

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU

DOKTORSKA DISERTACIJA

Strategija razvoja agrobiznisa

Mentor
Prof. dr Marko Carić

Doktorand
Mast. Pašaga Avdić

Novi Sad, 2017.

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU

Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment

u Novom Sadu

DOKTORSKA DISERTACIJA

Strategija razvoja agrobiznisa

Mentor

Prof. dr Marko Carić

Doktorand

Mast. Pašaga Avdić

Novi Sad, 2017.

UNIVERSITY BUSINESS ACADEMY IN NOVI SAD
Faculty of Economics and Engineering Management
in Novi Sad

DOCTORAL DISSERTATION

Agribusiness Development Strategy

Supervisor
Professor Marko Caric, Ph.D.

Doctoral student
Pasaga Avdic, M.Sc.

Novi Sad, 2017

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU
Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžmentu Novom Sadu

KLJUČNI PODACI O ZAVRŠNOM RADU

Vrsta rada:	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora:	Pašaga Avdić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje, institucija)	Prof. dr Marko Carić, redovni profesor, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu
Naslov rada:	Strategija razvoja agrobiznisa
Jezik publikacije (pismo):	Srpski – latinica
Fizički opis rada:	Uneti broj: Stranica - 138 Poglavlja - 7 Referenci - 103 Tabela - 15 Slika - 4 Grafikona - 10 Shema - 4 Priloga - /
Naučna oblast:	Agrarna politika i ruralni razvoj
Predmetna odrednica, ključne reči:	Strategija, poljoprivreda, agrobiznis, ruralni razvoj, agrarna politika, agrarni budžet, Federacija Bosne i Hercegovine
Izvod (apstrakt ili rezime) na jeziku završnog rada:	S obzirom da je poljoprivreda važna privredna delatnost u Federaciji Bosne i Hercegovine i da postoje prirodni i humani resursi za njen dalji razvoj, strukture zadužene za vođenje agrarne politike nastoje joj pružiti podršku putem određenih mera i mehanizama. Strateško planiranje razvoja agrobiznisa i ruralnih područja, jedan je od osnovnih načina podrške. Cilj istraživanja je da se prikaže stanje i problemi sektora agrobiznisa u FBiH i drugi pokazatelji, kako bi se mogao trasirati put jačanju

ovog potencijalno važnog sektora kroz koncipiranje inovirane strategije razvoja. Budući da agrobiznis apsorbuje skoro četvrtinu zaposlenog stanovništva i generiše značajan deo BDP, nameće se kao svrsishodno istražiti mogućnosti njegovog dinamičnijeg razvoja.

Primenom istorijskog i deskriptivnog metoda sagledano je stanje poljoprivrede i ruralnog razvoja u Federaciji Bosne i Hercegovine. Od ostalih metoda koriste se komparativna analiza, statistički metod, grafički metod, indikatori, logički metod i drugi naučni metodi.

Sektor agrobiznisa u FBiH nije razvijen iako postoji potencijal, a ključni razlozi leže u agrarnoj politici, nerazvijenom tržištu, političkoj nestabilnosti, klimatskim promenama itd. Ni prerađivački kapaciteti ne pružaju podršku sektoru primarne poljoprivredne proizvodnje, jer su predimenzionirani i velikim delom neiskorišćeni. Tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda nije razvijeno, niti je koncipiran set zakona, koji bi omogućio njegov dalji razvoj.

Za dinamičniji razvoj poljoprivrede i ruralnog razvoja u FBiH, potrebno je implementirati inoviranu strategiju razvoja agrobiznisa, odnosno opredeliti značajno veća sredstva iz budžeta, reformisati agrarnu politiku, odnosno postepeno je usklađivati sa agrarnom politikom EU, koja ruralnom razvoju daje na značaju. Ciljevi razvoja kao što su jačanje konkurentnosti subjekata u agrobiznisu, ruralni razvoj, održiva i multifunkcionalna poljoprivreda mogu se ostvariti usklađivanjem zakonodavstva sa EU zakonodavstvom. Potrebno je unaprediti institucionalni okvir i poljoprivredno obrazovanje, uspostaviti informacioni sistem, osnovati "Ministarstvo za poljoprivredu i ruralni razvoj" na nivou BiH.

Budžetska sredstva treba usmeriti na infrastrukturne projekte u ruralnim područjima, podsticati intenzivne proizvodnje, preradu, kao i sisteme održive poljoprivrede, koji će omogućiti proizvodnju kvalitetne hrane uz očuvanje prirodnih resursa i životne sredine.

Poljoprivreda FBiH može posatati dinamičnom motor rasta, koji će doprineti prehrambenoj sigurnosti, smanjenju siromaštva, a u perspektivi i ostvarivanju značajnih prihoda.

Datum odbrane: (Popunjavanje naknadno odgovarajuća služba)	
Članovi komisije: (titula, ime, prezime, zvanje, institucija)	<p>Prof. dr Dragan Soleša, redovni profesor – predsednik komisije Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu. Uža naučna oblast: Kvantitativne metode i informacioni sistemi.</p> <p>Prof. dr Marko Carić, redovni profesor - mentor Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu. Uža naučna oblast: Multidisciplinarna ekonomska.</p> <p>Dr Jonel Subić, viši naučni saradnik – član komisije Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd Uža naučna oblast: Ekonomija.</p> <p>Doc. dr Radivoj Prodanović – član komisije Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu. Uža naučna oblast: Agronomija, tehnologija i inženjerski menadžment.</p> <p>Dr Mladen Tatić, viši naučni saradnik – član komisije Institut za ratarstvo i povrtarstvo, Novi Sad Uža naučna oblast: Poljoprivreda.</p>
Napomena:	<p>Autor doktorske disertacije potpisao je sledeće Izjave:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Izjava o autorstvu, 2. Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada i 3. Izjava o korišćenju. <p>Ove Izjave se čuvaju na fakultetu u štampanom i elektronskom obliku.</p>
UDK	631:339.923:061.1(497.11+4-672EU)

UNIVERSITY BUSINESS ACADEMY IN NOVI SAD
Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad

KEY WORD DOCUMENTATION

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Pasaga Avdic, M.Sc.
Menthor (title, first name, last name, position,institution)	Marko CariC, Ph.D. full professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad
Title:	Agribusiness Development Strategy
Language of text (script):	Serbian language (latin script)
Physical description:	Number of: Pages - 138 Chapters - 7 References - 103 Tables - 15 Illustrations - 4 Graphs - 10 Scheme - 4
Scientific field:	Agrarian Policy and Rural Development
Subject, Key words:	Strategy, Agriculture, Agribusiness, Rural Development, Agrarian Policy, Agrarian Budget, Federation of Bosnia and Herzegovina
Abstract (or resume) in the language of the text:	<p>Given that agriculture is an important economic activity in the Federation of Bosnia and Herzegovina and that there are natural and human resources for its further development, the structures in charge of agricultural policy tend to support it through certain measures and mechanisms. Strategic planning for the development of agribusiness and rural areas is one of the basic ways of support.</p> <p>The goal of research is to present the situation and problems of the agribusiness sector in FBH and other indicators, so that the way of strengthening this potentially important sector can be traced through the conception of an innovative strategy of development. Since agribusiness</p>

absorbs almost a quarter of the employed population and generates a significant portion of GDP, it is intended to pursue the possibilities of its more dynamic development.

The application of the historical and descriptive method has examined the state of agriculture and rural development in the Federation of Bosnia and Herzegovina. Of the other methods, comparative analysis, statistical method, graphic method, indicators, logical method and other scientific methods are used.

The agribusiness sector in FBH is not developed, although there is potential, and key reasons lie in agricultural policy, underdeveloped market, political instability, climate change, etc. The processing capacities do not support the sector of primary agricultural production, because they are oversized and largely unused. The market for agro-food products has not been developed, nor is a set of laws enabling it to further develop.

For a more dynamic development of agriculture and rural development in FBH, it is necessary to implement an innovative strategy for the development of agribusiness, ie to define significantly higher funds from the budget, to reform the agricultural policy, ie gradually to align with the EU agricultural policy, which gives importance to rural development. Development goals such as strengthening the competitiveness of entities in agribusiness, rural development, sustainable and multifunctional agriculture can be achieved by aligning legislation with EU legislation. It is necessary to improve the institutional framework and agricultural education, establish an information system, establish the Ministry of Agriculture and Rural Development at the level of Bosnia and Herzegovina.

Budgetary funds should focus on infrastructure projects in rural areas, encourage intensive production, processing, and systems of sustainable agriculture, which will enable the production of quality food while preserving natural resources and the environment.

The agriculture of the FBH can be covered by a dynamic growth engine, which will contribute to food security, poverty reduction, and in the perspective and realization of significant revenues.

Defended: (The faculty service fills later.)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	<p>Dragan Solesa, Ph.D. Full Professor - President of the Commission Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, University Business Academy in Novi Sad. Special topics: Quantitative methods and information systems.</p> <p>Marko Caric, Ph.D., Full Professor - Supervisor University Business Academy in Novi Sad, Law Faculty of Economics and Justice in Novi Sad. Special topics: Multidisciplinary Economics.</p> <p>Jonel Subic, Ph.D., senior research associate - Member of the Commission Institute of Agricultural Economics, Belgrade Special topics: Economics.</p> <p>Radivoj Prodanovic, Ph.D., Assistant Professor - Member of the Commission Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, University Business Academy in Novi Sad. Special topics: Agronomy, Technology and Engineering Management.</p> <p>Dr Mladen Tatic, Ph.D., senior research associate - Member of the Commission Institute of Field and Vegetable Crops, Novi Sad Special topics: Agriculture.</p>
Note:	<p>The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Statement on the authority, 2. Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and 3. Statement on copyright licenses. <p>The paper and e-versions of Statements are held at the faculty.</p>
UDC	631:339.923:061.1(497.11+4-672EU)

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Predmet istraživanja	7
1.1.1. Definisane pojmove vezane za predmet istraživanja.....	7
1.2. Cilj i značaj istraživanja	9
1.3. Hipoteze u istraživanju	10
1.4. Metodologija istraživanja i izvori podataka.....	11
REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA	12
2. OSVRT NA RAZVOJ POLJOPRIVREDE.....	13
3. STANJE AGROBIZNIS SEKTORA	
U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE.....	17
3.1. Primarna poljoprivredna proizvodnja.....	18
3.2. Uticaj klimatskih promena na razvoj poljoprivrede BiH.....	26
3.3. Prehrambena industrija u FBiH	29
3.4. Agrarna politika i razvoj poljoprivrede u FBiH.....	33
3.5. Koncept ruralnog razvoja.....	42
3.6. Agrarni budžet u funkciji agrarnog i ruralnog razvoja FBiH	51
3.7. Tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u FBiH.....	58
3.8. Značaj poljoprivrednog sektora u FBiH	63
3.9. SWOT matrica agrobiznis sektora FBiH	67
4. MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE I INTEGRACIJE	
I RAZVOJ POLJOPRIVREDE FBiH	69
5. STRATEŠKI CILJEVI RAZVOJA AGROBIZNISA U FBiH	71
5.1. Jačanje konkurentnosti subjekata u agrobiznisu FBiH	71
5.2. Ruralni razvoj, održiva i multifunkcionalna poljoprivreda	77
5.3. Usklađivanje zakonodavstva sa EU zakonodavstvom	79
5.4. Unapređenje institucionalnog okvira	85
5.5. Uspostavljanje informacionog sistema	87
5.6. Osnivanje "Ministarstva za poljoprivredu i ruralni razvoj" na nivou BiH.....	89
5.7. Unapređenje poljoprivrednog obrazovanja	90
5.8. Ostali strateški ciljevi u razvoju agrobiznisa FBiH	93

6. MERE I AKTIVNOSTI ZA RAZVOJ AGROBIZNIS	
SEKTORA U FBIH	96
6.1. Stubovi agrarne politike i razvoj poljoprivrede FBiH.....	121
6.2. Sredstva za sprovođenje Strategije razvoja agrobiznisa FBiH	122
6.3. Merenje efekata Razvojne strategije agrobiznisa	122
7. ZAKLJUČAK.....	124
LITERATURA	128
Biografija.....	138

Spisak tabela, slika, shema i grafikona

Tabele

Tabela 1. Ansoff matrica rasta	8
Tabela 2. Struktura korišćenja zemljišnih površina u FBiH (2002).....	21
Tabela 3. Brojno stanje stoke u FBiH 2012 -2015 (u 000 grla)	23
Tabela 4. Stočarska proizvodnja u FBiH (2012-2015)	24
Tabela 5. Stepen iskorištenosti kapaciteta prehrambene industrije u FBiH	30
Tabela 6. Raspodela sredstava za poljoprivredu u FBiH (2016)	35
Tabela 7. Ciljane reforme i ključne mere agrarne politike u predpristupnom periodu.....	41
Tabela 8. Agrarni budžet BiH – isplaćeno (2009 – 2015) (000 KM)	52
Tabela 9. Pregled realizacije poljoprivrednog budžeta FBiH za period 2014-2016. godina (KM).....	53
Tabela 10. Komparativni pregled uvoza i izvoza poljoprivrednih proizvoda BiH (u 000 KM).....	61
Tabela 11. Proizvodnja, uvoz i izvoz i pokrivenost uvoza izvozom za pojedine prehrambene proizvode u FBiH 2016. godini	62
Tabela 12. Promjena vrednosti BDP u BiH i FBiH u periodu 2012-2015. godina	64
Tabela 13. Klima i lokacija mogu predstavljati važne prednosti u poljoprivredi	73
Tabela 14. Stanje sektora poljoprivrede i ruralnog razvoja u EU i BiH	81
Tabela 15. Izvori znanja za radnike u poljoprivredi	91

Slike

Slika 1. Struktura obradivih i zasejanih površina u Bosni i Hercegovini	21
Slika 2. Klimatska predviđanja ukazuju na trendove viših temperatura i manjih	27
Slika 3. Izvori informacija za poljoprivrednike	37
Slika 4. Izvori finansiranja poljoprivrednih gazdinstava	99

Sheme

Shema 1. Zajednička agrarna politika Evropske unije	48
Shema 2. Strateška opredeljenja agrarne politike FBiH	58
Shema 3. Obuhvaćenost edukacijom u poljoprivredi BiH	92
Shema 4. Monitoring i evaluacija.....	124

Grafikoni

Grafikon 1. Prinosi izabranih proizvoda izraženi kao % proseka za EU-27 (po ha ili po kravi)	20
---	----

Grafikon 2. Proizvodnja mesa i mleka u Bosni i Hercegovini	24
Grafikon 3. Struktura poljoprivrednog bužeta u FBiH za period 2008-2015. po grupama mjera (u milionima KM)	53
Grafikon 4. Kretanje ukupno realizovanog poljoprivrednog budžeta FBiH za period 2014-2016. godina	54
Grafikon 5. Struktura tržišnih mera i mera direktne podrške proizvođačima (2002-2012)	55
Grafikon 6. Struktura strukturalnih mera i mera ruralnog razvoja u BiH (2002-2012).....	56
Grafikon 7. Struktura poticaja poljoprivredi FBiH za period 2014-2016. godina	57
Grafikon 8. Struktura zaposlenih po područjima delatnosti u BiH	65
Grafikon 9. Odnos koristi i troškova uspostave Ministarstva poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja BiH (u milionima KM)	84
Grafikon 10. Poljoprivredni subjekti BiH prema korišćenju saveta stručne službe	114

1. U V O D

Poljoprivredna proizvodnja je kičma ruralne ekonomije i stvara značajnu ekonomsku vrednost u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH). Pokazatelji govore u prilog konstataciji da ova delatnost može imati veliki uticaj na revitalizaciju privrede, kako entiteta, tako i na nivou Bosne i Hercegovine (BiH).

Globalna prehrambena kriza je pokazala značaj agrobiznis sektora. Poljoprivreda ili agrobiznis sektor, kao grana privrede, predstavlja veoma važan faktor ukupnog privrednog razvoja skoro svake zemlje. Federacija BiH ima poljoprivredne resurse, koji se ne koriste u dovoljnoj meri, te stoga, oni predstavljaju značajan ekonomski potencijal za dalji razvoj celokupne privrede.

Istraživanje se usmerava u pravcu koji će dovesti do povećanja poljoprivredne proizvodnje i predade primarnih sirovina, a na principima održivosti, zahvaljujući izmeni proizvodne strukture, poboljšanju tehnologije i opštem razvoju ruralnih područja. Svakom delatnošću lakše je upravljati, ukoliko postoje definisani ciljevi i principi, kao i načini za njihovu realizaciju (Vlada RS, 2015). Shodno tome, važno je da postoji dugoročni plan razvoja agrobiznisa i da se isti po potrebi revidira i nadograđuje.

Aktuelna strategija razvoja poljoprivrede Federacije BiH predstavlja značajan doprinos makroplaniranju, ali nam se ipak čini da je ovu važnu tematiku potrebo sagledati iz više uglova, odnosno istražiti sveobuhvatno sve faktore i mogućnosti za dinamičniji razvoj agrosektora.

Poljoprivreda se vidi kao način da se stvore nova radna mesta na selu i stabilizuju ruralne zajednice, koje su ponovo uspostavljene nakon rata (Christoplos, 2007). Razvoj poljoprivrede je ponovo otkriven, kao ključni element ekonomskog rasta, pa shodno tome od značaja je istraživati njen dalji razvoj. Potreba da se razvije moderan, raznovrstan i konkurentan agrosektor, kao i skok cena hrane i cena poljoprivrednih inputa, mogući uticaji klimatskih promena na poljoprivredu su dodali novu hitnost potrebe za istraživanjem razvoja agrobiznis sektora.

Na raspolaganju su dve strateške opcije razvoja agrobiznisa:

- Strategija poljoprivredne samodovoljnosti, zasnovana na stagnacionoj orijentaciji;
- Razvojna strategija, koja je utemeljena na izvoznj orijentaciji poljoprivrede.

Naše interesovanje nije strategija samodovoljnosti, ali ćemo istaći da njenu sadržinu čini zadovoljavanje niskom efikasnošću poljoprivrede, zbog neracionalnog korišćenja raspoloživih resursa. Opredeljenje za ovu opciju predstavljalo bi prihvatanje pesimističke teze da agrobiznis nije razvojna i izvozna šansa, što nikako ne možemo da prihvatimo.

U svetu je nacionalna strategija agrobiznisa definisana i orijentisana prvenstveno ka razvojnim ciljevima, što je i fokus našeg interesovanja. Suštinu razvojne strategije agrobiznisa čini:

- optimalno korišćenje raspoloživih resursa u poljoprivredi,
- povećanje intezivnosti (prinos) proizvodnje, i na tome
- ostvarivanje povećanja volumena ukupne proizvodnje, što podrazumeva proizvodnju za izvoz u kontinuitetu, a ne sporadičnu izvoznju aktivnost (pojava povremenih viškova).

Razvojna strategija bazira se na dva modela (Drobac, 2008):

- *Model poljoprivrednog rasta*, koji znači ekonomski progres, ali bez radikalnih kvalitativnih promena. Na bazi raspoloživih resursa, omogućuje u dužem periodu, proizvodnju kultura, koje se po strukturi ne menjaju ili se menjaju minimalno, obezbeđujući linearno povećanje efikasnosti (prinos), ali ne i strukturne promene.
- *Model razvoja*, koji se odlikuje radikalnim promenama, podrazumevajući i prestrukturiranje. Ovaj model se zasniva na izvoznj orijentaciji uz naglašeno povećanje efikasnosti i promene u strukturi proizvodnje. U dugoročnoj perspektivi, se očekuje izrazito povećanje kvaliteta i volumena proizvodnje i omogućavanje konstantnog rasta izvoza. Naravno, kada se govori o prestrukturiranju poljoprivredne proizvodnje, ne misli se bukvalno na prestanak proizvodnje tradicionalnih kultura (pšenica, kukuruz, suncokret), nego na stvaranje prostora za mnogo veće učešće kurentnih i ekskluzivnih proizvoda u strukturi izvoza (maline, suve šljive, specijalne vrste mesa i dr.)

Uloga agrobiznis sektora FBiH mora da se redefiniše ili tako da i dalje predstavlja izvor sredstava za život za relativno siromašno ruralno stanovništvo ili da evoluiru u konkurentniji sektor, koji može da predstavlja zamenu za uvoz i da proširi izvoz. Čini se da bez obzira na sve pokušaje od strane kreatora agrarne politike, današnji agrarni sektor ima tendenciju da podržava prvi pristup, a razvoj konkrentnijeg agrarnog sektora bi zahtevao niz proaktivnih mera i aktivnosti (Sutton i sar., 2010).

Perspektivu razvoja agrobiznisa definiše poslovna strategija malih, srednjih i velikih preduzeća. Polazna osnova za kreiranje strategije je istraživanje potreba kupaca i usklađivanje istih sa onim što proizvođač realno može da proizvede (Živanović i sar., 2011). Izazov pred kreatorima politike je da se izgradi nova poljoprivredna razvojna strategija za unapređenje poljoprivredne produktivnosti, povećanje domaće proizvodnje hrane i povećanje ukupnog ekonomskog blagostanja. Ove željene rezultate će, međutim, biti moguće postići s poboljšanjem agrarne i trgovinske politike, infrastrukture, transporta, zakupa zemljišta i praksi upravljanja zemljištem, navodnjavanjem, istraživanjem, realokacijom inputa i promocijom proizvođača i marketinških organizacija koje su povezale male poljoprivrednike s novim trgovinskim lancima (Kuzman i Prodanović, 2017a; Timothy i Smith, 2008). Strategije koje su do sada pravljene bile su neodržive ili nemoguće za sprovođenje. Sprovođenje strategije je kompleksno i kada se imaju u vidu organizacioni problemi i nedostatak finansijskih sredstava i nemogućnost adekvatnog korišćenja raspoloživih resursa. Ključna stvar za koncipiranje dobre strategije razvoja je analiza resursa, koji su raspoloživi, kao i analiza načina korišćenja tih istih resursa. Implementacija usvojene strategije za razvoj agrobiznisa ne sme doći u koliziju sa strategijama održivog razvoja, energetske efikasnosti, razvoja turizma i dr. (Plojović i Bušatlić, 2011).

Novi pristupi u izradi nacionalne strategije razvoja agrobiznisa, treba da uzmu u obzir, pored ekonomske, ekološku i socijalnu funkciju (Katona, 2007).

Okvir Strategije razvoja agrobiznisa podrazumeva (Tršić-Bošković, 2014):

- smanjenje zaostajanja u tehnološkom razvoju sektora agrobiznisa,
- efikasnije suočavanje agrosektora sa klimatskim promenama,
- podizanje efikasnosti proizvodnje kod subjekata iz sektora agrobiznisa,
- podsticanje preduzetničke inicijative, radi obezbeđenja stabilnog dohotka i boljeg poslovnog okruženja,
- održivi razvoj poljoprivrede,

- integracije u evropske i svetske poslovne tokove.

Prilikom formiranja strategije razvoja agrobiznisa treba uzeti u obzir i sledeće faktore (Plojović i Bušatlić, 2011):

1. Prirodni faktori (analiza zemljišta, insolacija, dostupnost vodnih resursa...),
2. Demografski faktori (broj stanovnika, starost stanovništva, informisanost...),
3. Infrastruktura (putna mreža, internet komunikacije i telefonija, vodovodna mreža, kapaciteti prerade...),
4. Podrška od institucija (finansijska i organizaciona podrška opštine, Republike, međunarodnih organizacija), gde je važno identifikovati ključne stejkholdere,
5. Pravno i ekonomsko okruženje - kreditna politika, (mikro)finansiranje, zakoni. Ekonomsko okruženje determiniše intenzitet rasta i razvoja, a pravni ambijent usmerava, podstiče ili ograničava. Prema izveštaju Svetske banke (Doing Business 2017/16), BiH je rangirana na 81. mestu, odnosno za dve pozicije manje u odnosu na prethodnu godinu. U pogledu kvaliteta poslovnog okruženja BiH i dalje zaostaje za drugim zemljama u okruženju.

Sve treba da raste i da se razvija, jer ono što ne raste stagnira i pada s vremenom. A kako nam je cilj i interes da obezbedimo rast i razvoj agrosektora, ovo istraživanje se usmerava upravo na mogućnosti njegovog razvoja, radi obezbeđenja društvenih i ostalih dobiti.

Treba definisati resursne potencijale, odrediti načine i mogućnosti njihovog iskorišćenja, definisati prepreke i načine kako ih prevazići, približiti donosiocima odluka onima na koje te odluke deluju i tako kanalisati put za dugoročni održivi rast agrobiznisa (Plojović i Bušatlić, 2011). Primarna poljoprivredna proizvodnja treba da se razvija u celini, a da je u brdovito planinskim područjima više zastupljeno stočarstvo naspram ratarsko povrtarske proizvodnje u ravničarskom području. Time strategija razvoja agrobiznisa uvažava komparativne prednosti pojedinih područja. Korišćenje komparativnih prednosti određenih regiona povećava ukupne ekonomske efekte, te shodno tome programi podsticaja su opravdani upravo po tom ključu.

Tokom poslednje tri decenije, privreda BiH je prošla kroz periode raznih kriza, koje su destruktivno uticale na organizaciju i aktivnosti. Od početka tranzicije, obim proizvodnje je drastično smanjen. U celom periodu, poljoprivredna proizvodnja kontinuirano padala. Ipak, zahvaljujući pogodnim klimatskim uslovima i prirodnim

karakteristikama zemljišta, poljoprivreda ima značajan udeo u bruto domaćem proizvodu. Od poljoprivrede i prehrambene industrije su velika očekivanja, te je neophodno koncipirati razvojnu strategiju, koja će kanalisati dalji tok razvoja sektora agrobiznisa.

Cilj strategije razvoja agrobiznisa je da se prevaziđu, što je pre moguće, problemi i teškoće u poljoprivredi i da se obezbedi efikasna konsolidacija postojećeg stanja i projektuje budući razvoj. Za siromašne seoske ljude strategijom se nastoji poboljšati njihov prihod, kroz podršku konceptu multifunkcionalnosti.

Strategija razvoja agrobiznisa je ukupna nacionalna politika prema sektoru agrobiznisa, gde se elaborira o karakteristikama agrosektora, izazovima, mogućnostima, viziji, misiji, o strateškim pravcima i raznim intervencijama, koje će ministarstvo preduzeti da se pokrene poljoprivredni sektor u budućnosti. Strategija razvoja agrobiznisa je više okvir za podsticanje, vođenje i usmeravanje progresivnog rasta poljoprivredne u narednom periodu.

Strateški plan razvoja agrobiznis sektora obuhvata (Vlada RS, 2015):

- snimanje stanja i procenu mogućnosti razvoja,
- utvrđivanje polazne osnove za razvoj agrobiznis sektora, na osnovu koje se definišu novi ciljevi, odnosno srednjoročni plan razvoja,
- definisanje okvira za razvoj koji je usklađen sa prioritetima i mogućnostima, kao i zahtevima u procesu EU integracija,
- predstavljanje materijalnog i finansijskog okvira za razvoj agrobiznisa,
- definisanje ključnih aktera i nosioca realizacije Strategije razvoja,
- smernice za donošenje zakonske legislative u funkciji realizacije strateških opredeljenja,
- definisanje okvira za monitoring i evaluaciju realizacije Strategije razvoja.

U sastavljanju ove strategije, definisali smo probleme u oblasti poljoprivrede, istraživali moguće uzroke problema i predložili konkretna rešenja za ubrazni razvoj sektora agrobiznisa. Strategija razvoja agrobiznisa na sistematičan i jasan način prikazuje trenutno stanje resursa i potencijala kojima FBiH raspolaže, kao i ključna ograničenja za dalji razvoj.

Ključni razlozi opredeljenja istraživanja, koje bi za rezultat trebalo da ima kreiranje strategije razvoja agrobiznisa u FBiH, jesu nesporan značaj agrosektora za privredni razvoj, sa jedne, i alarmantno stanje u kojem se ovaj sektor nalazi, sa druge strane.

Republika Bosna i Hercegovina pripada grupaciji manje razvijenih zemalja, tako da i agrarni sektori prate takvo stanje. Što se tiče uslova i resursa (klima, zemljište, voda, vazduh) za razvoj poljoprivredne proizvodnje, oni pružaju velike mogućnosti za razvoj poljoprivrede. Moramo iskoristiti volju i odlučnost poljoprivrednika, prerađivača, javnog i privatnog sektora, kao i nedržavnih aktera da shvate poljoprivredni potencijal koji Federacija Bosne i Hercegovine poseduje.

Predložena strategija je pomak unapred od aktuelnog državnog dokumenta, kojim se htelo smanjiti siromaštvo, umesto stvaranja bogatstva i povećanja zaposlenosti, kroz projekte iz oblasti agrobiznisa. Ideja je transformacija poljoprivrede u profitabilan, komercijalno orijentisan i međunarodno i regionalno konkurentan sektor, koja pruža visok kvantitet i kvalitet proizvoda i unosan posao za poljoprivrednike i ostale aktere koji se naslanjaju na sektor agrobiznisa. Živanović i sar. (2011), ističu da je kvalitet proizvoda uslov opstanka na tržištu razvijenih, a sve više i zemalja u razvoju. Međutim, radi održavanja konkurentnosti¹ nije dovoljan samo visok kvalitet, povoljna cena, već je potreban i odgovarajući dizajn i pakovanje proizvoda. Proizilazi da je neophodno kontinuirano istraživanje tržišta i ponašanja potrošača.

Nova strategija agrobiznisa FBiH je potrebna da strateški položaj poljoprivrednog sektora unapredi, kao ključnog pokretača rasta ostatka privrede.

Očekuje se da će ova strategija, ne samo da će biti prekretnica i vodič za osoblje resornih ministarstava, već će obezbediti pravac za sve nas, koji se na neki način bavimo poljoprivredom, kao vitalnom granom privrede. Uvereni smo da, ako bi se uspešno implementirala predložena strategija ili barem veći deo planiranih aktivnosti, je moguće vratiti agrosektor u putanju rasta - da ostvari svoju viziju "bezbedna hrana i prosperitetna nacija", te da će se ostvariti naša misija "inovativne, komercijalno orijentisane i konkurentne poljoprivrede".

Naučno istraživanje koje je formalizovano kroz ovu doktorsku disertaciju može korisno poslužiti svim akterima iz oblasti agrobiznisa na makronivou. Uz određene adaptacije može postati savremeni razvojni koncept agrobiznisa Federacije Bosne i Hercegovine.

---

¹ Konkurentna prednost podrazumeva uslove koji omogućavaju organizacijama ili državama da proizvode proizvod ili uslugu po nižoj ceni u povoljnijem poslovnom ambijentu od konkurencije.

1.1. Predmet istraživanja

Ovo istraživanje razmatra odgovarajuću poljoprivrednu strategiju razvoja, odnosno nastoji definisati mere i aktivnosti koje bi mogle ostvariti planirane ciljeve, kako bi se došlo do boljih proizvodno - ekonomsko - ekoloških efekata sektora agrobiznisa u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Budući da dosadašnje mere agrarne politike nisu dale planirane / očekivane rezultate, a koje su projektovane u različitim strategijama razvoja, u ovom istraživanju se nastoje sagledati, odnosno konkretizovati samo one mere koje zaista mogu podstaknuti razvoj agrobiznisa, počev od primarne proizvodnje, preko prerade, do tržišta agrarnih proizvoda.

1.1.1. Definisanje pojmova vezanih za predmet istraživanja

Agrobiznis definišu američki ekonomisti Goldberg i Davis (1957) kao "zbir svih proizvodnih operacija i usluga za poljoprivrednu proizvodnju, proizvodne operacije na farmama, operacije koje se odnose na skladištenje, preradu i prodaju proizvoda proizvedenih od poljoprivrednih sirovina".

Rast se može definisati kao povećanje veličine i obima proizvodnje u cilju postizanja, kroz ekonomiju obima u datoj konstelaciji tržišta, tehnoloških i ekonomskih efekata. Rast se meri fizički (kvantitativno) (Todorović, 2000, str. 36).

Formulacija strategije rasta obuhvata sledeće aktivnosti i odluke (Moore, 1992, str. 377):

- definisanje ciljeva rasta (izbor željene situacije ili navođenje rezultata koji se želi postići),
- identifikacija izvora rasta, koji se odnose na izbor područja preko kojih bi se ciljevi mogli ostvariti (resursni potencijal i tržišni potencijal);
- formulisanje pravca rasta prema ciljevima (ekspanzija i/ili diversifikacija);
- izbor sredstava za rast;
- merenje poželjnog nivoa i dinamike rasta (brzina kojom će se povećavati obim poslovanja);

- pravovremeno i uz najniže troškove odrediti način za reagovanje na mogućnosti i pretnje u poslovnom okruženju, odnosno definisati SWOT MATRICU (snage i slabosti, kao i mogućnosti i pretnje koje proističu iz okruženja).

U stručnoj literaturi iskristalisale su se četiri moguće strategije rasta, s obzirom na dve dimenzije (proizvod i tržište), predstavljene u tabeli.

Tabela 1. Ansoff matrica rasta

Tržište / proizvod	Postojeći proizvod	Novi proizvod
Postojeće tržište	Proboj na tržište	Razvoj proizvoda
Novo tržište	Razvoj tržišta	Diverzifikacija

Izvor: Moore, 1992, str 19.

Razvoj predstavlja kvalitativne promene tokom vremena, a koje su i rezultat pojedinih poboljšanja po pitanju rasta.

Strategija je dugoročni plan sa jasno naznačenim ciljevima, koji su usklađeni sa nacionalnim prioritetnim oblastima i sredstvima za ostvarivanje ciljeva. Pre izrade same strategije neophodno je izvršiti analizu, odnosno prikazati stanje u kome se neki sektor trenutno nalazi, kao i procena potencijala.

Strategija razvoja agrobiznisa stoga predstavlja pokušaj da se na delu regiona snime političke i tehničke mogućnosti potrebne za unapređenje procesa transformacije čitavog poljoprivredno-prehrambenog sektora, čime se obezbeđuje njegova vitalnost i održivost u budućnosti. Ishod realizacije strategije razvoja agrobiznisa treba da bude značajan doprinos razvoju ekonomije, kroz povećanje količine i kvaliteta proizvoda, BDP, izvoza, zaposlenosti i ukupnog kvaliteta života (Caribbean Agriculture is our Business, 2012).

Strategijom razvoja agrobiznisa nastoji se trasirati pravac budućih reformi agrarnog sektora u sklopu spoljnih i unutrašnjih izazova sa kojima se on suočava, kao i da se definišu prioritete, mere i aktivnosti za valorizaciju potencijala ruralnih područja. Strategija definiše okvir budžetske podrške sektoru agrobiznisa bez čega nema napretka, s obzirom da i druge zemlje pomažu sektor agrobiznisa (Tršić-Bošković, 2014).

Strategija bi trebala biti rezultat participativnog procesa konsultacija sa ključnim akterima, uključujući male farmere i njihove organizacije, opštinske vlasti, državne i entitetske predstavnike vlasti, ključne donatorske agencije i druge uključene u ruralni i poljoprivredni razvoj zemlje (Herlant i Mc Grenra, 2013).

Strategije i planovi razvoja agrobiznisa imaju za cilj da prošire i unaprede konkurentnost poljoprivrede, promovišu širenje proizvoda na postojećim i novim tržištima, postignu prihvatljiv balans između uvoza hrane i domaće proizvodnje, osiguraju bezbednost hrane, promovišu rast agro-industrije vođene malim i srednjim agro preduzećima i obezbede bolje uslove života, posebno za mlade u ruralnim područjima (Timothy i Smith, 2008).

1.2. Cilj i značaj istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je da se prikaže trenutno stanje poljoprivrednog sektora u Federaciji BiH, koje treba da iznedri mere, aktivnosti i sredstva za poboljšanje stanja kroz sveobuhvatnu strategiju razvoja sektora agrobiznisa.

Isto tako, cilj istraživanja je da se kroz prikazivanje stanja i problema u sektoru agrobiznisa, stručnoj i široj javnosti, kao i subjektima agrarne politike ukaže na ozbiljnost situacije, te pruže smernice čije bi prihvatanje i implementacija mogla da podstakne dalji razvoj.

Posebni ciljevi istraživanja su:

- Sagledavanje stanja i potencijala za razvoj agrobiznis sektora u FBiH;
- Definisane novih mera agrarne politike, koja će biti isključivo u funkciji daljeg razvoja agrobiznisa;
- Predstavljanje inovirane strategije razvoja agrobiznisa u kojoj će veći značaj dobiti održivi programi u ruralnim područjima;
- Ukazivanje na značaj ispunjavanja uslova za korišćenje predpristupnog fonda IPARD, radi restrukturiranja sektora agrobiznisa i bolje pripreme za integraciju u evropske i svetske poslovne tokove;
- Potenciranje značaja različitih mera i aktivnosti u cilju razvoja agrobiznisa;

- Potenciranje značaja razvoja održivih poljoprivrednih praksi, kao načina proizvodnje dovoljnih količina kvalitetne i zdravstveno bezbedne hrane za kojom postoji sve veća tražnja, a što je svakako jedan od puteva razvoja agrobiznisa.

O značaju sektora agrobiznisa govore podaci o njegovom udelu u stvaranju bruto domaćeg proizvoda (BDP), (u periodu 2005-2015. godine prosečan udeo poljoprivrede, šumarstva i ribolova od 7 % za BiH (Agencija za statistiku BiH), u trgovinskoj razmeni (u periodu 2012-2016. godine prosečan udeo u ukupnom izvozu iznosio je 9,92 %, prosečan udeo u ukupnom uvozu za isti period iznosio je 18,28 %, dok je prosečan udeo u ukupnom deficitu iznosio 29,98 % (Analiza vanjskotrgovinske razmjene, 2016), te udeo u zapošljavanju od 20,6 % u FBiH u 2008. godini (Studija o politici poljoprivrednog sektora u BiH, 2010).

Značaj istraživanja koje treba rezultovati predlogom mera i aktivnosti, odnosno Strategijom razvoja agrobiznisa FBiH za neki srednjoročni period temelji se na činjenici što će ono predložiti viziju razvoja sektora agrobiznisa, koja će biti argumentovana i tako prihvatljiva, s predlogom konkretnih mera i mogućnošću primene u široj proizvodnoj praksi.

Nadalje, Strategija treba da obezbedi osnovni okvir za kantonalne i općinske politike razvoja sektora agrobiznisa, a koje će biti koherentne sa principima razvoja FBiH i BiH u celini. U izradi Strategije vodilo se računa da se postave prioritete, čije rešavanje podrazumeva otvaranje novih radnih mesta, održivi rast proizvodnje i prihoda, zaštitu biodiverziteta i očuvanje tradicionalnih vrednosti u ruralnim područjima, a koje predstavlja kulturno bogatstvo.

Odgovori na mnoga pitanja traže promptno delovanje, brze reforme i transformaciju sektora agrobiznisa, pa se istraživanje koje može ponuditi neka od rešenja može označiti značajnim.

1.3. Hipoteze u istraživanju

H 1: Neophodno je inovirati Strategiju razvoja agrobiznisa FBiH i uskladiti je u potpunosti sa izmenjenim okolnostima i zahtevima EU Acquis-a.

H 2: Istorijski kontekst imao je značajan uticaj na sadašnje stanje sektora agrobiznisa i obrise agrarne politike u FBiH.

H 3: Aktuelno stanje sektora agrobiznisa u FBiH nije zadovoljavajuće, jer pored postojanja prirodnih i humanih resursa ne beleže se značajniji pomaci i rezultati.

H 4: Agrarna i ruralna politika predstavljaju kočnicu za dalji rast i razvoj sektora agrobiznisa, te je neophodna njena reforma.

H 5: Implementacija i realizacija mera inovirane strategije razvoja agrobiznisa rezultovaće razvojem ovog sektora.

1.4. Metodologija istraživanja i izvori podataka

Istraživanje koje za rezultat ima koncipiranje Strategije razvoja agrobiznisa ima logične faze, a to su:

- uočavanje ključnih problema koji su osnov za delovanje;
- utvrđivanje razvojnih ciljeva i
- procena ili definisanje očekivanih rezultata,
- merenje efekata predložene Strategije, radi preduzimanja korektivnih mera.

Metodologija istraživanja obuhvata standardne naučne metode: naučno studiranje, metod deskripcije, dedukcija i indukcija, analiza i sinteza, generalizacija i apstrakcija, logika itd. Kao što je i karakteristično za društvena istraživanja u upotrebi su indikatori, statistički metod, grafički metod i dr.

Koristi se SWOT ANALIZA (S-strengths, W-weaknesses, O-opportunities, T-threats), kao kvalitativni metod strateškog planiranja, gde se nastoje prikazati snage i slabosti agrosektora FBiH, kao i mogućnosti i opasnosti iz okruženja. Rezultati SWOT analize mogu biti od koristi za formulisanje razvojne strategije agrobiznisa, koja će se usmeriti na podizanje konkurentnosti agro subjekata. Na evidentiranim snagama zasniva se strategija, kojom se trebaju otkloniti uočene slabosti.

Prikupljanje podataka i informacija započeće izučavanjem domaće i inostrane naučno-stručne literature i ostalih relevantnih publikacija. U radu su korišteni statistički podaci BiH, kao i baze podataka EUROSTAT-a, FAO-a i dr.

REZULTATI

ISTRAŽIVANJA I

DISKUSIJA

2. OSVRT NA RAZVOJ POLJOPRIVREDE

Klasični teoretičari smatraju da je poljoprivredni rast kritičan korak ka ekonomskom razvoju i društvenoj transformaciji. Druga polovina XX veka donosi nove rasprave o tome da li poljoprivreda ili industrija imaju primat u ekonomskom razvoju. Početni stadijumi ekonomskog razvoja vezani su za poljoprivredu, da bi kasnije industrija preuzela primat. Industrijalizacija je bila model ekonomskog razvoja i za našu zemlju, a ideja je bila da prelivanje dohotka iz poljoprivrede u industriju ima da pomogne sektoru industrije, da bi kasnije razvijena industrija pomagala sektoru poljoprivrede, kao što je to danas npr. u Evropskoj uniji. Tokom perioda industrijalizacije poljoprivreda je svedena na pasivan sektor, odnosno dobila je ulogu koja je obeshrabrivala njen razvoj. Poljoprivredna proizvodnja generiše unapred proizvodne veze, kada se poljoprivredni proizvodi isporučuju kao inputi u nepoljoprivrednoj proizvodnji i zato je značajno podsticati razvoj ove najstarije grane privrede. No međutim, i danas postoji značajan broj zemalja gde poljoprivreda predstavlja razvojni oslonac, a među njima je svakako Bosna i Hercegovina.

Značaj poljoprivrede kao osnove agroindustrijskog kompleksa menjao se u zavisnosti od ukupnog privrednog razvoja. Danas u FBiH, agrarni sektor prate razna ograničenja i problemi, koji nepovoljno utiču na efikasnost, umanjuju produktivnost i konkurentnost.

Nepovoljnost su usitnjenost poseda, izvozna ograničenja, neuređeno zemljište, nedovoljna primena navodnjavanja, zastarela mehanizacija i oprema, nedovoljan transfer znanja i tehnologija u određenim proizvodnjama, niska investiciona ulaganja i dr. (Tanović i sar., 2015).

Poljoprivreda je često tretirana kao uzrok siromaštva, a ne rešenje. Postojala je potreba za hranom za povećanu urbanu populaciju, ali to je dovelo poljoprivredu kao osnov za eksploataciju, a ne nego razvoj. Osnovani su državni agroindustrijski kompleksi, a mali poljoprivrednici različitim merama (nepovoljan otkup) bivali ignorisani i marginalizovani (Christoplos, 2007).

Poslednje dve, tri decenije poljoprivredu Bosne i Hercegovine karakteriše tranzicija od socijalističke planske u kapitalističku tržišnu privredu i obnova od posledica koje su

rezultat ratnih dešavanja tokom 90-ih godina. Razvoj poljoprivrede BiH imao je neku svoju dinamiku, ali radikalnih kvalitativnih promena nije bilo u dovoljnoj meri. Zabeležen je blag rast BDP, uprkos smanjenju poljoprivrednog stanovništva i obradivih površina, struktura proizvodnje se menjala, a prosečni prinosi su uvećani u manjem obimu. Apsolutni rast poljoprivrede, koji je ostvarivan nije bio na nivou rasta industrijske proizvodnje, tako da je relativni značaj poljoprivrede čak i opadao tokom poslednjih nekoliko decenija (Vaško i Mirjanić, 2013). Može se reći da je bilo napretka u razvoju poljoprivrede u proteklom periodu, ali je taj razvoj nedovoljan. Poljoprivreda BiH mora da se razvija i prilagođava novim okolnostima, koje znače tržišnu proizvodnju, uključivanje u međunarodne tokove i suočavanje s konkurencijom.

Istorijski gledano, strategije razvoja poljoprivrede su se menjale, ali je osnovno bilo povećanje površina pod navodnjavanjem, obezbeđivanje osiguranja i finansiranja, snažan naglasak na obrazovanje poljoprivrednika i mehanizacija i hemizacija poljoprivrede (Timothy i Smith, 2008).

Poljoprivredni rast i razvoj mogu doprineti širenju agroindustrije, koja predstavlja nove motore rasta privrede i smanjivanja uvoza. Poljoprivreda utiče i na razvoj predfarmskog sektora kroz zahtev za međuproizvode kao što su đubriva, pesticidi, oprema i mehanizacija, marketing, usluge transporta itd.

Zelena revolucija tokom kasnih 1960-ih i početkom 1970-ih i transformacija tradicionalne poljoprivrede u jedan moderni sektor otkrila je potencijal rasta poljoprivrednog sektora, koji ni do danas u BiH nije u potpunosti iskorišćen.

U novije vreme, argumenti u korist poljoprivrednih razvojnih potencijala u funkciji ekonomskog rasta, ojačani su studijama koje su pokazale najmanje tri dodatne uloge za poljoprivredu tokom procesa razvoja (Timothy i Smith, 2008):

1. Brojne studije pokazale su pozitivnu vezu između ishrane i ekonomskog rasta. Neadekvatan i nepravilan pristup hrani povećava neuhranjenost i smanjuje produktivnost rada;
2. Poljoprivreda utiče na ekonomski rast kroz stabilnu domaću proizvodnju hrane i povećanje njene zdravstvene bezbednosti. Periodične krize hrane podrivaju političku i ekonomsku stabilnost čime se smanjuje nivo i efikasnost investicija. Iako uvoz hrane može privremeno ublažiti takve krize, on nije održivo rešenje za

obezbeđivanje dugoročne prehrambene sigurnosti, s obzirom na ogromne deficite s kojima se suočavaju mnoge zemlje.

3. Poljoprivredni rast ima značajan uticaj na smanjenje siromaštva, jer obezbeđenje hrane i prihoda po osnovu proizvodnje hrane, smanjuje broj siromašnih u ruralnim područjima. Nijedna zemlja nije bila u stanju da smanji siromaštvo bez podizanja produktivnosti u poljoprivrednom sektoru.

Uprkos doprinosu poljoprivrede ukupnom privrednom razvoju, i dalje postoji sumnja kod nekih naučnika o tome da li poljoprivreda uspešno može da generiše rast u zemljama u razvoju. Skepticizam dolazi od oklonosti vezanih za trgovinsku liberalizaciju i globalizaciju poslovanja, gde slabiji ostvaruju relativno male efekte. S tim u vezi, sve je više razmišljanja da koncept ruralnog razvoja može ponuditi odgovor na izazove s kojim se poljoprivredni sektor danas suočava. Diverzifikacija aktivnosti u ruralnim područjima može imati višestruke efekte, odnosno nije dovoljno ulagati samo u primarnu poljoprivredni proizvodnju. Hron i sar. (2008), kažu da je strategija diverzifikacije u potrazi za stabilnijim izvorom prihoda, a po osnovu proizvodnje različitih poljoprivrednih dobara. Diverzifikacija se definiše kao delatnost farmera da efektivno koristi identifikovane prilike za dobit/profit. Dakle, strategija diverzifikacije može uroditi plodom, odnosno doneti veće efekte od postojećih, poboljšati položaj malih i srednjih gazdinstava i sektora agrobiznisa u celini. Razvoj ruralne infrastrukture, povećanje zaposlenosti, korišćenje komparativnih prednosti, jačanje konkurentnosti i nove poslovne mogućnosti u netradicionalnim oblastima, takođe može iznedriti pomenuta strategija. Dodatne proizvodnje će uvek zahtevati dodatne troškove faktora proizvodnje, a biće potrebna i posebna znanja i sposobnosti radi uspešne realizacije procesa proizvodnje i upravljanja.

Činjenica je da u ruralnim područjima 30-50% prihoda dolazi od nepoljoprivrednih aktivnosti (Đekić i Jovanović, 2009), govori o značaju strategije diverzifikacije. Investicije u ruralnu infrastrukturu, zajedno sa stvaranjem i širenjem novih tehnologija, daju značajan pozitivan efekat na poljoprivredni rast (Sutton i sar., 2010).

Postoje mogućnosti za mikro i mala preduzeća u oblasti pružanja usluga za ruralne oblasti, zanatske proizvodnje, prerade poljoprivrednih proizvoda, proizvodnja tradicionalnih jela, novi poslovni poduhvati kao što su: organska proizvodnja i proizvodnja biogoriva, lokalni zanati i ugostiteljske usluge (Đekić i Jovanović, 2009).

Postoje tri opšta tipa strategije diverzifikacije (Hron i sar., 2008):

- *Koncentrična* - sastoji se u proizvodnji novih proizvoda i usluga koji se odnose na tekuće poslovanje. Ova strategija stavlja fokus na optimalno korišćenje postojećih proizvodnih faktora, organizacione mogućnosti npr. tehnologije, GIS, kanale distribucije, dobavljače ili kupce.
- *Horizontalna* - sastoji se u proizvodnji novih proizvoda i usluga koje se ne odnose na tekuće poslovanje;
- *Mešana* - sastoji se u proizvodnji novih proizvoda i usluge koje se ne odnose na tekuće poslovne aktivnosti, već se uvode i aktivnosti izvan primarne poljoprivredne proizvodnje.

Poljoprivrednici će se opredeliti za strategiju diverzifikacije iz sledećih razloga:

- interes za proširivanje biznisa,
- interes da se iskoriste neiskorišćeni proizvodni faktori - uglavnom nekretnine, radnici, grantovi od strane vlade i dr.
- da se iskoristi donacija,
- da se zadovolji tržišna tražnja,
- da reši problem sa marketingom ili neki drugi problem,
- da se ostvari veći nivo profita.

Sektor agrobiznisa FBiH je od ključnog značaja za ublažavanje siromaštva, jer je znatan deo onih, koji žive u ruralnim područja ispod linije siromaštva i zavise od poljoprivrede. Suština je da se razvoj poljoprivrede ne može zanemariti i treba da bude promovisan u cilju postizanja prehrambene sigurnosti, održivog ekonomskog rasta i smanjenja siromaštva.

3. STANJE AGROBIZNIS SEKTORA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Motiv izrade strategije za razvoj agrobiznisa je prvenstveno poboljšanje standarda stanovništva u ruralnim područjima FBiH (85,1 % teritorije FBiH zauzimaju ruralna područja i u njima živi 49,5 % ukupnog stanovništva), a pokazatelji govore da je poljoprivreda osnovni izvor njihovih prihoda (skoro 30 % domaćinstava se bavi poljoprivredom).

Ekonomska vitalnost agrosektora, kao i sposobnost da raste i poboljšava izvozne performanse u vremenu ekonomske krize, čini ovaj sektor „stabilizatorom“ društva i ukupne ekonomije BiH. Sektor agrobiznisa omogućava stvaranje prihoda za ruralno stanovništvo i brana je migracijama selo-grad, te omogućava očuvanje i zaštitu kulturnog, istorijskog i prirodnog nasleđa (Bajramović i sar., 2015a).

Temeljnim sagledavanjem postojećih prirodnih potencijala, raspoloživih ljudskih resursa, detaljnih analiza obima proizvodnje i agrarne politike, te procena uticaja okruženja na agrarne procese, prvi je korak u izradi Strategije razvoja agrobiznisa. Strategija razvoja agrobiznisa treba da posluži kao argument, da se sagledaju mogućnost novih investicionih poduhvata ili da se aktiviraju neiskorišteni zemljišni i drugi potencijali u cilju ostvarivanja profita i očuvanja prirodnih resursa (Cicea i sar., 2007).

Ono što odlikuje poljoprivrednu proizvodnju u BiH je „svažtarenje“. Nema specijalizacije proizvodnje prema osnovnom kriterijumu - komparativne prednosti, što je posledica usitnjenog poseda, nesigurnosti plasmama, nekonzistentne agrarne politike, nepostojanje preuzetničkog duha, a nije ni u tradiciji seoskih gazdinstava da inoviraju proizvodnju i prilagođavaju se tržištu, već se poljoprivredom često bave jer ne znaju šta bi drugo moglo doneti bilo kakav prihod. Rezultat su niska produktivnosti i nizak kvalitet gotovih proizvoda.

Agrobiznis sektor FBiH prolazio je različite faze, manje ili više bivao ohrabrivan, ali njegov razvoj je ostao na marginama, čak je u nekim proizvodnjama zabeležen pad u odnosu na predratni period s kraja prošlog veka.

3.1. Primarna poljoprivredna proizvodnja

Različiti klimatski uslovi u FBiH nude široke mogućnosti za razvoj poljoprivredne proizvodnje, kako u pogledu izbora ratarskih useva, voćarstva, vingaradarstva, povrtarstva i krmnog bilja, tako i u pogledu stočarske proizvodnje. Poljoprivreda je aktivnost od suštinskog značaja u ruralnim oblastima i osnovno zanimanje ruralnog stanovništva, kao i od presudnog značaja za održavanje ekološke ravnoteže (Marković, 2007).

Razvoj agrobiznisa moguć je ako za to postoje resursi. Bosna i Hercegovina je veoma oskudna u poljoprivrednim resursima. Veliki delovi zemlje su planinski sa plitkim zemljištima i manje od 20 % zemljišta je pogodno za intenzivnu poljoprivredu (UNDP, 2013). Poljoprivredno stanovništvo se vrlo intenzivno smanjivalo u proteklom periodu, a takav trend je prisutan i danas. Poljoprivredno zemljište je u visokom stepenu sačuvano, odnosno nekontaminirano i kao takvo može se koristiti za proizvodnju organske zdravstveno bezbedne hrane. Prisutno je njegovo ekstenzivno korišćenje (žitarice, industrijsko bilje i dr.), odnosno uvođenje intenzivnih proizvodnji nije zadovoljavajuće (vinogradi i voćnjaci) (Novković i Mutavdžić, 2010). Takođe, poljoprivredno zemljište se smanjuje zbog prenamene u druge svrhe.

Poljoprivreda BiH generalno stagnira, uz manja poboljšanja u određenim delovima, odnosno pogoršanja u drugim. Učešće poljoprivrede u BDP je smanjeno u poslednjoj deceniji sa oko 14 % na oko 8 %, što je rezultat njene stagnacije i nekonkurentnosti u odnosu na zemlje u okruženju, a u manjoj meri razvoja sekundarnog i tercijarnog sektora privrede.

Federacija BiH je pretežno brdsko-planinska zemlja, umereno kontinentalne klime, bogata mnogobrojnim vodnim resursima, šumama, te drugim prirodnim resursima, koji su nedovoljno iskorišteni, a što u suštini predstavlja povoljne inpute za razvoj agrobiznisa, posebno stočarske i voćarske proizvodnje (Tanović i sar., 2015).

U FBiH se se ispod 50 % oranica, a oranične površine beleže trend smanjenja. U poređenju sa Republikom Srpskom, gde je iskorišćenost oranica oko 55 %, a površine su se povećale tokom 15 godina za oko 35 000 ha. Radi usporedbe, u Makedoniji se seju praktično sve oranice. Razlog ovakvom stanju prevashodno leži u agrarnoj politici. Uz to, broj uslovnih grla stoke po hektaru oranične površine je ispod 0,5, što je 4-5 puta manje

nego u zemljama sa razvijenom poljoprivredom. Učešće stočarstva u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji je oko 40 %, što isto predstavlja indikator nerazvijenosti poljoprivrede. Stepen samodovoljnosti u proizvodnji hrane za stanovništvo je na nivou oko 40 % i ne smanjuje se u zadnjih 15 godina, dok je pre rata taj stepen bio oko 75 % (i pored usitnjenih parcela) (Budimir i sar., 2013; Jeleč i sar., 2011).

Poljoprivredu karakteriše tradicionalni način proizvodnje, visoka zastupljenost staračkih domaćinstava, kao i ženske radne snage, niska produktivnost i veliki troškovi, izuzetak čine robni proizvođači, koji koriste intenzivan način proizvodnje uz poštivanje agrotehnike i ostalih mera savremene proizvodnje (Tanović i sar., 2015).

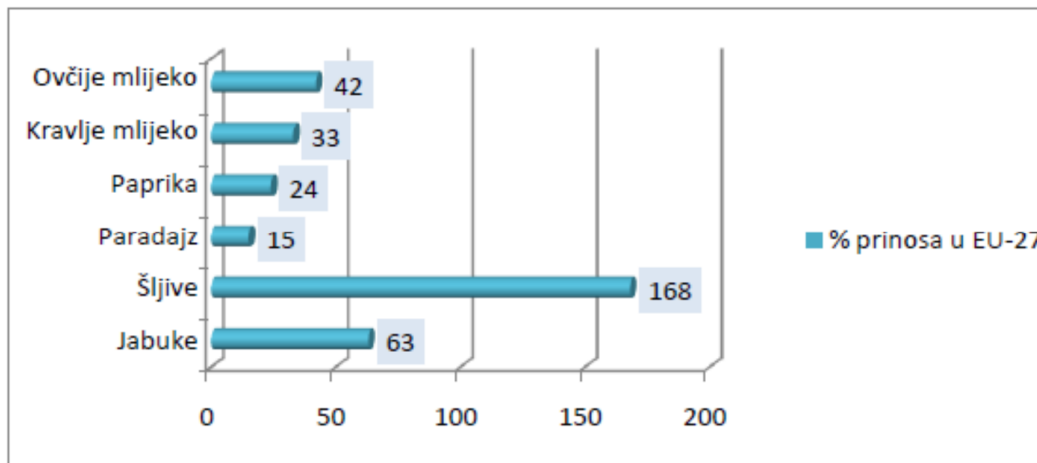
Ipak, poljoprivreda je glavni sektor ekonomije tokom posleratne obnove u Bosni i Hercegovini. Federacija Bosne i Hercegovine obuhvata 2,605,579 ha, od čega je 1,258,796 ha klasifikovano kao poljoprivredno zemljište (0,56 ha/stanovniku). Veliki deo zemljišta je srednjeg kvaliteta, a u planinskim područjima ono je pogodno za ispašu stoke. Manje od 20 % poljoprivrednog zemljišta je pogodno za intenzivnije poljoprivrednu proizvodnju, najveći deo u nižim rečnim dolinama. Oko 10 % poljoprivrednog zemljišta ne može da se koristi zbog mina, zaostalih iz prethodnog rata. Državna dobra raspolazu sa 6 % zemljišta. U 2001. godini, 50 % obradivog zemljišta u Federaciji Bosne i Hercegovine je neiskorišćeno. Obradivo zemljište nastavlja da se smanjuje, što bi moglo dovesti do potpunog kolapsa ovog sektora. Razlozi su mnogobrojni: napuštanje poljoprivrednog zemljišta, otvorena pitanja u vezi sa privatizacijom, nedostatak investicija i slaba organizacija. Prevladavaju ekstenzivne proizvodnje, pa tako npr. u biljnoj proizvodnji preko 60 % su zastupljene žitarice, gde tri četvrtine otpada na kukuruz. Domaća proizvodnja žitarica u FBiH nije dovoljna, kako bi se zadovoljile potrebe. Prinosi važnijih kultura su veoma mali (npr. prinos pšenice je oko 2 t/ha, iako je pre rata dosezao oko 6 t/ha. Poljoprivreda FBiH nije tržišno orijentisana, već deluje više kao faktor socijalne stabilnosti (Markovic, 2007).

Biljnu proizvodnju u Federaciji BiH odlikuje značajno niži prosečan prinos u odnosu na Evropsku Uniju (EU), relativno skroman i isparcelisan zemljišni posed - 2 ha sa 6 – 8 parcela, na kom je neracionalno investirati u sisteme za povećanje produktivnosti, kao što su savremeni sistemi za navodnjavanje i oprema. Sa prinosima koji su značajno niži od proseka u EU, poljoprivredni sektor BiH pokazuje značajan potencijal za rast. Unapređena dostupnost đubriva i pesticida, takođe bi bila u funkciji povećanja prinosa. Male farme se često suočavaju sa poteškoćama vezanim za ulazak na profitabilna tržišta i

učestvovanje u velim lancima snabdevanja, zbog malih količina proizvoda (Sutton i sar., 2010). Poljoprivredni prinosi bi se mogli značajno povećati, ali pravi izazov leži u strukturi poljoprivrednih gazdinstava (UNDP, 2013) i upotrebi savremenih tehnologija proizvodnje.

Grafikon 1. Prinosi izabranih proizvoda izraženi kao % proseka za EU-27
(po ha ili po kravi)

Izvor: Sutton i sar., 2010

Na osnovu novijih statističkih podataka, FBiH raspolaže sa 1.181.000 ha poljoprivrednog zemljišta ili 0.34 ha/stanovniku. Od ovog broja hektara, obradivo zemljište zauzima 747.000 ha ili 63,25 %. Od toga oranice, bašte/vrtovi 428.000 ha, voćnjaci 45.000 ha, vinogradi 5.000 ha i livade 269.000 ha. Neobrađive površine zauzimaju 36,75 % od ukupne površine zemljišta ili 434.000 ha. Neobrađivim površinama pripadaju: pašnjaci 432.000 ha, trstici i bare 2.000 ha (Statistički godišnjak/ljetopis FBiH 2015). Ipak, možemo zaključiti da obradivog zemljišta u FBiH ima dovoljno za poljoprivrednu proizvodnju.

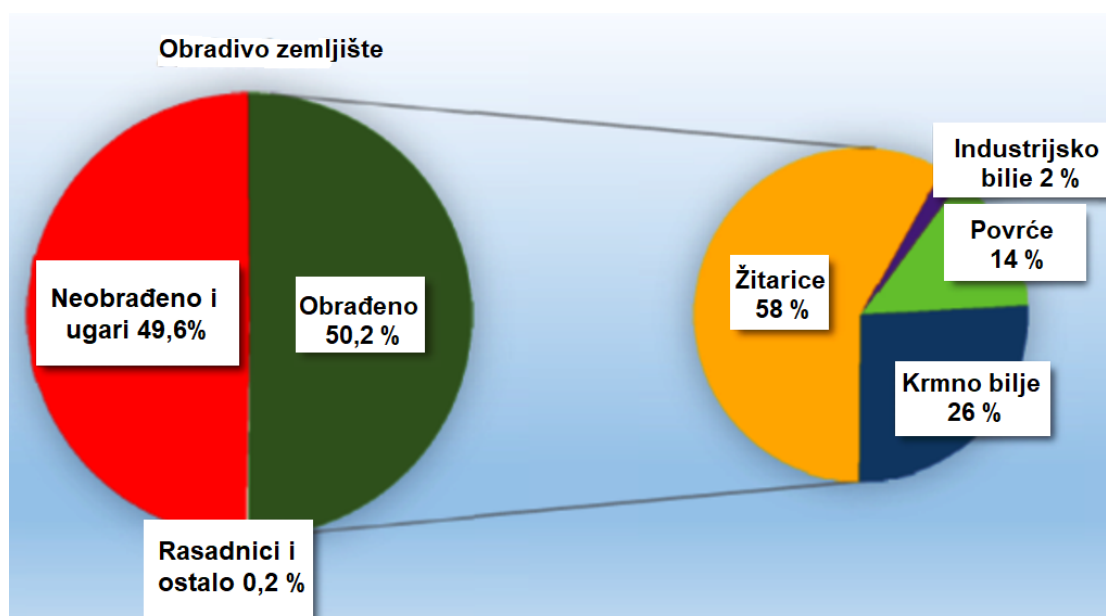
Tabela 2. Struktura korišćenja zemljišnih površina u FBiH (2002)

	FBiH (ha)
UKUPNA POVRŠINA	2.609.579
Šuma i gola zemlja	1.500.179
POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE	1.258.796
Plodna polja i vrtovi	508.062
Poljoprivredne kulture	461.360
Vocnjaci	41.395
Vinogradi	5.307
Livade	248.291
Pašnjaci	505.443
Polj. zemljište po glavi stan.	0,56
Polje i vrtovi po glavi stan.	0,23

Izvor: Marković, 2007.

U Federaciji BiH zasejane površine u 2015. godini, prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, iznosile su 197.139 ha od čega je žitaricama zasijano 88.307 ha, krmnim biljem 62.623 ha, povrćem 43.071 ha i industrijskim biljem 3.138 ha. Najzastupljenije žitarice u strukturi ukupno zasijanih površina su kukuruz sa 50.000 ha i pšenica sa 20.000 ha. Proizvodnja pšenice je iznosila 71.560 tona sa prosečnim prinosom od 3,6 tona/ha (Godišnji izvještaj iz oblasti poljoprivrede, ishrane i ruralnog razvoja za BiH za 2015. godinu).

Slika 1. Struktura obradivih i zasejanih površina u Bosni i Hercegovini

Izvor: Zurovec i sar., 2015.

Uprkos relativno povoljnim prirodnim uslovima, biljna proizvodnja se suočava sa mnogim izazovima, kao što su česti nepovoljni vremenski uslovi u ključnim fazama rasta (visoke ili niske temperature, krajem proleća ili početkom jeseni mrazevi, deficit ili suficit padavina), nedostatkom investicija, visoke cene i slab kvalitet inputa i tradicionalne obimne poljoprivredne prakse. Rezultat je niska tehničko-tehnološka opremljenost naših gazdinstava, niska produktivnost po jedinici površine, po grlu stoke i po uloženom radu i značajno niži prinosi u poređenju sa državama regiona (Zurovec i sar., 2015; Budimir i sar., 2013).

Jedan od osnovnih pokazatelja razvijenosti poljoprivrede je zastupljenost stočarstva. Stočni fond (osnovno stado) beleži trend povećanja, što je ohrabrujuće i indikator mogućnosti još dinamičnijeg razvoja.

Stočarska proizvodnja ima veliki značaj za BiH poljoprivredu s obzirom na raspoložive prirodne resurse i broj ljudi koji se bave ovom proizvodnjom. Ključni proizvodi od stoke uključuju mleko i mlečne proizvode, meso i mesne preradevine. Pošto broj stoke stagnira ili nazaduje u poslednjih nekoliko godina, osim u slučaju živine (tabela 3, grafikon 1), rast u proizvodnji mesa i mleka objašnjava poboljšanja u prinosima i rasnom sastavu, ali produktivnost je i dalje niska u poređenju sa zemljama iz okruženja. Nedostaje savremenih tehnološki opremljenih stočarskih farmi, dominiraju sitna gazdinstva koja se bave stočarstvom. Jedan od najvećih problema stočarske proizvodnje je zabranjen izvoz proizvoda životinjskog porekla u EU, a zbog neispunjavanja određenih sistema kontrole proizvodnje, što ostaje nerešen problem zbog izostanka saradnje između entiteta i ostalih nivoa vlasti (Zurovec i sar., 2015). Stočarstvo daje skoro 60 % BDP poljoprivrede, a najvažnija proizvodnja je mlekarstvo (UNDP, 2013).

Pozitivan uticaj na razvoj stočarske proizvodnje, proizašao je iz tradicije, navika i tvrde odlučnosti poljoprivrednika da se njome bave, te relativno povoljne mogućnosti plasmana kravljeg mlijeka, sira i mesa, uz postizanje ne visokih, ali za njih prihvatljivih cena (Tanović i sar., 2015).

Visoki stepen dostupnosti livada i pašnjaka, ukazuje na potencijal za uspešnu proizvodnju stoke i mlečnih proizvoda. Ako se pogleda udeo pašnjaka i livada u ukupnim poljoprivrednim površinama FBiH, a on je u periodu 2012-2016. iznosio otprilike 60 %, tj. oko 696.000 ha zemljišta, te ako se pogleda značajan udeo stanovništva koje se bavi stočarskom proizvodnjom, može se reći da se radi o oblasti koja ima najveći značaj za

poljoprivredu FBiH. Kada je u pitanju stočni fond, FBiH je u periodu 2012-2015. raspolagala sa prilično ujednačenim brojevima raznih vrsta grla.

Tabela 3. Brojno stanje stoke u FBiH 2012 -2015 (u 000 grla)

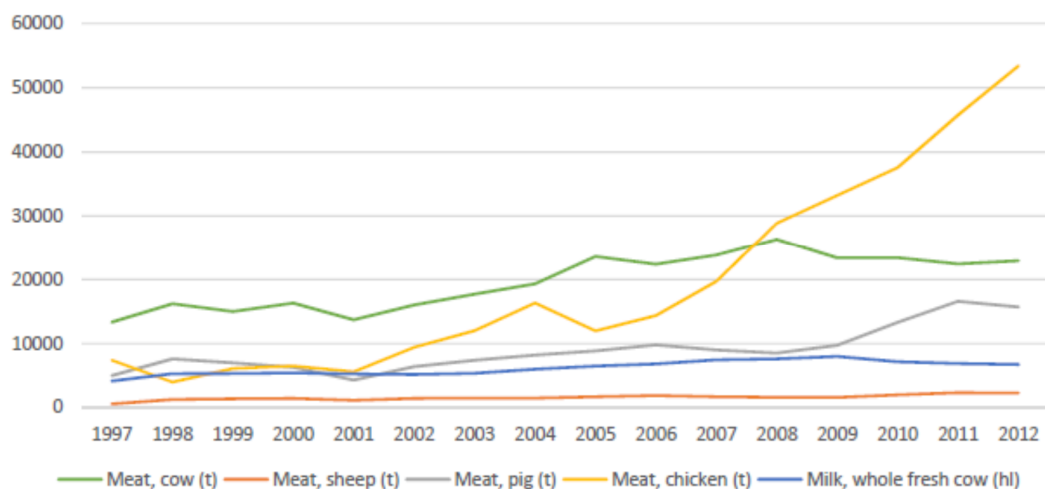
	2012	2013	2014	2015
Goveda	215	217	215	216
Ovce	517	524	532	525
Svinje	92	89	88	89
Konji	6	6	6	6
Perad	9447	10515	10279	9818
Koze	41	41	44	42
Kunići	9	9	6	6
Košnice	209	215	219	229
pčela				

Izvor: Federalni zavod za statistiku FBiH (2016)

Stočarska proizvodnja u FBiH nije organizovana u skladu sa zahtevima Nitratne regulative i sa EU zahtevima vezanim za dobrobit životinja, te će biti neophodno investirati u nove objekte, opremu i tehnologiju, kako bi se zadovoljili zahtevi okoline i bezbednosti animalnih proizvoda (Bajramović i sar, 2015a).

Poseban značaj stočarske proizvodnje je u tome što se putem gajenja preživara iskorištavaju proizvodne površine, koje nisu podesne za oranje ili neke druge vidove intenzivne biljne proizvodnje. Ovih površina u FBiH ima u velikoj meri, pa je intencija da se favorizuje proizvodnja mesa i mleka (govedarstvo, ovčarstvo, kozarstvo, pčelarstvo).

Grafikon 2. Proizvodnja mesa i mleka u Bosni i Hercegovini

Izvor: Zurovec i sar., 2015

Proizvedene količine nekih značajnijih animalnih proizvoda u FBiH u periodu 2012-2015. godine date su u tabeli 4. Vidljiv je porast količine proizvedenog mleka, a koji je svakako uzrokovan poboljšanjem situacije na polju otkupa i izvoza ovog proizvoda.

Tabela 4. Stočarska proizvodnja u FBiH (2012-2015)

	2012	2013	2014	2015
Mlijeko-kravlje hilj. litara (000)	319.260	330.387	348.549	351.144
Vuna	694	683	730	753
Jaja (000 000 kom)	247	279	276	302
Med (tona)	1.901	1.991	1.546	2.862

Izvor: Federalni zavod za statistiku FBiH (2016)

Ograničavajući faktori razvoja stočarske proizvodnje su usitnjena imanja i mali broj grla na njima (3-10 u proseku), neadekvatni uslovi držanja stoke, te needuciranost farmera, što se direktno odražava na nivo proizvodnje. Značajno je istaći da se akvakulturna proizvodnja razvija u novije vreme, prvenstveno zahvaljujući povećanju bescarinske kvote za izvoz u zemlje EU, i to sa prijašnjih 60 tona na 500 tona godišnje (Zeleni izvještaj za 2016. godinu).

Iako se u BiH udeo poljoprivrede u BDP konstantno smanjuje (11 % u 2003. godini na 7 % u 2013. godini), poljoprivredna proizvodnja je kičma ruralne ekonomije, zapošljava 20 % radne snage (Zurovec i sar., 2015). Poljoprivreda s delatnostima koje se naslanjaju na nju je i dalje važan sektor za zapošljavanje, bez obzira na pad broja stanovnika u ruralnim

oblastima. Međutim, nije povoljna okolnost što u poljoprivredi preovladava uglavnom starije radno aktivno stanovništvo i mlađa populacija, dok ekonomski najaktivniji segment stanovništva - oni koji najvjerojatnije imaju znanje iskustvo i viši stepen preduzimljivosti, odnosno kapacitet i kreditnu sposobnost da razviju poljoprivredna gazdinstva, su nedovoljno uključeni u poljoprivredu (Sutton i sar., 2010).

Prema rezultatima Federalnog zavoda za statistiku, u 2015. godini udeo sektora poljoprivrede, šumarstva i ribolova u ukupnom BDP FBiH iznosio je 4,6 %, što je više u odnosu na 2014. godinu kada je iznosio 4,2 %. Smanjenje značaja poljoprivrede rezultat je stagniranja u odnosu na druge sektore u kojima se beleži napredak, a među najvažnijim uzrocima navode se niska produktivnost sektora, nizak nivo subvencija, niski prosečni prinosi useva, kao i uticaj klimatskih promena.

Agrosektor je značajan jer obezbeđuje radna mesta, bilo za formalno ili neformalne zaposlene, a koji obuhvata sva poljoprivredna gazdinstva, odnosno članove njihovih porodica (Vlada RS, 2015). Ako se posmatra ukupna zaposlenost tj. broj ljudi koji rade u ili za agrobiznis sektor, to je onda značajan udeo.

Stanje poljoprivrede u BiH karakterizira različito pravno reguliranje određenih oblasti, zakonska preklapanja, ograničeni kapaciteti i kanali za komunikaciju, nepostojanje jasne vizije, te izostanak potrebnih reformi (Savjet za zelenu gradnju, 2013).

Glavni problemi u poljoprivrednom sektoru u Bosni i Hercegovini su (Marković, 2007; Zurovec i sar., 2015):

- niska produktivnost po jedinici proizvodnje i po farmi, kao i negativni trendovi u sektoru,
- nerešen pravni status farmera,
- transformacija sektora, koji bi omogućio uspostavljanje tržišnih uslova, uključujući i strane konkurente, nije izvršena,
- nedostatak adekvatne politike prema sektoru (kreditne politike, podsticaji, zakonska regulativa itd.),
- otežan pristup tržištu,
- nizak % korišćenja postojećih kapaciteta,
- nedostatak razvojne perspektive,
- nedostatak vertikalne i horizontalne integracije poljoprivrednika,
- nedostatak strukturne harmonizacije između primarne proizvodnje i prerade,

- nedostatak adekvatne zaštite domaće primarne poljoprivredne proizvodnje,
- zanemarivanje profesionalnih institucija,
- izazovi pristupanja evropskim i svetskim integracijama.

Federacija BiH nema razvijen sektor poljoprivrede i jedva da pokriva 50 % potreba stanovništva za poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. Niska poljoprivredna proizvodnja je često posledica nedostatka jasne specijalizacije, pre svega u biljnoj proizvodnji, niskog nivoa tehnologije i ekstremne zavisnosti od vremenskih uslova (Zurovec i sar., 2015).

Poljoprivreda i prateće delatnosti u ruralnim područjima FBiH učestvuju sa veoma malim udelom u prihodima, proizvodima i zapošljavanju. Poljoprivredom se najveći deo stanovništva bavi kao dopunskom delatnošću, prevashodno da bi zadovoljili svoje prehrambene potrebe. Mali i isparcelisani posedi, nepostojanje adekvatne agrarne politike i zakonske regulative, uz skromne poticaje samo su neka obeležja sektora agrobiznisa u FBiH (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2014).

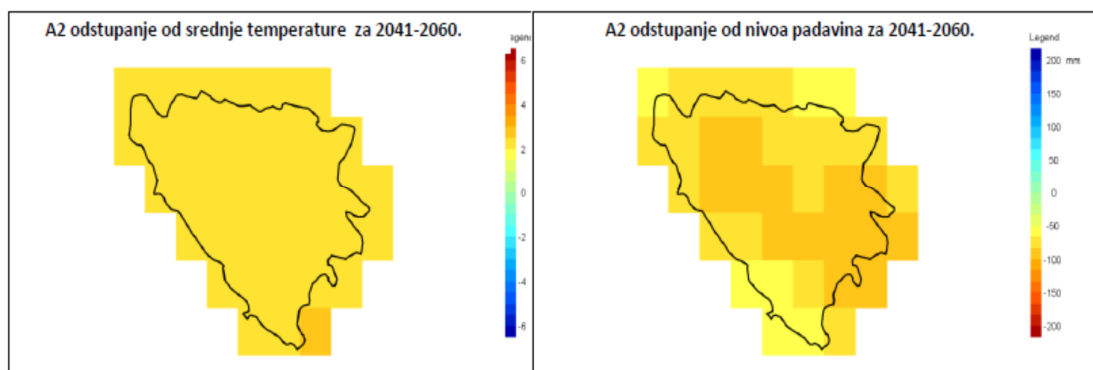
3.2. Uticaj klimatskih promena na razvoj poljoprivrede BiH

Klima u manjoj ili većoj meri pogoduje određenim proizvodnjama i treba je maksimalno iskoristiti u budućem planiranju razvoja poljoprivrede, na način da se njoj prilagođavamo određenim proizvodnjama ili ako je moguće da na nju utičemo. U praksi ovo znači da vinogradarsku proizvodnju treba usmeravati tamo gde daje najbolje rezultate, a to je Južna Hercegovina (Šoljić i sar., 2007).

BiH je veoma ranjiva na klimatske promene, što predstavlja značajan razvojni izazov. S obzirom na klimatske osetljivosti poljoprivrednog sektora, udeo poljoprivrede u ukupnoj ekonomiji, broj zaposlenih u ovom sektoru i usku povezanost sa socijalno-ekonomskim pitanjima, ovo pitanje zaslužuje da se posebno elaborira.

BiH je iskusila ozbiljnu učestalost ekstremnih vremenskih prilika tokom protekle dve decenije, izazivajući velike ekonomske gubitke. Kao primer klimatskih nepogoda možemo navesti, ogromne poplave u 2014. godini, kao i frekvencije toplotnih talasa i sušu u tekućoj 2017. godini, koja je nanela drastične štete biljnoj proizvodnji. Ove prirodne katastrofe možemo povezati s klimatskim promenama.

Slika 2. Klimatska predviđanja ukazuju na trendove viših temperatura i manjih nivoa padavina za BiH u periodu 2041-2060. godine, u poređenju s polaznim iznosila za period 1951-2001. godine

Izvor: Sutton i sar., 2010

Velika većina naučnika tvrdi da su uzroci klimatskih promena povezani sa izrazito povećanom emisijom stakleničkih gasova, od kojih su najvažniji produkti sagorevanja uglja i nafte (BiH u procesu RIO+20, 2012).

Na osnovu raspoloživih podataka i trenutno dostupnih klimatskih projekcija, izlaganje pretnji od klimatskih promena će nastaviti da se povećava. Dalji naučno - tehnološki razvoj treba da uključuje poboljšanja u vremenskim prilikama i klimatskim informacionim sistemima, razvoj otpornijih useva, navodnjavanje i vodoprivreda, kao i adaptacija poljoprivrednika na nove klimatske uslove. Čini se da pitanje klimatskih promena ne interesuje mnogo nosioce javnih funkcija u FBiH. Kao rezultat toga, klimatske promene se ne tretiraju ozbiljno u objavljenim ključnim strateškim dokumentima. Međutim, postoji postepeno povećanje svesti i u BiH o klimatskim promenama, njihovom značaju i uticaju na sve sfere života (Zurovec i sar., 2015).

Sa aspekta očuvanja životne sredine i ublažavanja negativnih posledica klimatskih promena, treba se usmeriti na proizvodnju energije iz obnovljivih izvora i to onih izvora (biljni otpad i prirodna đubriva), koji se neadekvatno zbrinjavaju ili ne koriste efikasno (Vlada RS, 2015).

FBiH bi trebalo da integriše u Strategiju razvoja agrobiznisa prilagođavanje na klimatske promene i održivost sa stanovišta životne sredine. Poboljšavanje upravljanja vodama i zemljištem, te ulaganje u naučna istraživanja (meteorologija), savetodavne službe, predstavljaju mere koje mogu dati odgovor na izazov, kao što su klimatske

promene (Sutton i sar., 2010). Korišćenje i unapređenje poljoprivrednog zemljišta u treba da je održivo na dugi rok. Koncept održivog poljoprivrednog i ruralnog razvoja inkorporiran je u tzv. II osovinu nove politike ruralnog razvoja posvećenu merama upravljanja zemljištem (Subić i sar., 2005). Neodgovorno upravljanje zemljištem smanjuje njegovu plodnost i produktivnost celokupne poljoprivredne proizvodnje. Strateško upravljanje vodama podrazumeva (BiH u procesu RIO+20, 2012):

- Osiguranje potrebnih količina vode odgovarajućeg kvaliteta za razne namene, jer samo oko 56 % građana ima rešeno vodosnabdevanje, od toga 35 % u prigradskim naseljima i selima ima vodu;
- Umanjenje štete od voda;
- Postizanje dobrog stanja, odnosno dobrog ekološkog potencijala voda, osiguravajući tako i održivost korištenja ovog resursa;
- Odgovornije upravljanje otpadnim vodama;
- Hidromelioracije podrazumevaju navodnjavanje, odvodnjavanje i sprečavanje kontaminacije zemljišta i voda.

Pošto je poljoprivreda generator gasova sa efektom staklene bašte, te tako delom odgovorna i za klimatske promene, koje opet nju najviše pogađaju, strategija razvoja agrobiznisa mora to imati u vidu i da pripremi adekvatan set mera, koje će ublažiti negativne uticaje klimatskih promena i postupno pripremati poljoprivredu za model koji podrazumeva smanjenje ispuštanja pomenutih gasova (niskougljenična poljoprivreda).

Odgovor na klimatske promene može biti prilagođavanje kroz savremeni održivi sistem rotacije useva i tehnike niske oplodnje (EBRD, 2010). Finansiranje projekata pošumljavanja će ograničiti eroziju tla. Takođe, investiranje u energetske efikasne šeme za navodnjavanje omogućiće ubiranje visokih i stabilnih prinosa (Maksimović i sar., 2010; European Investment Bank, 2016). Navodnjavanje u BiH je na vrlo niskom nivou i kreće se prema nezvaničnim podacima oko 0,4 % obrađivanih površina, što je znatno manje nego u susednim zemljama, posebno EU. Površine pod navodnjavanjem bile su veće 1991. godine, kad se navodnjavalo oko 1,8 % obradivih površina². Javne i privatne investicije u navodnjavanje omogućile bi širenje navodnjavanih površina u cilju stabilizacije i povećanja prinosa (Zurovec i sar., 2015; BiH u procesu RIO+20, 2012).

---

² Evropski proseki navodnjavanih oraničnih površina je 15 %, a u BiH bi se moglo navodnjavati oko 52 % (BiH u procesu RIO+20, 2012).

Za ublažavanje negativnih efekata klimatskih promena mogu se primeniti sledeće mere (UNDP, 2013):

- usvajanje novih tehnika uzgoja, kao što je minimalno oranje, da se sačuva vlažnost zemljišta;
- proširenje i poboljšanje infrastrukture za navodnjavanje i što veću upotrebu sistema navodnjavanja 'kap po kap' i sofisticirana kontrola trajanja i tajming aplikacija za vodu;
- povećana upotreba fizičke zaštite od grada i vetra, naročito u voćnjacima i proizvodnji povrća;
- uzgoj stoke s povećanom tolerancijom na toplotu i ekstremne uslove;
- redizajn staja u smislu bolje kontrole temperature, zajedno sa sprejevima za vodu i aktivni sistemi ventilacije za određene vrste stoke.

3.3. Prehrambena industrija u FBiH

Prehrambena industrija predstavlja motornu snagu razvoja ukupnog sektora agrobiznisa. Poljoprivreda je temelj za prehrambeno-prerađivačku industriju, a podstiče i razvoj drugih sektora (proizvodnja opreme, mehanizacije, ambalaže, transport, usluge, servisi i dr.) (Tanović i sar., 2015).

Unapređenje i stabilan razvoj primarnog sektora poljoprivrede opšti je interes svakog društva, ali u savremenoj tržišnoj ekonomiji to je, pre svega, zajednički interes proizvođača primarnih sirovina i prehrambene industrije, jer za poljoprivredne sirovine prehrambena industrija predstavlja prodajno tržište, a za ovu industriju, primarna proizvodnja je nabavno tržište.

U FBiH prisutan je nizak stepen finalizacije poljoprivrednih proizvoda, odnosno relativno malo sirovina poljoprivrednog porekla se preradi u set visokofinalizovanih proizvoda, koji mogu da ostvare veću cenu, a samim tim i veći nivo profita.

Kapaciteti prehrambene industrije u Federaciji BiH u 2015. godini su na istom nivou, kao i prethodnih godina. Prehrambena industrija FBiH se ne može pohvaliti visokim stepenom iskorištenosti svojih kapaciteta. Osnovni problem prehrambene industrije u BiH (FBiH) je što se njeni kapaciteti, već duži period nedovoljno koriste, a to se odražava na ekonomske efekte poslovanja, kao i na konkurentnost, naročito kod

uključivanja u međunarodne tržišne tokove. Nedovoljno korišćenje postojećih kapaciteta i relativno visoko učešće fiksnih troškova u jedinici proizvoda, osnovni je uzrok niske efikasnosti prehrambene industrije, a posredno i poljoprivredne proizvodnje u globalu. Visok udeo fiksnih troškova, zbog neracionalnog korišćenja kapaciteta, prehrambena industrija prevaljuje na potrošače, podizanjem maloprodajnih cena proizvoda ili na poljoprivredne proizvođače, preko niskih otkupnih cena.

Niske otkupne cene posledica su potpuno liberalizovanog uvoza i loša pozicija primarne proizvodnje u sistemu agrobiznisa, gde primarni proizvođač ima najmanje učešće u finalnoj ceni proizvoda (Budimir i sar., 2013).

Iskorištenost kapaciteta u svim granama prehrambene industrije veoma je niska, uz značajna variranja između njih. Najlošija situacija je u proizvodnji vina (samo 12,75 % iskorištenosti kapaciteta), te u proizvodnji vode (17,81 %). Situacija nije svetlija ni u proizvodnji keksa i vafila (20,4 %), cigareta (25,35 %), te piva (29,17 % iskorištenosti). Iskorištenost kapaciteta nije zadovoljavajuća ni kada su u pitanju proizvodnja mesa, mleka, bezalkoholnih pića. Bolja situacija je u slučaju proizvodnje voća i povrća (iskorištenost kapaciteta od 77,5%).

Tabela 5. Stepen iskorištenosti kapaciteta prehrambene industrije u FBiH

Grana prehrambene industrije	Jed. mjere	Proizvodnja u 2016.	Kapacitet /godišnji	Iskor. kapaciteta %
Prerada mlijeka	000 lit	175.497	400.000	43,8
Prerada mesa	t	63.437	169.000	37,5
Prerada voća i povrća	t	12.726	16.400	77,5
Proizvodnja keksa i vafila	t	5.739	28.100	20,4
Proizvodnja piva	hl	437.609	1.500.000	29,17
Proizvodnja vode	000 lit	74.818	420.000	17,81
Proizvodnja bezalkoholnih pića	000 lit	173.019	360.600	47,98
Proizvodnja vina	000 lit	3.368	26.400	12,75
Proizvodnja cigareta	t	1.775	7.000	25,35

Izvor: Zeleni izvještaj za 2016. godinu, FMPVŠ

Prosečna iskorištenost kapaciteta prehrambene industrije u FBiH je ispod 50%. Prehrambena industrija se susreće sa velikim problemom nerazvijenosti komplementarnih

industrija, zbog čega u velikoj meri ovisi o uvoznim sirovinama, što ugrožava ekonomiju poslovanja domaćih poljoprivrednika (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2014). Na drugoj strani, zbog loših performansi primarnog sektora, većeg broja dezintegriranih manjih proizvođača, neorganizovanog otkupa poljoprivrednih sirovina, lošeg kvaliteta/visoke njegove varijabilnosti, prehrambena industrija je više orijentirana na uvoz sirovina, što zapostavlja primarni sektor, a samom sektoru prehrambene industrije snižava konkurentnost.

Prehrambena industrija upošljava značajan deo radne snage, a ukoliko bi se proizvodni kapaciteti povećali, povećao bi se i broj radnih mesta.

Zbog onemogućenog pristupa dovoljnim količinama kvalitetnih sirovina, te uz prethodno pomenuti problem niže iskoristivosti kapaciteta, prehrambena industrija ne uspeva da ostvari i održi konkurentnost, čak ni na domaćem tržištu. Prehrambena industrija stoga nastoji da izbije na inostrano tržište što sa sobom nosi dodatne napore dostizanja inostranih kriterijuma kvaliteta. Sektor prehrambene industrije treba dodatno ulagati u marketing i stvaranje imidža domaćeg proizvoda (Babović i sar., 2012), uz nužno poboljšanje po pitanju ambalaže i prepoznatljivosti, tj. izgradnja brenda.

Ovakvo stanje u poslovanju prehrambene industrije, koja ne ostvaruje dobit na bazi smanjivanja fiksnih troškova i povećavanja fizičkog obima proizvodnje, negativno se odražava na razvoj celokupnog sektora agrobiznisa. Bez povećanja fizičkog obima proizvodnje prehrambene industrije, stagnira potrošnja sirovina poljoprivrednog porekla, a time i poljoprivredna proizvodnja.

Visok stepen međuzavisnosti prehrambene industrije i primarne poljoprivredne proizvodnje, kao i međusobni uticaj na rezultate poslovanja, nameće potrebu njihove odgovarajuće poslovne integrisanosti (vertikalna integracija). Čvrstom i dugoročnom poslovnom integracijom, zamenom sadašnjih, po pravilu kupoprodajnih odnosa između prehrambene industrije i primarne poljoprivredne proizvodnje, stvorili bi se uslovi za proizvodnju šireg asortimana, podstakla tražnja i potrošnja, a time obezbedio i stabilan dohodak u sektoru poljoprivrede.

Možemo reći, da prehrambena industrija predstavlja osnovni faktor razvoja i stabilnosti primarne poljoprivrede i tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. U narednom periodu strategija razvoja prehrambene industrije, treba podići prerađivanje poljoprivrednih sirovina na oko 70 % (sada je to ispod 50 %). Zemlje koje imaju razvijen

sektor agrobiznisa prerađuju oko 80 % ukupnih poljoprivredni outputa. Treba podršku dati povećanju obima visokofinalizovanih proizvoda i širenju asortimana, kako bi se povećale izvozne mogućnosti i ostvario veći profit, po osnovu skupljih proizvoda. Shodno zahtevima da se poveća produkcija kvalitetne organske hrane, prehrambena industrija taj aspekt ne treba ignorisati, već postepeno uvoditi i održive prehrambene tehnologije.

Za FBiH je od značaja da se dalje modernizuju preradni kapaciteti kao što klanice, kapaciteti za preradu voća i povrća, za sakupljanje i doradu lekovitog i aromatičnog bilja i šumskih plodova, jer postoje izvozne mogućnosti, a ni tražnja na domaćem tržištu nije zadovoljena. U bliskoj budućnosti, nema potrebe za podizanjem novih preradnih kapaciteta, izuzev manjih specifičnih pogona u područjima, gde ih sada nema, u funkciji integralnog ruralnog razvoja, a naročito onih koji služe prihvatu i primarnoj doradi poljoprivrednih proizvoda, lekovitog i aromatičnog bilja i šumskih plodova, pre svega, na brdsko-planinskom području (pogoni i radionice za preradu mesa, voća, povrća, mleka, lekovitog bilja i dr.)

U celini posmatrano, za prehrambenu industriju nedostaje manjih objekata po selima, asortiman proizvoda nije zadovoljavajući, kao i pakovanje i ambalaža. Širenjem asortimana pokreće se razvoj primarne poljoprivredne proizvodnje, povećava stepen korišćenja preradnih kapaciteta i veće su izvozne mogućnosti prerađenih proizvoda (Bogdanović, 1998, str. 215). Potrebno je menjati izvoznu strukturu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, postepeno smanjivati učešće sirovina i proizvoda niskog stepena dorade na uštrb visokofinalizovanih i orijentisati se na kvalitet, kvanititet i nova tržišta.

Od strane prehrambene industrije, nedovoljno se usmerava razvoj primarne proizvodnje na poljoprivrednim gazdinstvima, u pravcu njihove specijalizacije. Prehrambena industrija u BiH, nije organizaciono i ekonomski povezana sa primarnim proizvođačima, pa zbog toga ne deluje kao faktor razvoja poljoprivrede, odnosno stabilnosti proizvodnje i tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Između sektora proizvodnje i prehrambene industrije vladaju uglavnom kupoprodajni odnosi sa prilazom - kupi što jeftinije, a prodaj skupo. U savremenim tržišnim uslovima poslovanja, prehrambena industrija, po pravilu, ima poznate proizvođače sirovina (farmerska gazdinstva), a poljoprivredni proizvođači svog poznatog kupca (tržište). Proizvodni i ekonomski odnosi, između proizvođača sirovina i prerađivača definišu se ugovorima, koji su čvrsti i dugoročni.

Za dugoročni razvoj prehrambene industrije, pored adekvatnih mera agrarne politike, neophodno je obezbediti dovoljne količine sirovina za optimalno korišćenje raspoloživih kapaciteta, modernizovati i osavremenjavati tehnologije prerade, unaprediti menadžment i marketing u ovoj delatnosti.

Međutim, da bi prehrambena industrija postala generator organizovane proizvodnje poljoprivrednih sirovina, neophodno je da bude finansijski osposobljena za realizaciju tekućih i razvojnih programa. Finasiranje, koje se dobrim delom zasniva na kreditima poslovnih banaka je veoma nepovoljno, zbog visokih kamata i kratkih rokova vraćanja pozajmljenih sredstava. Problem je i obezbeđenje pozajmljenih sredstava, pored visoke cene (kamata) (Sutton i sar., 2010). U tom smislu, neophodno je razvijati modalitete finansiranja agrobiznisa, kao što su berze na kojima se bezgotovinski trguje sa robom koja je proizvedena, ali isto tako i onom koja će tek biti proizvedena.

3.4. Agrarna politika i razvoj poljoprivrede u FBiH

Država ima obavezu da brine o sektoru poljoprivrede. Razlozi su brojni i proističu iz same prirode ove delatnosti. Poljoprivreda obezbeđuje prehrambenu sigurnost, a pošto je osnovni proizvodni resurs poljoprivredno zemljište, o kome se mora voditi izuzetna briga da bi i naredne generacije imale mogućnosti da proizvode hranu i ostale proizvode. Prirodni uslovi, odnosno klima i hidrografija često igraju presudnu ulogu u tokovima ove proizvodnje i generišu visok nivo rizika. Kakve će rezultate dati agrarna politika zavisi od njene adekvatnosti postojećim uslovima, kao i od mera i aktivnosti koje se preduzimaju. U svakom slučaju, agrarnu politiku sprovodi svaka država, menja je i prilagođava prema datim okolnostima, vodeći računa da uvek daje bolje rezultate (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

Agrarna politika je osmišljen sistem mera i mehanizama države s ciljem podsticanja rasta i razvoja agrosektora, koji treba da doprinese poboljšanju ekonomskog položaja nosioca poljoprivredne proizvodnje i omogućiti racionalno i održivo upravljanje resursima za proizvodnju (zemljište, voda...)

Agrarna politika treba da omogućiti unapređenje kvaliteta i dostupnosti svih resursa za poljoprivrednu proizvodnju, odnosno njihovo aktiviranje i kapitaliziranje kroz raznovrsne proizvodnje (Bajramović i sar, 2015).

Decentralizovana politička i administrativna struktura u BiH je veoma složena. Ovaj jedinstven ustavni poredak podrazumeva dva entiteta: Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republika Srpska (RS), kao i Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine (BDBiH), kao posebna administrativna jedinica. Agrarna politika u FBiH se, zbog složenosti političkog sistema, vodi sa nekoliko odvojenih nivoa (entitet, kantoni, opštine i gradovi).

FBiH je podeljena na deset kantona. Ova kompleksna struktura upravljanja takođe ima veliki uticaj na nadležnosti i upravljanje u poljoprivrednom sektoru. Egzistira sedam kantonalnih ministarstva poljoprivrede, koji imaju svoja poljoprivredna odeljenja odgovorna za praćenje, regulisanje i prikupljanje poljoprivrednih podataka i vođenje sektora poljoprivrede. U tri kantona (Sarajevo, Goražde i Zapadna Hercegovina) poljoprivredni sektor je pod pokroviteljstvom Ministarstva ekonomije (Marković, 2007).

Zakon o novčanoj podršci u poljoprivredi i ruralnom razvoju FBiH definiše vrste podsticaja, ali zbog nedostatka strategije ruralnog razvoja, subvencije u većem broju slučajeva imaju oblik finansijske podrške, a u manjoj meri kao podsticaj programima ruralnog razvoja. Politika dodele subvencija nije usklađena sa onom u okviru Zajedničke agrarne politike (ZAP) EU (Budimir i sar., 2013). Ne postoji jasna politika podsticaja, koja bi garantirala dugoročne investicije u one grane za koje se pouzdano zna da su najperspektivnije.

Cilj Programa novčanih podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju Federacije BiH (Službene novine Federacije BiH, broj 23/16).

- povećanje ponude kvalitetnih domaćih poljoprivrednih proizvoda uz poboljšanje zdravstvene i higijenske ispravnosti;
- povećanje obima korištenja poljoprivrednog zemljišta
- osiguranje stabilnog dohotka i omogućavanje solidnog životnog standarda poljoprivrednika;
- postepena harmonizacija i integracija sektora poljoprivrede u Zajedničku agrarnu politiku Evropske unije i globalno tržište.

Ukupna finansijska podrška za sektor poljoprivrede Federacije BiH za 2016. godinu iznosi 65.800.000 KM , a struktura je prikazana u sledećoj tabeli:

Tabela 6. Raspodela sredstava za poljoprivredu u FBiH (2016)

BILJNA PROIZVODNJA		ANIMALNA PROIZVODNJA	
Proizvodnja ratarskih, povrtlarskih, voćarskih kultura, grožđa i maslina	KM po jed. mjere (ha)	Govedarska proizvodnja	KM/jed. mjere
Proizvodnja krušnih žita (pšenica i raž)	550	Proizvodnja svježeg kravljeg mlijeka	0,28/l
Proizvodnja ječma, zobi i tritikala	350	Muzne krave u sustavu otkupa mlijeka	100/grlu
Proizvodnja silažnog kukuruzna	300	Tov junadi od teladi iz domaćeg uzgoja Uzgoj rasplodne stoke - junice Uzgoj goveda u sustavu krava – tele	450/grlu
Proizvodnja uljarica (uljana repica, suncokret i soja) i heljde	400	Tov junadi od teladi iz uvoza	250/grlu
Proizvodnja ljekovitog i aromatičnog bilja	600	Ovčarska i kozarska proizvodnja	
Proizvodnja povrća	2 000	Proizvodnja ovčjeg i kozjeg mlijeka	0,30
Proizvodnja voća, grožđa i maslina	900	Uzgoj rasplodne stoke (ovce, koze)	35
Proizvodnja duhana u listu - Virdžinija, Berlej i Hercegovački ravnjak)	1 500	Svinjogojska proizvodnja	
Proizvodnja sjemena		Tov svinja	60/grlu
Proizvodnja sjemena strnih žitarica, kukuruza, soje i suncokreta	800	Uzgoj rasplodne stoke - krmače	150/grlu
Proizvodnja sjemena krumpira (osnovno sjeme)	1 700	Peradarska proizvodnja	
Proizvodnja sjemena krumpira (sjeme I. sorte reprodukcije)	1 300	Uzgoj 18-sedmičnih pilenki	0,35/kljunu
Proizvodnja sadnog materijala		Uzgoj matičnog jata	1,20/kljunu
Deklarirane sadnice krošnjastog voća i vinove loze	0,45/kom	Uzgoj pčelinjih zajednica	15/koš
Deklarirane sadnice jagodičastog/bobičastog voća	0,35/kom	Proizvodnja ribe	1,25/kg

Izvor: Službene novine Federacije BiH, broj 23/16

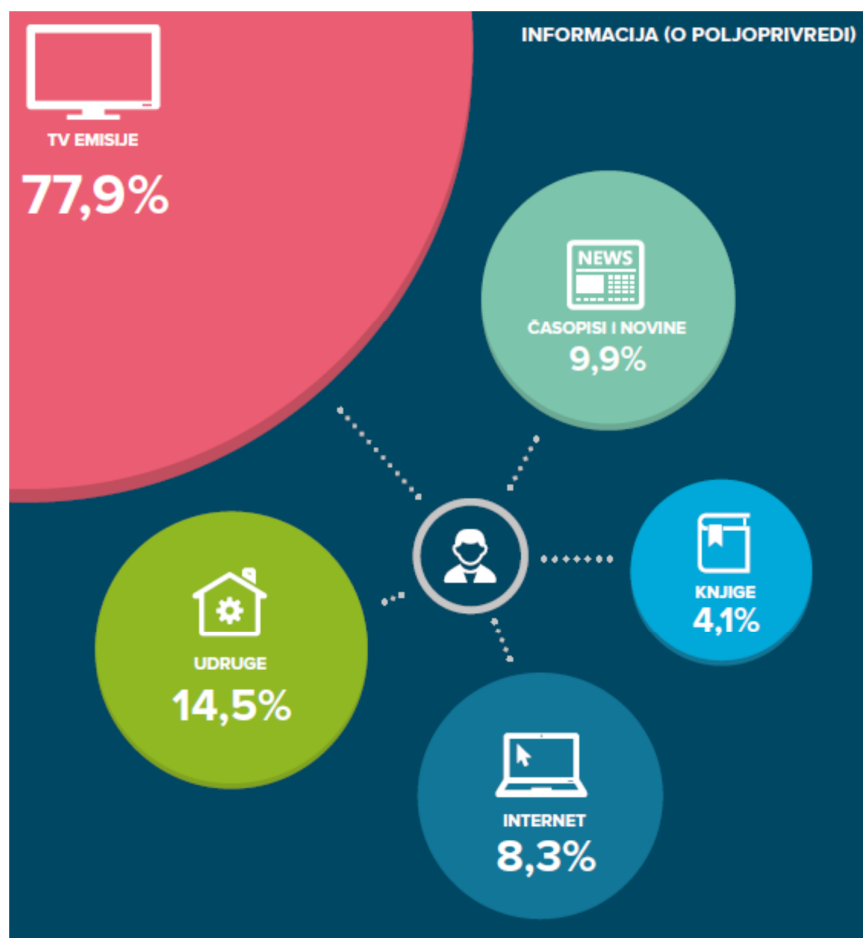
Pored navedenih mera podrške, sredstva odlaze i na (Službene novine Federacije BiH, broj 23/16):

- Regresiranje kamata na kredite za kapitalna ulaganja,
- Sufinansiranje premije osiguranja
- Sufinansiranje stručnih skupova, kongresa, simpozija, seminara i sajmova,
- Realizacija projekata od značaja za Federaciju BiH
- Organiziranje poljoprivrednika (zadruga, udruženja i savezi)
- Sufinansiranje uvođenja standarda i sertifikacija
- Sufinansiranje izvoza polj. prehrambenih proizvoda
- Ostali troškovi.

Raspoloživi budžeti institucija namenjeni za podršku razvoju poljoprivrede u FBiH su nedovoljni da podrže reformske procese, niti mogu osigurati jačanje konkurentnosti poljoprivrede. Doprinos jačanju konkurentnosti daće benčmarking kao metod poređenja sopstvene s najboljom organizacijom. On doprinosi primeni rešenja najbolje prakse, novih tehnologija, unapređenju poslovnih procesa, poboljšanju kvaliteta proizvoda, uštedi u troškovima, povećanju produktivnosti, kreativnosti, inovativnosti i konkurentnosti na tržištu (Babović i sar., 2012a).

Uočljivo je da je najveći iznos podrške tokom proteklog perioda bio u okviru direktnih plaćanja proizvođačima, koji se odnosi na plaćanje na osnovu proizvodnje i plaćanje po jedinici površine/grlu. Poljoprivredne stručne službe i druge organizacije koje bi sprovodile razvojne projekte neophodno je bolje organozovati, radi prenosa informacija i novih tehnologija u funkciji rasta poljoprivrede (Zurovec i sar., 2015).

Slika 3. Izvori informacija za poljoprivrednike

Izvor: UNDP, 2013

Poljoprivredni sektor FBiH suočava se sa mnogim drugim izazovima u transformaciji i modernizaciji svoje, posebno u delu ispunjenja obaveza na putu ka Evropskoj uniji, gde se zahteva prilagođavanje i reforma agrarne politike. Ruralni sektor daleko zaostaje iza ostatka privrede u razvoju, a agroprerađivački kapaciteti su ograničeni.

Agrarna politika FBiH u kontekstu afirmacije i primene koncepta održivog razvoja treba da se usresredi, između ostalog, na veći stepen upotrebe obradivog zemljišta, ali ne da se ono dalje kontaminira hemijskim inputima, a stočarsku proizvodnju dinamizirati u skladu s mogućnostim obezbeđenja stočne hrane (Vaško i Mirjanić, 2013). Razvoj stočarske proizvodnje zahteva sveži kapital i veći stepen korišćenja znanja, kao i bolje privatne i javne službe za transfer znanja (Volk i sar., 2015).

Agrarna politika se zasniva na odgovarajućim dokumentima trajnijeg karaktera, kao što su zakonski propisi, odgovarajuće strategije, prostorni i drugi razvojni planovi i dr.

Strateški ciljevi razvoja agrobiznis sektora u FBiH treba da budu (Bajramović i sar, 2015):

- Povećanje obima i prilagođavanje strukture agrarne proizvodnje, koja trajno obezbeđuje nacionalnu prehrambenu sigurnost;
- Porast tehničko-tehnološkog nivoa, produktivnosti i konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje, uz optimalno korišćenje resursa i zaštitu životne sredine;
- Stabilno tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda;
- Povećanje izvoza i ostvarivanje suficita u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda;
- Uravnoteženi agrarni, ruralni i regionalni razvoj;
- Institucionalno i materijalno osposobljavanje za uključivanje u međunarodne institucije i integracije.

Mere agrarne politike u FBiH se dele na (Strategija Tuzlanskog kantona, 2008):

- tržišno-cenovne koje obuhvataju: propisane cene, intervencije na tržištu, poticaj ponude i tražnje i trgovinske mere;
- strukturne politike, koje podrazumevaju podršku: područjima sa težim uslovima privređivanja, razvoju poljoprivrede koja ne narušava životnu sredinu, investicijama u poljoprivredna gazdinstva, stručnom osposobljavanju za rad u poljoprivredi, jačanju polne i starosne strukture poljoprivrednika, dopunskim aktivnostima na poljoprivrednim gazdinstvima, organiziranju poljoprivrednika (zadruga, udruženja i sl.),
- zemljišne politike (koncesije, zakup i prodaja zemljišta u državnoj svojini, ukрупnjavanje parcela, zaštita poljoprivrednog zemljišta od štetnih dejstava, uspostavljanje sistema kontrole plodnosti, mere uređenja poljoprivrednog zemljišta – komasacija, hidromelioracije (odvodnjavanje, navodnjavanje).
- mere novčanih podrški u poljoprivredi usmerene su na razvoj poljoprivrede i ruralni razvoj.

Zakonom o poljoprivrednom zemljištu FBiH predviđene su komasacije, kao agrarnopravna mera koja se provodi u svrhu grupisanja zemljišnih parcela, radi racionalnije organizacije poljoprivredne proizvodnje. Prema Zakonu o komasaciji FBiH (Službene novine Federacije BiH br. 57/16), komasacija se može vršiti:

- ukoliko se zbog velike razbacanosti, usitnjenosti i nepravilnog oblika zemljišnih parcela ono ne može racionalno obrađivati;
- ukoliko se zbog postojećih vlasničkih odnosa ne može organizovati rentabilna poljoprivredna proizvodnja;
- pri izgradnji većih saobraćajnica i drugih objekata ili uređenja većih vodotoka, kao mera za sprečavanje usitnjavanja postojećih zemljišnih parcela i uređenja prostora umesto provođenja eksproprijacije,
- ukoliko to, radi stvaranja uslova za racionalnije obrađivanje zemljišta putem referenduma zatraži više od 80 % vlasnika zemljišta od ukupne površine zemljišta sa predloženog komasacionog područja.

Na više poljoprivrednih površina u FBiH neophodno izgraditi potpuno nove sisteme za navodnjavanje i odvodnjavanje, radi sprečavanja negativnih djelovanja prirodnih, odnosno vremenskih nepogoda (nedostatak i suvišak vode).

Na nivou FBiH kreiranje i implementacija agrarne politike čini zasebno Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, kao i BiH institucije zadužene za agrarnu politiku. U FBiH postoje i kantonalni i opštinski nivoi, čije vođenje agrarne politike u značajnoj meri određuje ukupni položaj poljoprivrednih proizvođača i sektora u celini. Državno Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa provodi agrarnu politiku kroz regulisanje trgovine poljoprivrednim i prehrambenim proizvodima, kao i preko definisanja i provedbi pravila u vezi veterinarstva i zaštite zdravlja bilja. Zakon o poljoprivredi, prehrani i ruralnom razvoju BiH sadrži osnove agrarne politike, odnosno okvirne ciljeve poljoprivredno-prehrambenog sektora i ruralnog razvoja, a to su: efikasnije iskorištavanje resursa, osiguranje prehrambene sigurnosti, usklađivanje sa EU politikama, omogućavanje diverzifikacije prihoda, te poboljšanje ukupnog kvaliteta življenja poljoprivrednika.

Agrarna politika FBiH sadržana je u Zakonu o poljoprivredi Federacije BiH, kojim su utvrđeni ciljevi i mere. Cilj je podizanje konkurentnosti, kvaliteta i uvođenje standarda neophodnih za razvoj sektora agrobiznisa. Suštinski poljoprivredu Federacije BiH usmerava Zakon o novčanim podrškama u poljoprivredi i ruralnom razvoju, koji propisuje mere i modalitete podrške. Iz zakona su proistekli Pravilnici kojima se propisuju uslovi i načini ostvarivanja prava na novčane podrške, te definiše realizacija agrarnih i mera strukturne politike (Bajramović i sar., 2015a).

Osim pobrojanih zakona i pravilnika poljoprivredu FBiH usmerava aktuelna Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2015-2019. godine, koja predstavlja dalji korak ka unapređenju agrosektora, a koja svakako ima i određene manjkavosti, što je i bio osnovni razlog da opredelimo pravac istraživanja. Rešenja Srednjoročne strategije razvoja poljoprivrednog sektora u FBiH za period 2015-2019. godine delimično su prevaziđena, usled promena koje su se izdešavale u sektoru, te je potrebno unaprediti ih i ponuditi nova. Podaci sadržani u aktuelnoj strategiji (Bajramović i sar., 2015) poslužili su nam za razradu inovirane strategije razvoja agrobiznisa FBiH.

Ne osvrćući se mnogo unazad, kad se sektoru poljoprivrede nije poklanjala značajnija pažnja, novom agrarnom politikom (poslednja decenija), sektor poljoprivrede dobija na značaju i priznaje se njegova uloga u ukupnom privrednom razvoju. Primarna proizvodnja dobija (nedovoljnu) finansijsku podršku, kao i programi ruralnog razvoja koji su praktično ključ ukupnog razvoja sektora agrobiznisa. Novo shvatanje agrosektora predstavlja značajan pomak od politike “ad hoc” koja je donedavno egzistirala.

Agrarna politika se mora reformisati, odnosno definisati instrumentarij, koji će omogućiti dinamično restrukturiranje poljoprivrednog sektora, uvođenje novih tehnologija, uspostavljanje institucionalnih kapaciteta i efikasno približavanje EU integracijama putem postepenog usklađivanja agrarne politike sa principima ZAP EU. Predstoji donošenje neophodnih zakona iz oblasti poljoprivrede, zbog prilagođavanja ZAP EU i uopšte daljeg razvoja i jačanja uloge poljoprivrede i prehrambene industrije u FBiH. Radi se naime o uvođenju novih mera koje su na liniji ZAP i neuvođenju ili izbacivanju onih koje su u suprotnosti sa principima ZAP.

Ključni ciljevi agrarne i ruralne politike dati su u sledećoj tabeli, zajedno sa operativnim ciljevima i merama.

Tabela 7. Ciljane reforme i ključne mere agrarne politike
u pretpristupnom periodu

PRIORITET I CILJ	OPERATIVNI CILJEVI	MERE
Unapređenje opšteg okvira	Vladavina prava Transparentnost javnih politika Predvidivo poslovno okruženje Finansijski uslovi za polj. subjekte Doslednost u implementaciji programa Strateško planiranje i realizacija	Unapređenje javne uprave Transparentne javne nabavke i implementacije politika Sprečavanje korupcije u polj. Službama Podrška ruralnom finansiranju (pravila i institucije)
Poboljšanje upravljanja zemljištem	Povećanje poseda gazdinstva Poboljšanje kvaliteta zemljišta Bolji pristup zemljištu	Zakon o zemljištu Podrška sistemima za navodnjavanje Agrarne operacije (komasacija)
Povećanje i stabilizacija dohotka	Usklađivanje politike plaćanja sa ZAP EU u funkciji povlačenja sredstava EU fondova Podrška razvojnim programima Obezbeđenje javnih dobara	Uvođenje plaćanja po ha i grlu Podrška malim i mladim poljoprivred. u marginalnim područjima Tržišne intervencije i upravljanje rizikom
Inovacije i transfer znanja	Transfer inovacija prilagođenih lokalnim uslovima Transfer znanja direktno do proizvođača	Programi istraživanja Podrška savetodavnim službama i edukacije Inkubatori znanja
Modernizacija poljoprivrede	Rast produktivnosti Unapređenje kapitalne strukture (zgrade, mehanizacija i dr.) Specijalizacija Ulaganje u ljude	Podrška investicijama u primarnom i sekundarnom sektoru Podrška obnovi dugogodišnjih zasada, visokoproduktivnih rasa Podrška mladim ljudima
Bolja horizontalna i vertikalna integracija proizvođača, prerađivača	Unapređenje dodatne vrednosti polj. - preh. proizvoda Bolje tržišno pozicioniranje i ekonomija obima Bolja vidljivost domaćih proizvoda na tržištima	Start up podrška Pravno regulisanje organizacija proizvođača Podrška skladištenju, preradi, logistici i tržišnoj infrastrukturi Politika kvaliteta i marketing
Racionalno i održivo korišćenje i zaštita prirodnih resursa	Zaštita marginalnih područja, zemljišta vode i biodiverziteta Održive proizvodne tehnologije Očuvanje tradicionalnih kulturnih vrednosti	Podrška za marginalna područja Agroekološke mere i organska proizvodnja Podrška za bilje i životinjske genetičke resurse

<p>Smanjenje ruralnog siromaštva</p>	<p>Povećanje svesti o rur.siromaštvu</p> <p>Doprinos socijalnoj inkluziji ruralnog stanovništav i ostalih ranjivih grupa</p> <p>Stvaranje novih radnih mesta</p> <p>Razvoj malih gazdinstava</p>	<p>Proaktivna regionalna i socijalna politika</p> <p>Podrška manjinama i rodnoj ravnopravnosti</p> <p>Diverzifikacija aktivnosti i preduzetništvo</p> <p>Podrška investicijama</p>
<p>Ravnomerni regionalni razvoj</p>	<p>Obezbeđenje osnovnih životnih uslova za ruralno stanovništvo</p> <p>Revitalizacija sela i ulaganje u infrastrukturu</p> <p>Promocija lokalnih inicijativa</p> <p>Zaštita prirodnih i kulturnih znamenitosti</p>	<p>Projekti ponovnog naseljavanja i obnove sela</p> <p>Instrumenti za podršku razvoju sela</p> <p>Lokalne akcione grupe</p> <p>Sufinansiranje investicija</p> <p>Podrška prirodnom i kulturnom nasleđu</p>

Izvor: modifikovano prema - Volk i sar., 2015.

3.5. Koncept ruralnog razvoja

Shvatajući ekonomski i socijalni značaj poljoprivrednih gazdinstava, razvijene zemlje su, poslednjih decenija, osmislile i počele da vode ruralnu politiku, koja je širi pojam od agrarne politike. U suštini, radi se o kompleksnoj valorizaciji ruralnih područja, koja u većini zemalja zahvataju i do 80 % nacionalne teritorije, na kojoj živi polovina stanovništva.

Prirodni potencijali ruralnih područja nedovoljno se koriste, prisutna je ubrzana deagrarizacija, nizak nivo specijalizacije u proizvodnji poljoprivrednih gazdinstava, kao i izrazito nizak nivo motivisanosti zaposlenih da se bave poljoprivredom i pratećim delatnostima, zbog niskih prosečnih zarada.

Koncept ruralnog razvoja se javio kao odgovor na problem različite razvijenosti između urbanih i ruralnih područja u cilju postizanja uravnoteženosti regionalnog razvoja. Ruralna područja su određena pomoću metodologije koju koristi OECD, a prema kojoj se ruralnim smatraju područja sa manje od 150 stanovnika po km² (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

Pojam ruralna ekonomija predstavlja integralnu, teritorijalno zaokruženu, seosku privredu koju čini skup brojnih, međusobno povezanih delatnosti. Pored primarne poljoprivredne proizvodnje, tu su značajne sledeće aktivnosti i delatnosti: prerađivačka

industrija, trgovina, turizam, zanatstvo, mala privreda, šumarstvo, prostorno uređenje, stručne službe, stanovanje, ekologija i dr. (Babović, 2010).

Bosna i Hercegovina je jedna od najruralnijih zemalja u Evropi i više od 60 % njenih stanovnika živi u ruralnim područjima, te se logično nameće pitanje da li i na koji način ruralni predeli mogu biti u funkciji razvoja ekonomije (UNDP, 2013).

Politika ruralnog razvoja Republike Bosne i Hercegovine je u nadležnosti Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa, a na nivou entiteta istu sprovode entitetska ministarstva i kantoni.

Kako bi se ostvarili ciljevi postavljeni u nacionalnim strategijama, agrarna politika se mora više fokusirati na ruralni razvoj. Jedna od prilika za unapređenje agrosektora je IPARD program podrške ruralnom razvoju, koji je osmišljen kao dodatna podrška merama i prioritetima u zemljama koje preduju članstvu u Evropskoj uniji. Podrška modernizaciji poljoprivrede kroz investicije mora postati prioritet politike ruralnog razvoja, radi podizanja konkurentnosti (Volk i sar., 2015).

Neophodno je razvijati ruralna područja paralelno sa razvojem urbanih područja, jer su njihove vrednosti komplementarne, što znači da se razvoj urbanih područja vrši na bazi resursa koje crpe iz ruralnog zaleđa (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

Ne postoji dogovorena definicija ruralnog razvoja, ali je u suštini reč o unapređenju kvaliteta života u ruralnim područjima. U praksi, mere ruralnog razvoja značajno variraju i uglavnom su fokusirane na ekonomski razvoj, a imaju i socijalne i ekološke ciljeve, koji su u skladu sa humanim razvojem. Osnovna ideja u politici ruralnog razvoja EU je da svaka zemlja može da se podeli u dva seta oblasti - urbana i ruralna - gde se ruralna područja znatno razlikuju od urbanih i na mnogo načina su u nepovoljnijem položaju, pa im je potrebna posebna podrška. Poljoprivreda i srodne aktivnosti obezbeđuju relativno mali deo prihoda i zaposlenosti u ruralnim područjima, te je treba posmatrati kao jedan deo ruralnog razvoja, ali ne kao njegov centralni element (UNDP, 2013).

Ruralni razvoj se podjednako odnosi na ekonomski razvoj, demografsku, ekološku, institucionalnu, socijalnu i kulturnu obnovu ruralnih prostora, podjednako pokriva ruralnu multifunkcionalnu ekonomiju, infrastrukturu, kulturu, turizam, nasleđe itd. (Radovanović, 2010). Pristup ruralnom razvoju koji je usmeren isključivo na poljoprivredu neće značajnije doprineti razvoju, te se stoga u BiH ruralni razvoj mora posmatrati više kao ekonomski, manje kao poljoprivredni izazov (UNDP, 2013).

Zaostajanje ruralnih područja za urbanim dovodi do migratornih kretanja iz sela u grad, te je to uzrokovalo potrebu značajnijih ulaganja u ruralnu infrastrukturu i primenu posebnih vidova javnih usluga za ruralno stanovništvo. Zadržavanje stanovništva u ruralnim područjima važno je iz više razloga, kao što su: racionalno korišćenje prirodnih resursa na održiv način, što podrazumeva da i nadolazeće generacije imaju mogućnost da koriste te resurse. Oni koji žive u tim područjima treba da dobiju podršku, a po ključu povoljnih i manje povoljnih proizvodnih područja (Vlada RS, 2015).

U ruralnim područjima BiH stopa nezaposlenosti je drastično veća (za skoro 40 %) u poređenju s urbanim područjima (većim gradovima), a plate su niže za oko 25 %, dok je BDP per capita duplo niži u odnosu na ostatak zemlje. Alarmantna je situacija kad je u pitanju stanje ruralnih područja u FBiH budući da se entitet već suočava sa snažnim migratornim kretanjima ruralnog stanovništva u gradove, što je povezano sa starenjem sela i niskom stopom nataliteta (UNDP, 2013).

Problemi koji su prisutni u celoj FBiH (nezaposlenost, negativne migracije, siromaštvo, slaba edukovanost stanovništva o novim tehničko-tehnološkim mogućnostima, kako u poljoprivredi, tako i u ostalim granama privrede itd.) još su izraženiji u ruralnim područjima. U FBiH (ruralna područja zauzimaju 85,1% teritorije FBiH i na tim prostorima živi 49,5% ukupne populacije), ruralni razvoj se vrlo jasno nameće kao jedan od ključnih i nezaobilaznih faktora razvoja, kako samih općina, tako i cele FBiH.

Olakšan pristup sredstvima za finansiranje (npr. povlastice za mlade osobe ili mlade bračne parove) je bitan segment za pokretanje razvoja ruralnih sredina, ali da bi pokrenuta proizvodnja bila i održiva nisu dovoljni samo poticaji za poljoprivredne proizvodnje. Bez EU integracije, zajedničkog pristupa agrarnoj i okolišnoj politici, finansiranja i subvencioniranja, ruralna područja ostala bi i dalje na margini razvoja, a direktne štete trpi ruralno stanovništvo i okoliš. Mere ruralnog razvoja moraju biti efikasno provedene ukoliko se želi smanjiti disparitet u prihodima i sačuvati ruralna područja (UNDP, 2013). Prioriteti moraju biti poboljšanje upravljanja, smanjenje birokratije i korupcije, te stvaranje pogodne poslovne klime u celoj zemlji, s davanjem prednosti investiranju u ruralna područja.

Brojni su razlozi za rešavanje problema ruralnih područja kroz integralni pristup. Naime, shvaćeno je da ni najbolji programi razvoja primarne poljoprivredne proizvodnje ne mogu u dovoljnoj meri, dotaći većine problema ruralnih područja, a naročito

demografskih, socijalnih, institucionalno-upravljačkih i ekoloških. Koncept integralnog ruralnog razvoja, kao deo nove razvojne filozofije, podrazumeva čvrstu vezu preduzetništva, agrobiznisa i multifunkcionalnog razvoja ruralnih regiona.

Niska produktivnost poljoprivrede kao dominantne delatnosti u ruralnim područjima, razlog je nepovoljnog životnoga standarda, što za posledicu ima devastaciju i napuštanje sela. Nedostatak infrastrukture, ekonomsko i tehnološko zaostajanje, siromaštvo dovode do izumiranja sela ili njihove dalje degradacije. Kao posledica loše infrastrukture, posebno u oblasti transporta, farmerima je otežano da nađu radnu snagu, koja je spremna da radi u udaljenim ruralnim oblastima (Sutton i sar., 2010). Mladi odlaze sa sela, a nosioci aktivnosti ostaju uglavnom ljudi starije životne dobi. Nezaposlenost od preko 20 % je veliki problem ruralnih područja i ruralne ekonomije. Upravo da bi se takav trend zaustavio, odvajaju se značajna sredstva za programe ruralnog razvoja. Ideja je da je korisnije i jeftinije dati podršku ljudima u ruralnim područjima, nego ih socijalno zbrinjavati u urbanim sredinama, koje ne mogu da ponude zaposlenje i bolji život. Integralni ruralni razvoj uvažava postojanje prirodnih, demografskih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih potencijala.

Zapaženi problemi ruralnih područja su (Pejanović, 2009):

- ✓ nepovoljna posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava i neorganizovanost proizvodnje za tržište;
- ✓ neuređenost tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda;
- ✓ niska konkurentnost;
- ✓ neodgovarajuća uloga države;
- ✓ demografski problemi poljoprivrednog stanovništva;
- ✓ globalna finansijska kriza.

Mnoga ruralna područja suočavaju se sa negativnom stopom nataliteta i pražnjenjem domaćinstava, pa se pred kreatore ruralne politike postavlja pitanje zaustavljanja pražnjenja ovih područja i iznalaženja motiva migracija u ova područja, jer su i mogućnosti zapošljavanja u urbanim sredinama sve više ograničena. Potreba za traženjem alternativnih mogućnosti za zapošljavanje u ruralnim područjima uzrokovana je i činjenicom da relativni značaj primarne poljoprivredne proizvodnje opada. Rešenja se možda nalaze u razvoju sektora usluga, manjih prerađivačkih kapaciteta, turizmu, zanatskim radinostima i dr. Poseban doprinos jačanju i razvoju ruralnih područja pruža

razvoj ruralnog turizma: seoskog, ekoturizma, agroturizma, planinskog, zdravstvenog, rekreativnog i dr.

Budući da ruralne oblasti³ prema poslednjim istraživanjima UNDP u BiH predstavljaju mesto za život 61 % stanovništva i da se značajan deo radno aktivnog ruralnog stanovništva bavi poljoprivredom, od interesa je definisati koncept razvoja koji će uvažiti ovaj potencijal (Savjet za zelenu gradnju, 2015).

Osnovni ciljevi dugoročnih programa razvoja ruralnih područja su (Drobac, 2008, str. 102; UNDP, 2013):

- Zaustavljanje depopulacije seoskih i brdsko-planinskih područja;
- Integralni razvoj svih delatnosti kroz koncept male privrede;
- Izgradnja ruralne infrastrukture i usluga za ruralne zajednice doprinosi ostvarenju višeg nivoa kvaliteta življenja na ruralnom području;
- Stvaranje pogodnog okruženja za razvoj agrobiznisa, koji će biti adaptibilan na klimatske promene, dešavanja na tržištu, nove tehnologije i sl.;
- Ohrabrivanje poduzetnika da pokrenu nove poslove i otvaraju radna mesta;
- Podsticanje partnerstva između javnog (državnog), privatnog i zadružnog sektora;
- Utemeljenje ruralnog budžeta za kreditiranje aktivnosti od vitalnog značaja za razvoj ruralnih područja;
- Usklađivanje programa obrazovanja sa potrebama efikasnog upravljanja svim raspoloživim resursima;
- Očuvanje životne sredine i prirodnih resursa. Veliki izazov sa kojim se država suočava je kako izbalansirati privredni razvoj i očuvati prirodne resurse. Jedno od rešenja može biti podsticanje razvoja zelene ekonomije, a u sektoru agrobiznisa uvođenje održivih praksi. Nedostatak znanja i inicijative, posebno u delu koji se odnosi na zakone i sistem finansiranja zelenog poduzetništva su ograničavajući faktori. U strateškom smislu, opredeljenje treba biti na poticanju zelene ekonomije kroz unapređenje pravnog, strateškog i finansijskog okvira (BiH u procesu RIO+20, 2012).

---

³ Prostor u kome se koristi poljoprivredno i šumsko zemljište radi sticanja prihoda (primarna proizvodnja).

- Ubrzanje EU integracija radi pristupa tržištima EU i njenim razvojnim fondovima⁴;
- Definisane funkcije poljoprivrednog gazdinstva u okviru ruralne ekonomije.

Podršku ruralnim područjima daje i EU, počev od Agende 2000. (Berlinski sporazum iz 1999. godine), koja uviđa problem i pokušava da ga rešava. Konkurentna održiva multifunkcionalna poljoprivreda jedan je od nosećih stubova Zajedničke agrarne politike (ZAP) EU. Drugi stub je ruralna ekonomija, koja mora da se podstakne različitim merama i instrumentima, odnosno investicije u najrazličitije programe koji mogu obezbediti prihode za ruralno stanovništvo (Mirković, 2010). Politikom ruralnog razvoja EU rukovodi Generalni direktorat Evropske komisije za poljoprivredu i ruralni razvoj (GD AGRI) kao "drugim stubom" ZAP. Stub 1 obuhvata redovnu podršku poljoprivrednim aktivnostima kroz tržišne intervencije, plaćanja za farme vezana za poljoprivrednu proizvodnju. Stub 2 obuhvata investicione donacije za modernizaciju farmi i javnih dobara u ruralnim područjima, kao i druge mere ruralnog razvoja. Deo troškova snosi EU budžet kroz "Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj" (EAFRD), a deo obezbeđuje nacionalno sufinansiranje i sami korisnici. Ova dva stuba čine "Zajedničku agrarnu politiku" (ZAP), za koju se trenutno odvaja 48 % od ukupnog budžeta EU, podeljena oko 75:25 između stuba 1 i stuba 2 (UNDP, 2013).

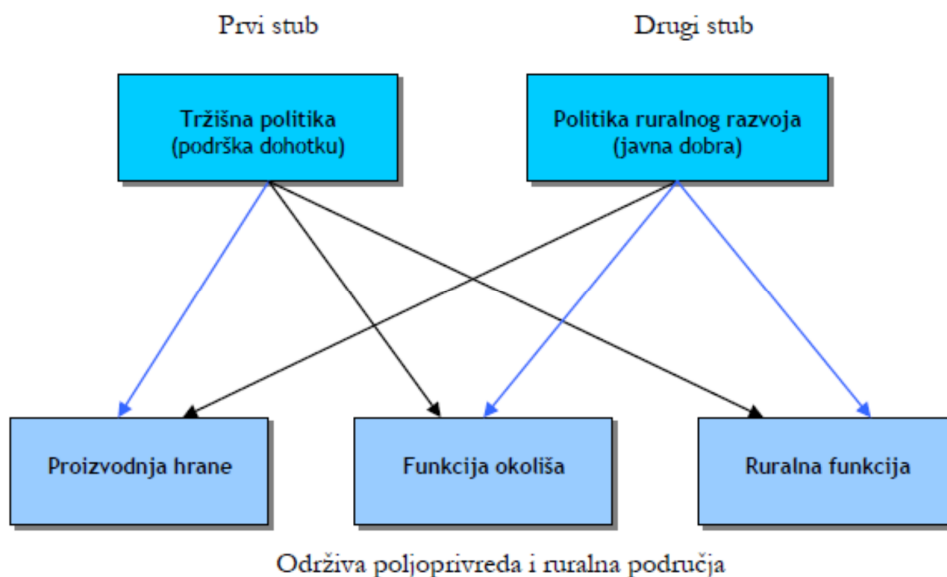
Osnovni ciljevi održivog integralnog ruralnog razvoja EU odnose se na:

- Unapređenje poljoprivrednih poseda,
- Garantovanje zdravstvene bezbednosti i kvaliteta hrane,
- Obezbeđenje stabilnih prihoda farmera,
- Poštovanje agroekoloških zahteva,
- Jačanje performansi ruralne zajednice i
- Unapređenje uslova života i rada u ruralnim područjima.

---

⁴ Ured specijalnog predstavnika EU je 5. juna 2013. godine obznanio da je EU suspendirala 5 mil. eura pomoći u vidu granta za BiH, zbog toga što njene vlasti nisu uspjele završiti pripreme dvaju projekata iz oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja (UNDP, 2013).

Shema 1. Zajednička agrarna politika Evropske unije

Izvor: Vlada Tuzlanskog kantona

Ruralna politika EU fokusirana je na (Mreža za ruralni razvoj Srbije, 2010):

- multifunkcionalnost (održive) poljoprivrede i podrška farmerima da jačaju konkurentnost,
- multisektorski i integralni pristup ruralnoj privredi u cilju diverzifikacije aktivnosti, kreiranja alternativnih izvora prihoda i zaposlenosti, kao i zaštita ruralnog nasleđa;
- diverzifikacija delatnosti,
- kreiranje novih izvora prihoda u ruralnim oblastima,
- otvaranje novih radnih mesta i podizanje standarda ruralnog stanovništva,
- zaštita životne sredine (borba protiv klimatskih promena, poboljšanje biodiverziteta i kvaliteta voda, smanjenje rizika od posledica prirodnih nepogoda),
- fleksibilna podrška ruralnom razvoju, bazirana na subvencionisanju i podsticanju decentralizacije, savetodavstvu i jačanju partnerstava na loklanom i regionalnom nivou,
- transparentnost u sastavljanju projekata i u upravljanju njima, bazirana na jasnoj i preciznoj zakonskoj regulativi. Vladislavljević i sar. (2017), potenciraju značaj uvođenja modela integrisanog upravljanja projektima u cilju poboljšanja performansi organizacija, što podrazumeva da uvođenje novih ciljeva može dovesti do jačanja organizacione kohezije. Sa završetkom projektnog ciklusa

pokretačka snaga ostaje u organizaciji, te koristeći iskustvo i motivaciju ljudi za nove projekte, moguće je poboljšati performanse kompanija u dužem periodu.

Praktično, sve nabrojane principe ruralne politike EU treba inkorporirati u nacionalnu strategiju ruralnog razvoja (na nivou države BiH), eventualno akcenat staviti na kritične tačke kao što su: očuvanje proizvodnih resursa, konkurentnost i efikasnost poljoprivrednih subjekata, itd. Intencija je na ravnomernom razvoju, gde ruralne sredine predstavljaju kvalitetno mesto za život, a stanovništvo svojim aktivnostima doprinosi očuvanju, razvoju i unapređenju potencijala, racionalnom korišćenju resursa i zaštiti životne sredine.

Savremena politika ruralnog razvoja treba da se zasniva na inicijativi “odozdo”, odnosno aktivnom učešću ruralne zajednice u planiranju i realizaciji ciljeva ruralnog razvoja. Pri tome, važno je ulagati u poboljšanje dostupnosti javnih usluga za ruralno stanovništvo (javni prevoz, obrazovanje, sistem socijalne i zdravstvene zaštite, kulturni i sportski sadržaji, putevi, vodosnabdevanje, informaciono-komunikacione tehnologije i snabdevanje elektiričnom energijom, rešavanje problema otpada itd.)

Tek celovito osmišljen razvoj tj. holistički pristup ruralnom razvoju i realni razvojni programi, mogu imati za rezultat poboljšanje stanja u seoskim područjima. Pri tome značajniju podršku treba dati regionima sa otežanim uslovima privređivanja, mladim ljudima u ruralnim područjima sa biznis planovima koji su tržišno orijentisani (Tanović i sar., 2015).

Ruralni razvoj pomaže da se zaustavi odlazak mladih iz ruralnih područja, kroz podizanje kvaliteta i izgradnju imidža poljoprivredne delatnosti, odnosno ponudom poželjnih radnih mesta. Glavni problem je što kreatori agroekonomske politike ne percipiraju još uvek ruralni razvoj kao složen fenomen, koji zahvata različite aktivnosti i delatnosti, kao i to da dobro osmišljena politika može značajno unaprediti regionalni i ukupni privredni razvoj (Radovanović, 2010). Dakle, ruralni razvoj ne odnosi se samo na razvoj primarne poljoprivredne proizvodnje, već na širi set aktivnosti (komplementarnih delatnosti), koje treba da doprinesu otvaranju radnih mesta i sprečavanju migracija selo – grad. Neophodna je aktivna podrška države, kao i lokalnih institucija konceptu ruralnog razvoja, uprotivnom rezultati će verovatno izostati. Poljoprivredna gazdinstva nisu u stanju da sama doprinesu razvoju agrobiznisa ni ostalih komplementarnih delatnosti, niti je sektor agrobiznisa, ako bio podržan dovoljan da reši sve probleme ruralnog stanovništva.

Ono što karakteriše ruralne oblasti BiH jesu migracije⁵, nedostatak ekonomskih aktivnosti, dominacija ekstenzivne poljoprivrede, visoka stopa nezaposlenosti, nerazvijena infrastruktura, nizak BDP po glavi stanovnika u poređenju sa urbanim oblastima i relativno nezagađena životna sredina, na koju se sve više vrši pritisak.

Situacija u vezi poljoprivredne proizvodnje i životnih uslova u ruralnim područjima u BiH karakteriše spor proces oporavka: poljoprivredna proizvodnja je još uvek u depresiji; velika većina gazdinstava su mala, gde veliki deo stanovništva mora da živi od poljoprivrede. S druge strane, BiH ima značajan proizvodni potencijal. Povećana efikasnost poljoprivrednog sektora je važna za buduće pristupanje EU, ali i za razvoj zemlje u celini. Dodatni ljudski i finansijski resursi su minimalan uslov za uspešan razvoj poljoprivrednog sektora u BiH i za buduće pristupanje EU (Breternitz i sar., 2004).

Pažnja na dugoročnu održivost poljoprivrednog gazdinstva često je sekundarna u odnosu na potrebu da podrži život u kratkom roku i da ohrabri ljude da ostaju u ruralnim područjima (Christoplos, 2007).

Razvojna ruralna politika u FBiH treba da se fokusira na sledeće prioritetne oblasti (UNDP, 2013):

- Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima infrastrukturom i uslugama koje lokalno stanovništvo vidi kao prioritete;
- Stvaranje ambijenta za konkurentnu poljoprivredu, koja se prilagođava klimatskim promenama, kretanjima na tržištu i novim tehnologijama, te daje doprinos nacionalnom bogatstvu i budžetu;
- Značajniji doprinos poljoprivrede prehrambenoj sigurnosti, platnom bilansu i standardu ruralnog stanovništva;
- Unapređenje puteva i javnog prevoza, tako da ruralno stanovništvo lakše pristupi poslovima i uslugama u obližnjim gradovima;
- Smanjenje ruralnog siromaštva, naročito kroz pružanje podrške penzionerima da poprave životni standard (npr. olakšice za javni prevoz, medicinske troškove i komunalne takse);
- Jačanje ukupne ekonomije, u kojoj su ruralna područja neraskidivo povezana;

---

⁵ Na dva ekstrema, Sarajevo raste 0,4 % godišnje, dok se najruralnije općine smanjuju stopom od 0,3 % godišnje (UNDP, 2013).

- Podsticanje preduzetničkog biznisa u ruralnim područjima, kao izvor poslova za okolno područje;
- Nastavak i ubrzavanje procesa EU integracija, kako bi se olakšao pristup EU tržištima i njenim fondovima;
- Rešavanje osnovnih problema slabe vlade, birokratije i korupcije, koji ometaju rast i konkurentnost u ruralnim i urbanim sredinama.

Za podršku ruralnom razvoju nameće se kao neophodno formirati odgovarajuće organizacije, koje bi trebale da se usresrede na: prikupljanje i prosljeđivanje aktuelnih informacija, promocija saradnje na osnovu zajedničkih interesa, procena resursa, povezivanje znanja i veština, edukacije, podrška mladima kroz različite aktivnosti u lokalnoj zajednici, identifikacija optimalnog načina komunikacije sa stanovništvom sa ciljem da se utvrde stvarne potrebe, pruži podrška povezivanju na lokalnom nivou, lobiranje kod lokalnih organa vlasti, podrška u konkurisanju kod EU projekata itd. (Mreža za ruralni razvoj Srbije, 2010).

U Federaciji BiH strategija za ruralni razvoj nikada nije urađena uz izgovor da se čeka na državnu strategiju, koja je u procesu izrade (Jeleč i sar., 2011). Takođe, ni državni Zakon o poljoprivredi, Zakon o organskoj poljoprivredi i Zakon o vinu nisu doneti, što između ostalog hitno zahteva kontekst približavanja EU i njenoj agrarnoj politici (Budimir i sar., 2013).

3.6. Agrarni budžet u funkciji agrarnog i ruralnog razvoja FBiH

Poljoprivredni proizvođači u FBiH imaju mogućnost budžetske podrške sa dva a nekada i sa tri nivoa. Najveći iznos podrške dolazi sa federalnog nivoa, iz Federalnog Ministarstva poljoprivrede vodoprivrede i šumarstva (FMPVŠ). Značajna podrška za poljoprivredne proizvođače dolazi i sa kantonalnih nivoa vlasti, a u nekim delovima i sa općinskih nivoa.

Tabela 8. Agrarni budžet BiH – isplaćeno (2009 – 2015) (000 KM)

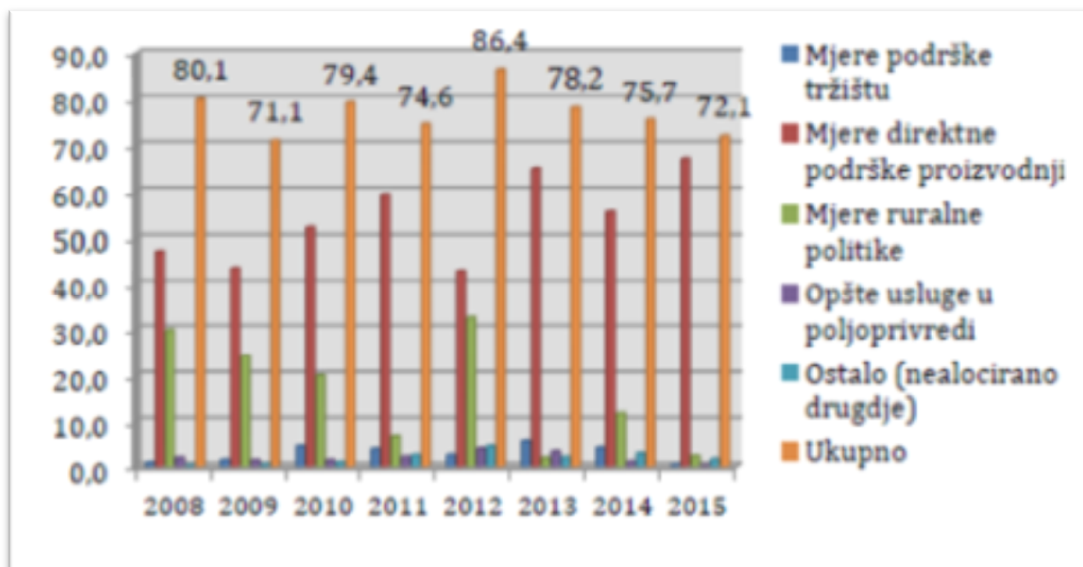
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Federacija BiH	71.126	79.393	74.636	86.404	78.161	75.671	76.600
Republika Srpska	81.547	81.186	62.862	73.169	60.000	59.893	60.000
Brčko Distrikt	6.055	5.067	4.557	6.505	6.677	7.509	7.509
Ukupno BiH	158.730	165.646	142.056	166.078	144.838	143.073	143.109

Izvor: Ured za harmoniziranje i koordinaciju sistema plaćanja u poljoprivredi, ishrani i ruralnom razvoju BiH

Ukupna suma sredstava namenjenih poljoprivrednim proizvođačima u BiH u 2015. godini su najniža u proteklih nekoliko godina i iznose 143,1 miliona KM, što je mnogo manje u odnosu 2012. godinu, kao i u odnosu na okolne zemlje i nedovoljno da se podstakne dinamičan razvoj ove potencijalno važne privredne grane.

Evidentno je da je u posmatranom periodu došlo do kontinuiranog pada visine izdvojenih sredstava za sektor poljoprivrede. Vrednost realiziranih sredstava namenjenih za poljoprivredu i ruralni razvoj u FBiH u 2015. godini je iznosila 72 miliona KM i u usporedbi sa vrednosti iz prethodne godine je manja za 4 miliona ili 5 %. Međutim, uzimajući u obzir celi posmatrani period, iznos budžeta u FBiH 2015. godine je za 16,6 % manji u odnosu na 2012. godinu, što se nepovoljno odražava na ruralni razvoj.

Grafikon 3. Struktura poljoprivrednog bužeta u FBiH za period 2008-2015. po grupama mjera (u milionima KM)⁶

Izvor: Ured za harmonizaciju i koordinaciju sistema plaćanja u poljoprivredi, ishrani i ruralnom razvoju BiH (Ured za harmonizaciju, realizacija 2015)

Podrška se uglavnom odnosi na **I stub** (tržišne mere i mere direktne podrške oko 90 %), dok strukturalne mere, podrška ruralnom razvoju i opštim uslugama za poljoprivredu imaju značajno slabiju podršku. Za razliku od RS entiteta gde su opšte usluge (inspekcija, istraživanja i razvoj, marketing, savetodavstvo i dr.), kao i ukupna podrška sektoru agrobiznisa prepoznate kao uslov za njegov razvoj (Bajramović i sar., 2015a).

Zbog nedovoljno izdvojenih sredstava, niti minimalno 3 % budžeta FBiH, koliko je propisano Zakonom o novčanim podrškama u poljoprivredi i ruralnom razvoju („Službene novine Federacije BiH“ broj 42/10), mere ruralnog razvoja nisu uvrštene u Program novčanih podrški za 2016. godinu, što se negativno odrazilo na stanje u ovoj oblasti. Uvažavajući odredbe Zakona o poljoprivredi, prehrani i ruralnom razvoju BiH i primjenu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju pristupilo se izradi Programa ruralnog razvoja FBiH (2014-2020) iz sredstava Projekta WB ARDP – Poljoprivreda i ruralni razvoj. Usklađivanje će se vršiti sa Strategijskim planom ruralnog razvoja BiH čim on bude donesen i stupi na snagu (Zeleni Izvještaj 2016).

⁶ Uključena i potpora sa kantonalnih nivoa.

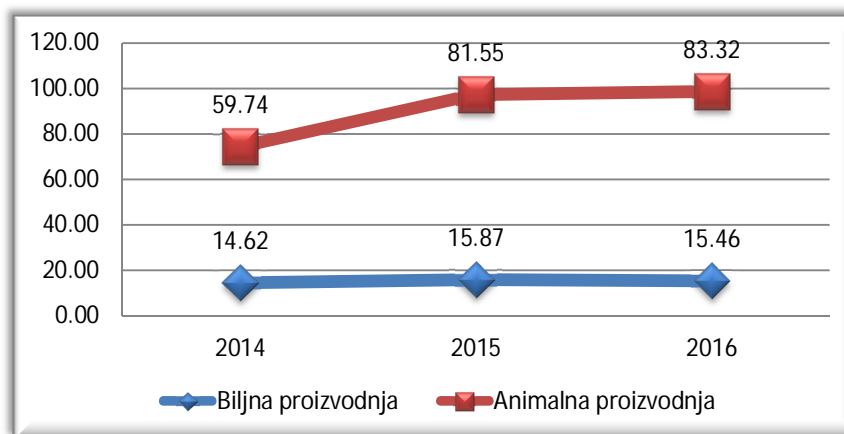
Tabela 9. Pregled realizacije poljoprivrednog budžeta FBiH
za period 2014-2016. godina (KM)

Odobrene podrške	2014	2015	2016
Biljna proizvodnja	8,912,199.38	10,339,205.97	10,495,506.59
Animalna proizvodnja	36,422,660.97	53,133,947.44	56,560,988.52
Ruralni razvoj	9,499,726.74	0.00	0.00
Ostale novčane podrške	4,838,136.71	1,582,708.20	424,669.58
Ponovljeni postupci po žalbama i sudskim presudama	799,797.61	95,312.00	399,692.11
Pričuve	500,000.00		
UKUPNO realizovan budžet	60,972,521.41	65,151,173.61	67,880,856.80
UKUPNO planirani budžet	64,300,000.00	65,800,000.00	67,880,586.80

Izvor: Federalno ministarstvopoljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Zeleni izvještaj, za pripadajuće godine 2014-2016.

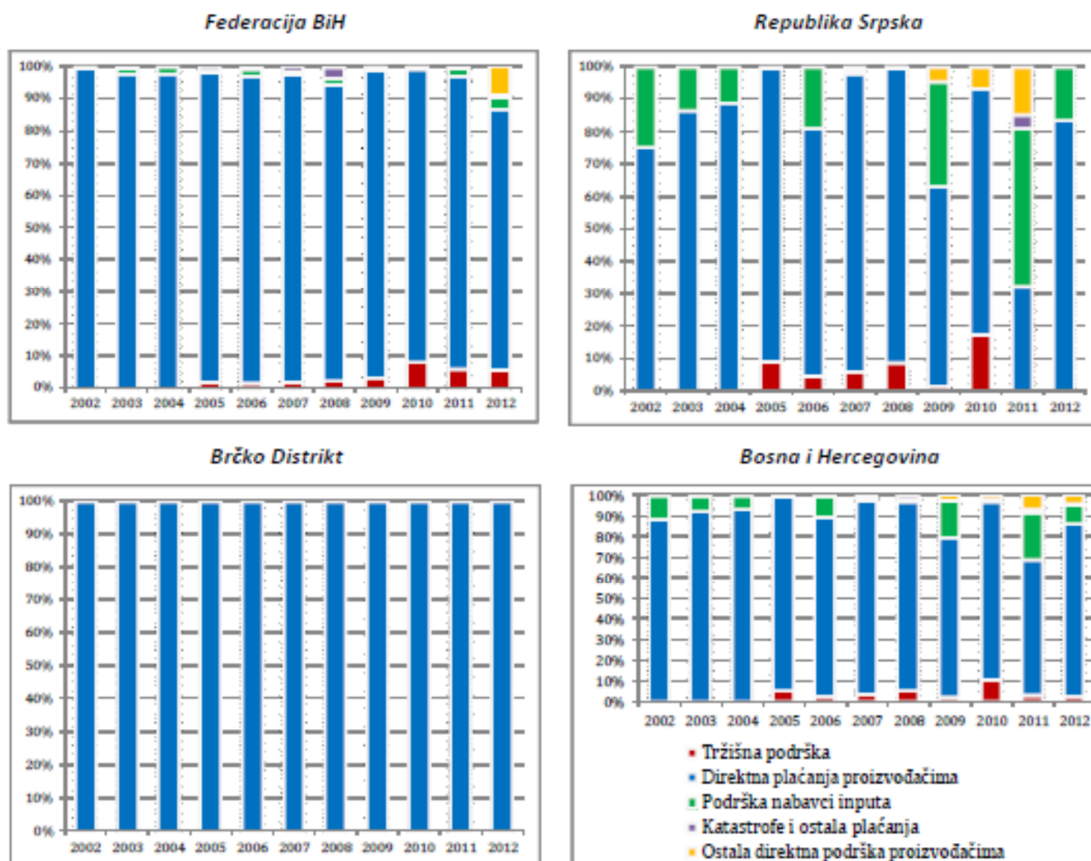
U strukturi izdvajanja za direktnu podršku animalnoj proizvodnji najveći iznosi odlaze proizvođačima mleka i u pojedinim godinama dostižu i 80 % ukupne podrške realizovane 2016. godine.

Grafikon 4. Kretanje ukupno realizovanog poljoprivrednog budžeta FBiH
za period 2014-2016. godina

Izvor: Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Zeleni izvještaj, za pripadajuće godine 2014-2016.

Grafikon 5. Struktura tržišnih mera i mera direktne podrške proizvođačima (2002-2012)

Izvor: Bajramović i sar., 2015a

Što se tiče I stuba u FBiH direktna podrška proizvođačima uglavnom se odnosila na direktna plaćanja⁷ (najveća sredstva su opredeljivana baš za ovakav vid podrške). U poslednje vreme i tržišna podrška dobija na značaju. Dve trećine poljoprivrednog budžeta FBiH odnosilo se na I stub podrške (Bajramović i sar., 2015a).

⁷ Za direktna plaćanja u FBiH kao kriterijum se sve više uzima grol/površine umesto plaćanja na bazi outputa, što je slučaj kod isplate proizvođačima mleka. Ovakav način plaćanja predstavlja prvu meru usklađivanja sa ZAP EU i integracionih procesa u Svetsku trgovinsku organizaciju (Bajramović i sar., 2015).

Grafikon 6. Struktura strukturalnih mera i mera ruralnog razvoja u BiH
(2002-2012)

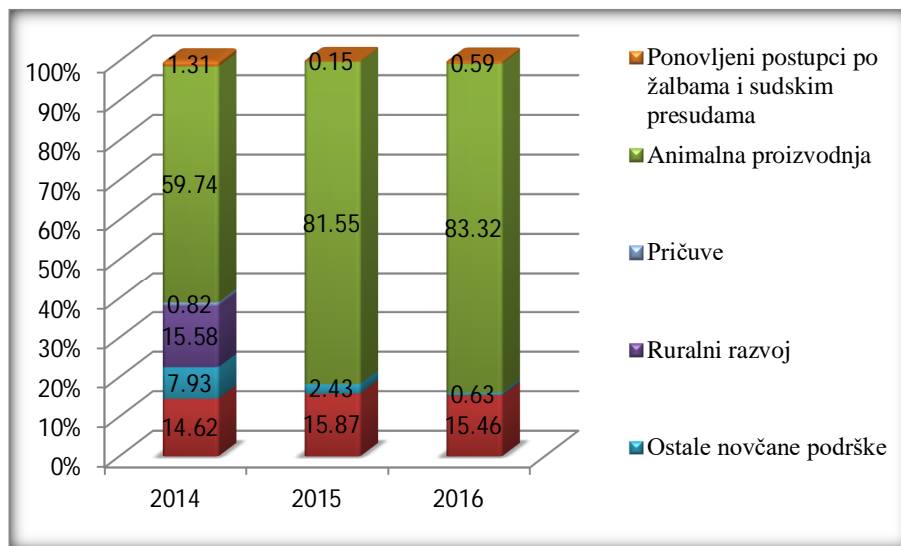
Izvor: Bajramović i sar., 2015a

Za razliku od RS entiteta, u FBiH zbog nedostatka strateških dokumenta i projekata, politiku ruralnog razvoja karakteriše izražena nedoslednost, nekonzistentnost i nedostatak finansijskih sredstava sa visokim variranjima u visini podrške posmatrano po godinama. Stoga se u FBiH mjere donose „ad hoc“ i vrlo često prema shvatanjima upravljačkih struktura. Najviše sredstava opredeljuje se za Osa 1 – povećanje konkurentnosti poljoprivrednih subjekata (investicije u poljoprivredna gazdinstva) (Bajramović i sar., 2015a). Agrarna politika u FBiH dominantno podršku daje merama koje su direktno vezane za proizvodnju, a na uštrb mera ruralnog razvoja, koje imaju još značajniji podsticaj u razvoju agrobiznisa, ako gledamo evropska iskustva.

Mjere iz III stuba agrarne politike usmjerene su na uspostavljanje boljih uslova poslovanja u agrosektoru. U FBiH za mere opštih usluga u poljoprivredi izdvajaju se

skromna sredstva (u 2012 godini svega 1 %). Zapravo podrška III stubu dolazi sa kantonalnih nivoa, koji izdvajaju sredstva za veterinarske inspekcije, savjetodavstvo, edukacije i dr. (Bajramović i sar., 2015a).

Grafikon 7. Struktura poticaja poljoprivredi FBiH za period 2014-2016. godina

Izvor: Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Zeleno izvješće, za pripadajuće godine 2014-2016.

Prirodni uslovi i dominantni prirodni travnjaci pretpostavljaju stočarstvo kao glavni oblik poljoprivredne proizvodnje u FBiH. Stoga ne čudi što je direktna podrška ovoj proizvodnji znatno veća u odnosu na biljnu proizvodnju. U posmatranom periodu 2014-2016. godine iznos podrške animalnoj proizvodnji kontinuirano raste, i sa 36.422.660,97 KM u apsolutnom iznosu, odnosno 59,74% u 2014. godini, povećava se na 81,55%, odnosno 83,32%, respektivno u 2015. i 2016. godini.

Politika ruralnog razvoja treba biti integrirana politika dinamičkog tipa, koja će se bazirati na podizanju konkurentnosti privrednih subjekata, bolje upravljanje resursima životne sredine; stvaranje preduslova za podizanje životnog standarda ruralnog stanovništva i diverzifikacija privrednih aktivnosti u ruralnim sredinama. Ruralna politika je podložna izmenama i dopunama u skladu sa realnim prirodnim, društvenim, socijalnim i ekonomskim mogućnostima ruralnog područja BiH (Ćejvanović i Cvijanović, 2011).

Shema 2. Strateška opredeljenja agrarne politike FBiH

Izvor: Tanović i sar., 2015

Poljoprivredno-prehrambeni sektor FBiH ima potencijal za rast, ponajpre zbog rastuće potražnje i više različitih komparativnih prednosti, među kojima je jeftina radna snaga, obezbeđenost prirodnim resursima i pogodna klima (Sutton i sar., 2010).

Bez državne Strategije ruralnog razvoja BiH, biće teško ispuniti zahteve iz procesa evropskih integracija i pružiti ruralnim zajednicama kvalitetne uslove života (Budimir i sar., 2013). Agrobiznis sektoru, te zanimanjima koja iz njega proizilaze, treba pružiti maksimalnu podršku, upravo zbog njegove mogućnosti da revitalizira celokupnu privredu, a stanovnicima obezbedi redovne prihode i viši životni standard.

3.7. Tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u FBiH

Nerazvijen agrobiznis sektor utiče na manjak poljoprivredno-prehrambenih proizvoda na tržištu. Nadalje, to utiče na povećanje njihove cene, što rezultira većim troškovima ishrane, a na kraju smanjuje se kupovna moć stanovništva za kupovinu ostalih proizvoda.

Neefiksna i ograničena poljoprivredna proizvodnja na malim posedima, nizak nivo opremljenosti gazdinstava i izostanak primene savremenih znanja neki su od faktora koji povećavaju cene poljoprivrednih proizvoda, a koje su veće u odnosu na zemlje regiona i EU. Dakle, poljoprivredna proizvodnja nije cenovno konkurentna, što onemogućava efikasan nastup na tržištu (Bajramović i sar., 2015a).

Fragmentirani proizvođački kapaciteti su vrlo nepovoljna prilika za formiranje cenovne konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda na inostranom tržištu. Ne postoji

kvantitet proizvodnje, odnosno on je zanemariv. Na konkurentnost poljoprivrednih proizvoda utiče i konstantnost u proizvodnji i isporuci ove vrste robe, a budući da kod nas preovladava sezonski karakter u proizvodnji, te jako skromni kapaciteti za skladištenje, nivo konkurentnosti je još nepovoljniji i gubi na vrednosti. Pod ostalim, ali ne manje bitnim razlozima za slabu konkurentnost podrazumevamo sledeće: nepostojanje proizvodnje po principu “za poznatog kupca”; loša međusobna organizacija i povezanost između poljoprivrednika, izbegavanje članstva u zadrugama; nerazvijenost otkupnih mreža (osim za mleko); disproporcija proizvodnje u odnosu na distribuciju i prodaju poljoprivrednih proizvoda.

U okviru tržišno-cenovne politike⁸ (mere za stabilizaciju tržišta usled većih poremećaja i intervencija iz budžeta), carinske i politike cena poljoprivredno prehrambenih proizvoda, kao i spoljnotrgovinske politike i mere za stabilizaciju tržišta biti će ograničene zahtevima, koji proizlaze iz potpisanih međunarodnih ugovora, kao što su CEFTA sporazum i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju. Iako ovi sporazumi imaju opciju zaštite domaćeg tržišta u određenim uslovima, nije ih lako u praksi sprovesti, jer je tržište BiH prilično neuređeno, a tu je i neefikasno zakonodavstvo i sudstvo (Tanović i sar., 2015).

U cilju stvaranja boljih uslova za unapređenja vanjsko-trgovinskog poslovanja poljoprivrednim i prehrambenim proizvodima, nadležne institucije intenzivno rade na izmenama zakonskih propisa vezanih za poljoprivrednu, veterinarstvo, hranu i dr.

Problemi poljoprivrednika u FBiH delom su prisutni u prodaji svojih primarnih proizvoda i jedan od glavnih razloga stagnacije i destrukcije ovog sektora. Većina postojećih zadruga nije u stanju organizovati efikasan otkup i realizaciju primarnih poljoprivrednih proizvoda, a i prisutno je veliko nepoverenje u njih, koje potiče još iz prethodnog sistema kada su zadruge bile politički obojene. Sistem tzv. robnih rezervi praktično nije ni zaživeo, kao značajan faktor u organizaciji i stabilizaciji tržišta poljoprivrednih proizvoda. Robne rezerve nisu u stanju da vrše masovniji otkup poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, te na taj način da doprinesu poboljšanju otkupa (Jeleč i sar., 2011). Problemi oko prodaje primarnih proizvoda visoko su rangirani u istraživanju subjekata iz primarnog sektora i može se reći da su značajan razlog stagancije sektora poljoprivrede (Budimir i sar., 2013).

---

⁸ Ove mere gube na značaju s liberalizacijom i prelaskom na podsticaje po grlu i hektaru.

Organizaciono-statusni problemi poljoprivrednih zadruga, zajedno sa ekonomsko-finansijskim ograničenjima, posebno kod tzv. «starih» zadruga, prepreke su njihovom uspešnom radu. Najznačajniji problem u poslovanju zadruga mogu se svesti na sledeće (Vlada Tuzlanskog kanzona, 2008):

- nepovoljan institucionalni i privredni ambijent za razvoj agropoduzetništva,
- nedovoljna podrška zadrugama od strane ministarstva na nivou Federacije BiH;
- nedovoljna finansijska, materijalna i kadrovska snaga zadruga;
- nerešeno i nerazgraničeno vlasništvo nad imovinom “starih” zadruga;
- smanjen broj zadrugara i nedostatak efikasnog menadžmenta;
- nerešeno finansiranje.

Sve napred navedene problem treba otkloniti. Drugim rečima, revitalizacija poljoprivrednog zadrugarstva je proces koji treba da se usmerava na aktivnosti pojedinačnih zadruga i Zadružnog saveza Federacije BiH, ka afirmaciji zadružnih principa, uz neophodnu ekonomsku, kadrovsku i organizacionu rekonstrukciju, kako bi one postale servis zadrugara (Vlada Tuzlanskog kanzona, 2008).

Rast dohotka utiče na promenu strukture tražnje, te potrošači preraspoređuju svoj budžet za hranu sa višim nivoom vrednosti, kao što su voće, povrće, te proizvodi životinjskog porekla, pa može se reći da tržište za te proizvode beleži rast (Sutton i sar., 2010).

Poljoprivredno prehrambeni sektor BiH ima značajno učešće u ukupnoj spoljnoj trgovini. Ukupan uvoz poljoprivrednih proizvoda u BiH u 2014. godini je iznosio 2,75 milijardi KM, dok je ukupan izvoz iznosio 649 miliona KM. Pokrivenost uzoza izvozom iznosila je 23,6 % što je za 0,89 % manje od pokrivenosti u odnosu na isti period prethodne godine, kada je iznosila 24,47 %. BiH je neto uvoznik hrane, a najviše se uvozi: pića, alkoholi, sirće, žitarice, meso i drugi klanični proizvodi, razni prehrambeni proizvodi, ostaci i otpaci prehrambene industrije, itd., dok u izvozu dominiraju biljna i životinjska mast, zatim mleko, ptičija jaja i med, voće, proizvodi na bazi žitarica i dr. Sistem bezbednosti hrane u BiH ne ispunjava uslov za dobijanje izvoznih dozvola za EU tržište, iako su nadležne institucije radile na uslađivanju domaćeg zakonodavstva sa Evropskim propisima. U oblasti veterinarstva situacije je bolja i rizici bolesti životinja svedeni su na minimum. Kao prioritet u oblasti hrane se postavlja bezbednost hrane, ostvarivanje uslova za izvoz animalnih proizvoda, izmena i dopuna određenih zakona u vezi s proizvodnjom i prometom hrane (Strateški okvir za BiH, 2015).

Kroz intenziviranje poljoprivredne proizvodnje u skladu sa odgovarajućim principima (GLOBALGAP certifikat, HACCP koncept) i svim zahtevima koje nameće inostrano tržište, poboljšaće se mogućnosti izvoza poljoprivrednih proizvoda i standarda ruralnog stanovništva (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

Bosna i Hercegovina ostaje neto uvoznik poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda i samo 35 do 40 % njenih potreba pokriva iz domaće proizvodnje (sa izuzetkom krompira, jaja i jagnječeg mesa). Da očuvaju svoj preferencijalni pristup tržištu u Evropskoj uniji i ostalim izvoznim tržištima, kao i da zadrže njihovo postojeće učešće na ovim tržištima, poljoprivrednici će morati da prilagode svoje proizvodne sisteme i tehnologije, da zadovolje potrebne standarde kvaliteta i bezbednosti hrane (Herlant i Mc Grenra, 2013). Osnovne odrednice rasta preduzeća su osluškivanje i valjana percepcija potreba i želja kupaca, kvalitet i zadovoljenje svih standarda u proizvodnji hrane (Živanović i sar., 2011).

Federacija BiH najintenzivnije trguje poljoprivredno-prehrambenim proizvodima sa susjednim zemljama i konstantno se beleži deficit kada je ova grupa proizvoda u pitanju. Brojčani pokazatelji koji govore u prilog tome, prikazani su u tabeli.

Tabela 10. Komparativni pregled uvoza i izvoza poljoprivrednih proizvoda BiH
(u 000 KM)

Region	2014.		2015.		2016.	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
EU	245,66	1.548,69	246,30	1.587,06	265,44	1.547,31
CEFTA	265,80	789,50	283,24	885,48	306,46	903,80
EFTA	6,59	6,20	7,74	3,96	10,73	4,81
Turska	114,37	60,66	229,18	58,17	295,17	59,67
Ostatak svijeta	16,92	346,76	51,17	386,30	56,61	434,37
Ukupno	649,34	2.751,81	817,63	2.890,97	934,41	2.949,96

Izvor: Agencija za statistiku BiH

Zemlje EU i dalje imaju najveće učešće kod uvoza poljoprivrednih proizvoda u BiH, te je nivo pokrivenosti uvoza izvozom i dalje vrlo nizak.

Tabela 11. Proizvodnja, uvoz i izvoz i pokrivenost uvoza izvozom za pojedine prehrambene proizvode u FBiH 2016. godini

Proizvod	Proizvodnja (kg/lit)	Uvoz (KM)	Izvoz (KM)	Pokrivenost uvoza izvozom
Mlijeko i vrhnje	102.134.945	41.530.606	37.372.900	89,99
Sir	3.876.885	62.364.041	4.784.060	7,67
Maslac	523.897	11.260.958	3.372.484	29,95
Brašno (pšenično)	165.036.921	16.306.680	20.786.887	127,47
Čokolada	657.125	531.197	0	0,00
Tjestenina	4.192.745	11.339.833	1.915.817	16,89
Pivo	43.760.894	125.284.987	839.271	0,67
Vino	3.367.685	17.175.318	4.108.471	23,92
Mineralne vode	66.841.658	14.783.383	2.955.500	19,99
Bezalkoholna pića	173.018.618	94.824.253	21.739.006	22,93
Meso-govedina	10.074.731	124.743.706	49.236.345	39,47
Meso - svinjetina	1.418.193	23.468.154	0	0,00
Meso-peradi (cijelo)	1.485.139	1.355.144	857.685	63,29
Voćni sokovi	7.340.264	9.522.287	74.440	0,78
Džem, marmelada	1.147.595	2.715.914	1.377.404	50,72
Cigarete (mil.kom)	1.775	61.424.388	9.387.740	15,28

Izvor: Zeleni izvještaj za 2016. g.

Iz tabele je vidljivo da je samo u slučaju brašna zabeležen veći izvoz nego uvoz (127,47 % pokrivenost uvoza izvozom), dok je za ostale proizvode situacija obrnuta.

Agrobiznis sektor u BiH suočava se sa širokim spektrom ograničenja kad su sirovine i gotovi proizvodi u pitanju. Farmeri plaćaju više za nedostajuće sirovine, a primaju manje za gotove proizvode u poređenju sa farmerima u okruženju. Niske cene gotovih proizvoda rezultat su delimično liberalizovanog uvoza i istovremeno indikator nerazvijenosti tržišta, a razlozi su mnogobrojni, među kojima ističemo slabu pregovaračku moć malih farmera, nedostatak savremenih objekata za postžetveni postupak (skladištenje i pakovanje) sa izuzetkom mlečne industrije, fragmentirani lanci snabdevanja, skupa

logistika⁹, te ograničeno finansiranje po prihvatljivim cijenama. Ta situacija nepovoljno utiče na produktivnost, kao i konkurentnost (Sutton i sar., 2010).

Domaće tržište nije dovoljno zaštićeno obzirom da BiH nema adekvatne mere za zaštitu domaće proizvodnje od prekomernog uvoza određenih proizvoda, što domaće učesnike na tržištu stavlja u nepovoljan položaj, a za šta se ima legalno uporište u CEFTA (Savjet za zelenu gradnju, 2013). Domaći proizvođači treba da se postepeno prilagode tržišnim uslovima, koji važe za proizvođače iz Evropske unije (Volk i sar., 2015). Uređivanje tržišta i intervencije na njemu usled dizbalansa ponude i tražnje je praktično nemoguće realizovati za sada (Savjet za zelenu gradnju, 2014).

U FBiH postoji nekoliko veletržnica, a pre svega se misli na veletržnicu u Čapljini te veće tržnice u ostatku FBiH (prvenstveno Sarajevo). Veletržnicama se reguliše otkup poljoprivrednih proizvoda od proizvođača, a potom oni bivaju plasirani na prostore tržnica, te drugih tržnih centara. U nedostatku veletržnica i većih tržnica sitni poljoprivredni proizvođači svoje proizvode najčešće plasiraju na lokalnim tržnicama i pijacama.

3.8. Značaj poljoprivrednog sektora u FBiH

Poljoprivredno prehrambeni sektor u Bosni i Hercegovini je pod stalnim uticajem promena i izazova, kao i niza drugih faktora koji utiču na poslovanje poljoprivrednih gazdinstava, strukturu proizvodnje, nivo investicija, trgovinu, visinu profita i dr. Nepovoljni vremenski uslovi, kao i izmena uslova u trgovini ulaskom Republike Hrvatske u Evropsku uniju od 01.07.2013. godine uticali su na pogoršanje ionako skromnih performansi ovog sektora. Nerazvijenost, depopulacija, starenje stanovništva, nizak nivo zapošljavanja i loši socioekonomski uslovi čine ruralni prostor pasivnim i manje poželjnim za život. S druge strane resursi, kulturno nasleđe i druge pogodnosti nisu za potceniti (Strateški okvir za BiH, 2015).

Sektor poljoprivrede u BiH uzima učešće od oko 7 % u BDP (2013) i beleži trend pada, odnosno smanjivanja učešća poljoprivrede u ukupnom BDP, smanjivanje broja

---

⁹ Za realizaciju potencijalnih komparativnih prednosti u sektoru agrobiznisa neophodna je logistika, koja uključuje efikasne carine, dobar transport i informacione tehnologije, te pravovremeno efiksano i pouzdano dostavljanje, na isplativ način.

zaposlenih (sa 167.000, koliko je bilo zaposleno 2012. godine, na 139.000 u 2014. godini). Relativno visoko učešće poljoprivrede u BDP u BiH ne znači da je ona razvijena privredna grana, već da je sektor industrije i usluga slabo razvijen (Strateški okvir za BiH, 2015).

U Federaciji BiH sektor poljoprivrede ima učešće u BDP 5,2 % (2013) i beleži (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2014). tendenciju stagniranja. Prosječan broj zaposlenih u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribolova iznosi 7.576, što predstavlja 1,7 % ukupnog broja zaposlenih u FBiH, dok prema anketi taj broj je višestruko veći (oko 64 000). Prema Godišnjem izvještaju iz oblasti poljoprivrede, ishrane i ruralnog razvoja za Bosnu i Hercegovinu za 2015. godinu, što se tiče Federacije BiH, u poljoprivrednoj delatnosti je zaposleno oko 53.000 radnika. FBiH ima 0,49 ha ukupnog poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, dok je oranična površina skromnih 0,17 ha / stanovniku. Veličina zasejanih površina u FBiH, u zadnjih nekoliko godina, stabilizovala se na oko 200 000 ha, gde dominiraju žitarice (44,5%), krmno bilje (32,2 %) i povrće (22,1 %)

Tabela 12. Promjena vrednosti BDP u BiH i FBiH u periodu 2012-2015. godina

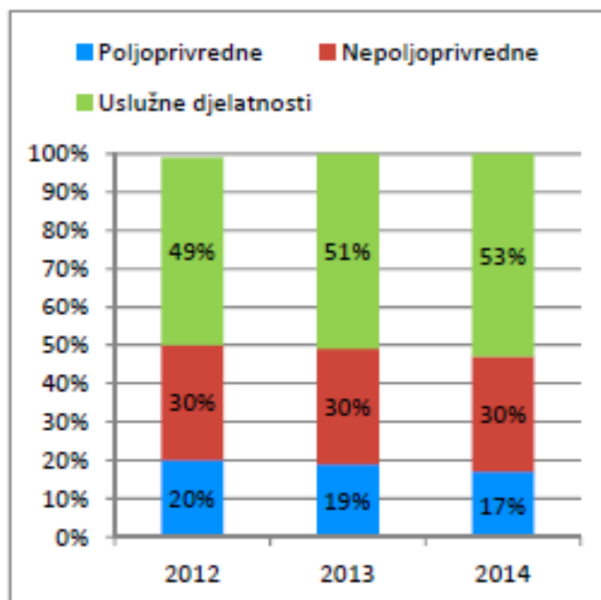
BIH					FBiH				
2012	2013	2014	2015	2016	2012	2013	2014	2015	2016
BDP, mil KM					BDP, mil KM				
26.193	26.743	27.304	28.522	*	17.012.874	17.374.572	17.813.292	18.677.169	*
Stanovništvo, procjena sredinom godine					Stanovništvo, procjena sredinom godine				
3.535	3.531	3.526	3.518	*	2.338.277	2.337.200	2.336.722	2.334.348	*
BDP po stanovniku, KM					BDP po stanovniku, KM				
7.410	7.574	7.744	8.107	*	7.276	7.434	7.623	8.001	*
BDP-polj. sektor tekuće cijene (000 KM) u državnom BDP									
1.608.584	1.831.889	1.626.871	1.781.452						
Učešće BDP polj. u državnom BDP (%)					Učešće BDP poljoprivrede u BDP FBiH				
6,14	6,85	5,96	6,25		4,4	5,0	4,2	4,6	

Izvor: Federalni Zavod za statistiku, juli 2017. godine

U 2015. godini, unutar 10 najznačajnijih sektora, najviši rast beleži sektor poljoprivrede, šumarstva i ribolova (15,5%), a zatim sektor prerađivačke industrije (8,9%). Međutim, treba uzeti u obzir i nisku osnovicu u 2014. godini, kada su nepovoljni vremenski uslovi negativno uticali na prinose (Federalni zavod za statistiku, 2015).

Ograničeni budžet za poljoprivredu (2-3 % od ukupnih javnih budžeta) ne odgovara visokom udelu sektora agrobiznisa u BDP BiH (12 %), posebno ako imamo u vidu znatne prihode od poljoprivrede i trgovine poljoprivrednim proizvodima, kao i visoku stopu zaposlenosti u poljoprivrednom sektoru. Budžetska izdvajanja za transfere i subvencije su i dalje iza zakonskih obaveza, (18 %) iako su među najnižim u regionu (Breternitz i sar., 2004).

Grafikon 8. Struktura zaposlenih po područjima delatnosti u BiH

Izvor: Strateški okvir BiH

Zemljište kao najznačajniji resurs u BiH određuje ekonomski potencijal, svojom količinom, kvalitetom i dostupnošću. Ono se ne koristi racionalno, a znatan deo ostaje neobrađeno. Prema Izveštaju Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa (MVTEO) za 2012. godinu poljoprivredno zemljište zauzima 2.572.000 ha, od toga je 62 % obradivog, odnosno oko 1 000 000 ha oraničnih površina. Nepovoljno je to što se zasejana površina smanjuje, na uštrb neobrađenog zemljišta (sa 527 hiljada ha 2012. godine, na 501 hiljadu ha u 2014. godini). Neobrađene oranice i ugari beleže povećanje od 2012. godine sa 476 000 ha na 508 000 ha u 2014. godini (Strateški okvir za BiH, 2015).

Polovina neobrađenog zemljišta indikator je lošeg stanja u sektoru poljoprivrede i istovremeno alarm da se putem mera agrarne politike isto privrede kulturi, radi dinamiziranja celokupnog sektora. Visok udeo ekstenzivnih proizvodnji (žitarice i krmno bilje) i istovremeno nisko učešće intenzivnijih proizvodnji (povrće i industrijsko bilje) najbolje govori o nerazvijenosti ovog sektora, kao i o neiskorišćenim evidentnim potencijalima (agroekološki uslovi, biodiverzitet, znanje i dr.)

Veliki je broj sitnih poljoprivrednih gazdinstava (oko 340.000 domaćinstava) s isparcelisanim posedom oko 2 – 5 ha, i manji broj njih koji ostvaruju podsticaje (90 000). Tačan broj poljoprivrednih gazdinstava, posebno porodičnih farmi, nije poznat, jer je popis poljoprivrede, koji je obezbedio sveobuhvatnu sliku o strukturi poljoprivrednih gazdinstava urađen još davne 1960. godine (Zurovec i sar., 2015).

Poljoprivredno-prehrambeni sektor BiH duže vreme stagnira i sve teže može pratiti konkurentnost na regionalnom tržištu. Zbog neuspeha da se nastavi sa ključnim institucionalnim reformama, vrlo značajni resursi koji će biti predviđeni kroz IPA još nisu počeli da stižu. Veliki deo institucionalnog kapaciteta treba da se stvori kako bi se apsorbovala ova sredstva. EU preporučuje stvaranje državnog Ministarstva poljoprivrede, sistem registracije gazdinstava, IPARD agencije (agencija za agrarna plaćanja) i strukture, što je uslov distribucije pomoći EU. Nove investicije su na izrazito niskom nivou, i čine ispod 1 % ukupnih investicija (Christoplos, 2007).

Iskustva pokazuju da povećavanje javne potrošnje na usluge vezane za sigurnost hrane, istraživanje, obrazovanje, savedodavne usluge, tržišnu infrastrukturu, upravljanje prirodnim resursima najviše doprinosi rastu, a svakako više od subvencioniranja proizvodnje. To podrazumeva prelazak sa direktnog subvencioniranja cena i izlaznih rezultata na subvencioniranje investicija, a što je u skladu sa Zajedničkom agrarnom politikom EU i IPARD programom pomoći. Istraživanja sprovedena u nekoliko zemalja Latinske Amerike i Karibima (Lopez, 2005) pokazuju da preraspodela od 10 procentnih poena ukupne javne potrošnje sa subvencija na javna dobra, bez povećavanja ukupne javne potrošnje, dovodi do povećanja per capita prihoda u poljoprivredi za 2,3 %. Nasuprot, povećavanje ukupne javne potrošnje za 10 % bez preraspodele njene strukture povećava per capita poljoprivredne prihode samo za 0,6 % (Sutton i sar., 2010).

Kao rezultat nedostatka odgovarajućeg pravnog okvira, slabo funkcionišućeg sistema ruralnih finansija, politike vlade i razmatranja klimatskih promena, primarna

poljoprivreda u regionu godinama trpi pad investicija (EBRD, 2010), što dovodi do neefikasnih proizvodnih procesa i niskih standarda kvaliteta. Da privuče i dâ podršku stranim investicijama Vlada BiH uspostavila je Agenciju za promociju stranih investicija (FIPA), Savet stranih investitora, Fond za podršku (FISF), koji ima godišnji budžet od 2 miliona konvertabilnih maraka (KM). Strani investitori u Bosni i Hercegovini imaju pravo da ulože u bilo kom sektoru privrede u istom obliku i pod istim uslovima, kao i oni koji su definisani za lokalno stanovništvo (Tanić, 2013).

3.9. SWOT matrica agrobiznis sektora FBiH

Preduslov za koncipiranje dobre strategije razvoja agrobiznisa je analiza okruženja, odnosno predstavljanje eksternog (šanse i pretnje) i internog okruženja (snage i slabosti) (SWOT analiza). Ova analiza ima za cilj da pruži informacije kreatorima strategije, u smislu identifikovanja faktora koji mogu imati uticaj na postavljanje ciljeva, kao i uočavanje konkurentskih prednosti za formulisanje odgovarajuće strategije.

Korišćenjem mogućnosti i izbegavanjem pretnji, privredni subjekti podstiču rast i razvoj, koji mu omogućavaju vitalnost i zdrav rast i razvoj u dugom periodu.

SNAGE	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> - pogodni prirodni uslovi i resursi (klima i zemljište), - komparativne prednosti pojedinih regiona, - velike neobrađene površine zemljišta, - mogućnosti razvoja održive i multifunkcionalne poljoprivrede, - tradicija u proizvodnji, - dovoljno kvalitetne radne snage, - pojedine grane pokazuju konkurentnost (proizvodnja mleka, povrća u plastenicima i maline) - biodiverzitet, - postojanje prerađivačkih kapaciteta, - obrazovne i naučno istraživačke institucije, savetodavne službe, - zainteresovanost države za poljoprivredu, - - - 	<ul style="list-style-type: none"> - nekonzistentna agrarna politika, - nije urađena rejonizacija, - neuređeno zemljište i sitan i isparcelisan posed, kai problemi s korišćenjem državnog zemljišta, - ekstenzivna proizvodnja, - nizak stepen specijalizacije i niska tržišnost proizvodnje, - nekonkurentnost, - slabo razvijeno stočarstvo, - neodstatak sistema za navodnjavanje, mehanizacije, opreme i nizak nivo tehnologije u proizvodnji, - slab menadžment i marketing, - devastacija sela i stari proizvođači, - česte elementarne nepogode, - niski prinosi i produktivnost, - visoke fluktuacije cena, - nizak nivo standarda kvaliteta,
MOGUĆNOSTI	OPASNOSTI
<ul style="list-style-type: none"> - uređenje zemljišnih površina, - instaliranje sistema za navodnjavanje, - intenziviranje i izmena strukture proizvodnje, - racionalnije korišćenje kapaciteta, - veći stepen finalizacije primarnih sirovina, - uvođenje novih tehnologija, - multifunkcionalna i organska proizvodnja, - udruživanje i poslovno povezivanje, - uvođenje standarda kvaliteta, - porast tražnje za hranom i sirovinama poljoprivrednog porekla, - reforma agrane politike i institucija, - edukacije, 	<ul style="list-style-type: none"> - jaka konkurencija i zasićenost tržišta u okruženju, - ograničenja u izvozu (izostanak motivacije i razne druge barijere), - skromna sredstva agrarnog budžeta, - problem finansiranja poljoprivrede (skupi i nedostupni krediti), - neadekvatna pravna podrška biznisu, - depopulacija ruralnog prostora i sve manji broj mlađih poljoprivrednika na selu, - klimatske promene utiču na nesigurnost u proizvodnji - nizak životni standard u zemlji rezultira smanjenom kupovnom moći stanovništva,

Izvor: modifikovano prema (Novković i Mutavdžić, 2010; Tanović i sar., 2015)

4. MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE I INTEGRACIJE I RAZVOJ POLJOPRIVREDE FBIH

Urugvajaska runda pregovora o trgovinskoj liberalizaciji u okviru Svetske trgovinske organizacije (STO) rezultovala je multilateralnom trgovinskom politikom i smanjenjem neocarinskih barijera i smanjenjem tarifa na sve robe kojima se trguje, uključujući i poljoprivredne proizvode (Timothy i Smith, 2008). Liberalizacija trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima će stvoriti konkurentnije poslovno okruženje. Uz zahtev za članstvo u Svetskoj trgovinskoj organizaciji, BiH je u novijem periodu sklopila više bilateralnih i regionalnih trgovinskih sporazuma. Iako ti sporazumi obezbeđuju pristup visoko vrednim tržištima, oni će farmere u BiH izložiti povećanom uvozu hrane, te će se povećavati pritisak na farmere i prerađivače da postanu konkurentniji (Sutton i sar., 2010).

BiH nema članstvo u Svetskoj trgovinskoj organizaciji, tako da će se i na ovom području morati provesti usaglašavanje domaćeg zakonodavstva i institucionalna reforma u skladu sa zahtevima i pravilima ove organizacije. Planirano je usklađivanje seta propisa do kraja tekuće 2017. godine, što bi za rezultat imalo skori prijem u ovu organizaciju, a sve to dodatni podsticaj za unapređenje trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima i na taj način jačanje konkurentnosti domaćih poljoprivrednih subjekata.

Liberalizacija i izlaganje agrarnih subjekata ozbiljnoj tržišnoj utakmici nosi sa sobom ozbiljne probleme. Zapravo, poljoprivredno gazdinstvo u BiH zbog loše startne pozicije nije konkurentno poljoprivrednicima iz okruženja, bez obzira na uvođenje u značajnoj meri međunarodnih standarda i prakse (Tanović i sar., 2015).

Postoji širok konsenzus među stanovništvom i kod međunarodne zajednice da se stabilnost BiH oslanja na članstvo u EU (Christoplos, 2007). Tako se BiH polako kreće u pravcu članstva u Evropskoj uniji, što će značiti postepeno prilagođavanje svojih propisa, posebno u oblasti agrarne proizvodnje, a što će svakako imati uticaj na razvoj agrobiznis sektora.

BiH je već preduzela mnoge reforme za koje se zalaže EU. Ušla je u sporazum o slobodnoj trgovini, koji je doveo bosanske poljoprivrednike u nepovoljan položaj u odnosu

na one u drugim evropskim zemljama, jer BiH daje mnogo niže nivoe subvencija od svojih konkurenata. Proces integracije u EU postavlja ogromne zahteve za strukturne i zakonodavne reforme u poljoprivredi. Iako Zajednička agrarna politika EU ogromna sredstva odvaja za programe ruralnog razvoja, to nije prepoznato u BiH (Christoplos, 2007).

BiH je zaključila tri sporazuma o slobodnoj trgovini sa CEFTA¹⁰ (na snazi od 2009. godine), s Turskom (od 2003. godine) i EU (od 2008. godine - Privremeni sporazum o trgovini i trgovinskim pitanjima). Gotovo svi poljoprivredni proizvodi BiH izvoze se u EU bez carina, osim za vino, neke proizvode od ribe, šećer i teletinu, za koje su uvedene kvote. BiH je i dalje visoko uvozno zavisna zemlja u smislu poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (Tanić, 2013).

Podršku sektoru agrobiznisa, kroz finansiranje određenih projekata, u BiH dolazi i od drugih međunarodnih aktera, kao što su Japan, Holandija, Švedska, Češka, Nemačka, Sjedinjene američke države, Italija, Švajcarska i organizacije: UNDP i FAO. Međunarodne finansijske institucije, kao što IFAD i Svetska banka sa svojim članovima obezbeđuju kredite za razvoj poljoprivrede Bosne i Hercegovine. Evropska unija daje podršku agrosektoru kroz strateške dokumente: Evropsko partnerstvo i IPA III indikativni Strateški Dokument za Bosnu i Hercegovinu (2014-2017), usvojen 15. decembra 2014. godine. Poljoprivredni sektor nije uključen u prioritete oblasti za finansiranje iz IPA III Programa. Zbog neispunjavanja uslova za dobijanje takve pomoći, kasni se s preuzimanjem sredstava po osnovu IPA II programa (MVTEO BiH, 2016).

Visok vanjskotrgovinski deficit u sektoru poljoprivredno-prehrambenih proizvoda rezultat je i nedostatka akreditovanih laboratorija i institucija koje mogu izdati sertifikate za izvoz hrane u zemlje EU, dok je s druge strane uvoz ove robe potpuno liberalizovan (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2014).

---

¹⁰ CEFTA je Sporazum o slobodnoj trgovini Centralne Evrope, koji su u decembru 1992. godine potpisale tadašnja Čehoslovačka, Mađarska i Poljska, a kasnije su se i ostale zemlje pridruživale. One zemlje koje su ušle u EU prestao im je status u ovoj organizaciji. Osnovni ciljevi CEFTA sporazuma su: razvoj ekonomskih odnosa, osiguranje istovetnog trgovinskog tretmana, te uklanjanje trgovinskih barijera između država (Savjet za zelenu gradnju, 2013).

5. STRATEŠKI CILJEVI RAZVOJA AGROBIZNISA U FBiH

5.1. Jačanje konkurentnosti subjekata u agrobiznisu FBiH

Na nacionalnom nivou konkurentnost se odnosi na sposobnost zemlje da proizvede robu i usluge, koje zadovoljavaju test strane konkurencije, a istovremeno održava domaći stvarni prihod. Jedna od mera konkurentnosti na nacionalnom nivou je ekonomski rast. Na nivou sektora ili podsektora, konkurentnost se često definiše kao sposobnost zemlje da profitabilno dobije i održi tržišni udeo u domaćem i / ili izvoznom tržištu (Bajramovic i sar., 2006).

Poljoprivredu FBiH karakteriše niska produktivnost, niska konkurentnost, nestabilno tržište, nizak nivo investicija i nedovoljna informiranost poljoprivrednih proizvođača. Nizak nivo konkurentnosti uslovljen je ekstenzivnom proizvodnjom na sitnom posedu (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

Konkurentnost agrosektora FBiH je veoma niska, ponajviše zbog nemogućnosti proizvođača da dostignu potrebni nivo po pitanju količine, kvaliteta i kontinuiteta u isporuci, te zbog neprepoznatljivosti domaćih proizvoda usled lošeg marketinškog nastupa. Prema Global Competitiveness Report za 2016. godinu, BiH je rangirana na 107. od ukupno 140 mesta, odnosno za tri mesta više u odnosu na prošli izveštaj.

Jačanje konkurentnosti i održivosti agrosektora na osnovu racionalnog korišćenja prirodnih resursa (uvođenje novih procesa i tehnologija u poljoprivrednu proizvodnju, otkupne stanice, tržišni centri, intenziviranje proizvodnji, investicije u opremu, edukacije, poslovno povezivanje, standardi kvaliteta). Povećanje konkurentnosti uslov je nastupa na tržištima razvijenih zemalja, što se može ostvariti povećanjem ekonomičnosti proizvodnje i snižavanjem cene koštanja.

Jačanje konkurentnosti u sektoru agrobiznisa može se ostvariti smanjivanjem manje profitabilnih linija proizvodnje i povećanjem onih proizvodnji, koje imaju obezbeđeno tržište i ostvaruju veće profitne stope (Bajramović i sar, 2013).

Agrosektor BiH, kao i FBiH, bez obzira na postojanje strateških dokumenata, još uvek ne pokazuje jasnu viziju budućeg razvoja i načina podizanja konkurentnosti, koja se

danas temelji, ne samo na cenovnim, već i na elementima kvaliteta proizvoda (podizanje kvalitete proizvoda uvođenjem inovacija i standarda kvaliteta); distribucije (u dovoljnim količinama odgovarajućih proizvoda na raspolaganju kupcima) i promocije (vizuelna komunikacija koja obuhvata pakovanje, prpratni propagandni materijal; lična komunikacija sa distributerima proizvoda i sl.) (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

Zbog neodgovarajuće strukture proizvodnje, usitnjenosti kapaciteta, variranja količina i kvaliteta proizvodnje, poljoprivredni subjekti nisu u stanju da koriste prednosti ekonomije obima, što snižava nivo njihove konkurentnosti na međunarodnom, ali i na domaćem tržištu. Male kompanije nisu u stanju ni da razmenjuju informacije, grade brend i poslovna udruženja, koja bi mogla otkloniti većinu problema.

Izvori konkurentnosti mogu biti različiti:

- komparativna prednost u proizvodnji (mogućnost proizvodnje određenih proizvoda po nižoj ceni) mogu da potiču iz različitih izvora: proizvodne sposobnosti, proizvodne tehnologije i produktivnost.
- ekonomija obima (prednosti specijalizacije i prednost raznolikosti, koji stvara potencijal za diferencijaciju proizvoda).

Skoro svi poljoprivredni proizvodi zahtevaju pripremu i/ili obradu za ulazak na međunarodnu tržište. Stoga, konkurentnost poljoprivrede ne može da se posmatra odvojeno od prerađivačke industrije. Proizvodi široke potrošnje, specifični ili su visokog kvaliteta mogu biti konkurentni, čak i ako nisu jeftiniji od konkurentskih proizvoda (Bajramović i sar., 2006). Poljoprivredna sezona u BiH počinje ranije nego u većini evropskih zemalja, cene transporta su relativno niske, a cene zemljišta i radne snage su povoljnije nego u drugim zemljama južne Evrope. Konkurentnost sektora agrobiznisa u BiH može se jačati zahvaljujući povoljnim klimatskim uslovima i relativno niskoj ceni sirovina (Sutton i sar., 2010).

Tabela 13. Klima i lokacija mogu predstavljati važne prednosti u poljoprivredi

Klimatološka situacija i zemlja	Broj dana bez mraza ^a	Datum prve sjetve ^a	Troškovi prevoza do Pariza ^b (u USD 2008.)
Sarajevo, BiH	269	12. april	—
Tirana, Albanija	339	9. februar	5.457
Skoplje, Makedonija	281	8. april	4.603
Beograd, Srbija	307	28. mart	5.632
Atina, Grčka	363	18. januar	7.403
Lisabon, Portugal	365	cijele godine	3.372
Madrid, Španija	341	3. mart	3.472
Rim, Italija	352	8. mart	—
Sofija, Bugarska	252	10. april	8.256
Bukurest, Rumunija	252	16. april	8.020
Budimpešta, Mađarska	270	12. april	8.115
Ljubljana, Slovenija	257	14. april	7.675
Zagreb, Hrvatska	276	10. april	7.982

Izvor: Ramasamy, 2008.

Najrasprostranjeniji okvir za merenje komparativnih prednosti je zasnovan na radu M. Portera, koji tvrdi da konkurentna prednost može biti stvorena i da određeni uslovi, koji su sadržani u njegovom modelu dijamanta, imaju značajan uticaj (Porter, 1990). U ovom dinamičnom pristupu, četiri su seta varijabli: uslovi tražnje, srodne i prateće industrije i strategija firmi, struktura i rivalstvo - doprinose stvaranju konkurentnih prednosti. Sposobnost firme da stvori novi proizvod i marketing mogu biti značajni generatori konkurentnosti. Performanse tržišta, dostupnost proizvodnih faktora, kvalitet proizvodnih inputa, stanje tehnologije i vladina agrarna i trgovinska politika, makroekonomski uslovi (kamate i devizni kurs) odlučujući su faktori konkurentnosti BiH poljoprivrede. Nepravilnosti na tržištu i institucionalne slabe tačke, koje su veoma rasprostranjene, mogu snažno uticati na stvarnu konkurentnost poljoprivrede ili nekog drugog sektora (Bajramovic i sar., 2006). Najčešće korišćen indikator je relativna izvozna prednost, gde veličina izvoza podrazumeva određenu konkurentnost.

Poljoprivrednici u BiH su duboko zabrinuti zbog izazova konkurentnosti, kojeg će evropska integracija doneti, navodeći poljoprivrednu i trgovinsku politiku, obim proizvodnje, obim tržišta, znanje i pristup inputima, kao faktore koji će imati najveći uticaj na njihove konkurentnosti. Najveći problem je vladina politike prema sektoru agrobiznisa, zatim relativno mala veličina njihove proizvodnje i ukupno tržištu BiH (UNDP, 2013).

Veliki problem i ograničavajući faktor u razvoju agrobiznisa je institucionalno i alokacijski neefikasno domaće tržište poljoprivrednih proizvoda, a prisutni su često „siva ekonomija“, monopol i oligopson na koje država ne može primeniti adekvatne sankcionišuće mere. Prevođenje sive ekonomije u legalne poslovne tokove, povećanje efikasnosti politike zaštite konkurencije i unapređenje stanja na svim nivoima vlasti, zadaci su na putu unapređenja stanja na tržištu agrarnih proizvoda (Milanović i sar., 2009). Nasuprot, inostrani proizvođači zauzimaju rastući procenat domaćeg tržišta (Sutton i sar., 2010). Poljoprivrednici se žale i na visoke cene repromaterijala (gorivo, semena, zaštitna sredstva, mineralna đubriva). U Federaciji BiH olakšica za nabavku repromaterijala ne postoji, za razliku od Republike Srpske, gde se primenjuje sistem nižih cena za gorivo i mineralna đubriva (Budimir i sar., 2013).

Uloga države u regulisanju tržišnih tokova bila bi (Milanović i sar., 2009):

- 1) efikasna i dosledna primena Zakona o zaštiti konkurencije (antimonopolske strukture i zakoni);
- 2) prevođenje sive ekonomije u regularne tokove putem ukidanja ili smanjivanja gotovinskog plaćanja, efikasne inspeksijske kontrole, kao i povećanje efikasnosti sudstva;
- 3) ohrabrivanje konkurencije na uređenom tržištu (podsticanje rasta i razvoja MSP, zaštita vlasničkih prava, jednostavnije dobijanje dozvola za pokretanje biznisa);
- 4) uređenje i razvoj tržišta robnih zapisa, kao i terminskog tržišta (opcije i fjučersi) kroz usvajanje odgovarajućih zakona;
- 5) jačanje kapaciteta i uloge državnih robnih rezervi, radi eliminisanja kratkotročnih tržišnih poremećaja (interventna prodaja).

Mehanizmi koji mogu pomoći u razvoju tržišta poljoprivrednih proizvoda:

- izgradnja savremenih otkupno distributivnih centara koji pogoduju gašenju sive ekonomije i podstiču ugovaranje proizvodnje za poznatog kupca,
- organizovanje i koncentracija ponude kroz razvoj klastera i udruženja poljoprivrednika, jer udruživanjem poljoprivrednici mogu ostvariti ono što pojedinačno ne mogu (finansiranje, plasman, nabavka inputa, savremene tehnologije i dr.) U BiH registrovano je krovno "Udruženje poljoprivrednika BiH" sa sedištem u Sarajevu. Ono se bavi pitanjima kao što su: državni zakon o poljoprivredi, nepostojanje državnog ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, pravni status poljoprivrednika, zaštita i podrška domaćoj proizvodnji, menadžment

poljoprivrednog zemljišta, bolje funkcionisanje tržišta i sl. (Bajramović i sar., 2015). Tanović i sar. (2015), ističu da udruženja poljoprivrednika treba da imaju savetodavnu, edukativnu i lobirajuću ulogu kod relevantnih institucija i organizacija. Savez udruženja poljoprivrednika objedinjuje udruženja s osnovnim ciljevima: unapređenje proizvodnje, edukacija proizvođača, poboljšanje plasmana poljoprivrednih proizvoda, uticaj na kreatore agrarne politike na općinskom, kantonalnom i entitetskom nivou, itd. Zadruga, kao i zadružni savezi u FBiH, su opterećeni prošlošću i nisu organizovani da ispunjavaju svoju funkciju, te je neophodno inovirati Zakon o zadrugama i iste staviti u funkciju rešavanja problema poljoprivrednika i unapređenja sektora agrobiznisa u celini. Iako postoji veliki broj udruženja poljoprivrednika, njihova aktivnost je uglavnom na niskom nivou, a razlozi su različite prirode, često prevladaju lični interesi. Savremene poljoprivredne proizvodnje nema bez razvoja zadrugarstva, kao bitnog instrumenta transformacije tradicionalne seoske ekonomije u modernu ruralnu ekonomiju. Bajramović i sar. (2015), iznose podatke da u FBiH posluje 230 poljoprivrednih zadruga, u kojima je udruženo oko 12.000 zadrugara i 45.000 kooperanata. Najveći broj njih bavi se organizacijom sopstvene proizvodnje i otkupa poljoprivrednih proizvoda, umesto nekad dominirajuće prometne funkcije. Zadružni savezi BiH i FBiH susreću se s problemima u poslovanju, od nedostatka kadrova do materijalno-tehničke neopremljenosti, finansijske ovisnosti i nelikvidnosti. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja FBiH definiše uslove koji će pomoći izdvajanje udruženja, a posebno zadruga, koje posluju na izvornim principima i koje štite i promovišu interese svih aktera, posebno poljoprivrednika u lokalnoj zajednici.

Kao jedan od najbitnijih prioriteta u razvoju poljoprivrede ističe se povećanje konkurentnosti proizvodnje, prvenstveno radi efektnijeg nastupa na inostranom tržištu. Unapređenje kvaliteta proizvoda, podizanje produktivnosti, marketing, osnovne su poluge za jačanje konkurentnosti (Tomić i Tomić, 2011). Značajni faktori za poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede jesu preduzetništvo, naučno-istraživački razvoj i inovacije.

Konkurentska pozicija domaćih preduzeća iz oblasti agrobiznisa je dosta niska i ograničena zbog sledećih faktora (Kuzman i sar., 2010):

- nedostatak obrtnih sredstava,
- visoki fiksni troškovi,

- visoki troškovi finansiranja kreditnih i drugih bankarskih usluga,
- nedostatak sredstava za modernizaciju proizvodnje,
- nedostatak opreme, itd.

Jedan od najvažnijih ciljeva razvojne strategije agrobiznisa morao bi biti povećanje konkurentnosti. Povećanje izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda je osnovni indikator rasta konkurentnosti domaćih subjekata uključenih u agrobiznis sektor. Poboljšanje spoljnotrgovinske razmene ne znači samo povećanje izvoza, već istovremeno je zahtev za manjim povećanjem uvoza, njegovim stagniranjem ili pak smanjenjem.

U Bosni i Hercegovini (BiH) agrosektor beleži negativne tendencije u razmeni sa inostranstvom, što je rezultat strukturnih problema i objektivnih okolnosti, koje prete da marginalizuju ovaj potencijalno značajan sektor privrede. Došlo je do porasta kako uvoza, tako i izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, pri čemu je uvoz rastao brže od izvoza (Sutton i sar., 2010).

Imperativ je da se nastoji ostvariti dinamičniji rast izvoza poljoprivredno prehrambenih proizvoda. Naravno, u situaciji velikog deficita poljoprivredno prehrambenih proizvoda u Federaciji BiH, kao i na nivou države, primarno je zadovoljiti sopstvene potrebe, a ne izvoz. Takođe, subvencije za izvozne proizvode nisu na liniji ZAP EU, pa se na njih ne može računati.

Primarni poljoprivredni proizvodi (voće i povrće, žito, stoka itd.) su česte robe u spoljnotrgovinskoj razmeni. Razvojna strategija se mora usmeriti na preradu ovih sirovina i njihov izvoz u prerađenom stanju. Primarne sirovine generišu znatno niži nivo prihoda u odnosu na proizvode većeg stepena finalizacije. Razvoj i bolje korišćenje prerađivačkih kapaciteta dodatno bi uposlilo radnu snagu i uticao na rast primarne proizvodnje, te time podstakao privredni razvoj. Budućnost poljoprivrede leži u dodavanju vrednosti u svim fazama proizvodnje i marketinga, a potrebno je osigurati da proizvođači dobijaju prave podsticaje, te da vlade donose strateške odluke o ulaganjima institucionalnog i infrastrukturnog tipa, što će učvrstiti potencijal sektora i pomoći njegovu transformaciju.

Prehrambena industrija u FBiH, nije motivisana da se poveže sa poljoprivrednim proizvođačima na dugoročne ugovore i nije u stanju da preuzme ulogu da bude glavni pokretač vertikalne integracije u lancu vrednosti (Zurovec i sar., 2015). Lanac vrednosti (value chain) predstavlja međusobno povezane aktivnosti od njive do trpeze, povezan,

koordiniran skup linkova i veza koje se dešavaju kako proizvod ide primarne proizvodnje do potrošača (Caribbean Agriculture is our Business, 2012).

Na osnovu analize stanja i prema dostupnim pokazateljima u FBiH, proizvodi koji pokazuju konkurentske vrednosti jesu domaća vina. Mleko i mlečni proizvodi, iako nedovoljno stabilni, ipak imaju značajnu konkurentsku vrednost. Tu je također i podsektor voća i povrća, gde posebno treba izdvojiti malinu, šljivu i jabuku.

Osnovni pravci aktivnosti u svrhu povećanja izvoza i konkurentnosti domaćih aktera uključenih u agrobiznis su (Gulan, 2010):

- stvaranje povoljnog privrednog ambijenta;
- povećavanje sredstava agrarnog budžeta i njihovo usmeravanje na investicije;
- povezivanje sa inopartenerima;
- inovacije i podrška agrobiznis preduzetništvu;
- razvoj savetodavne službe;
- promotivne aktivnosti na inotržištim, odnosno agresivniji marketing (sajmovi, izložbe, degustacije proizvoda...);
- podsticanje i rast proizvodnji čiji proizvodi se već nalaze u izvozu;
- istraživanje i prodor na nova inostrana tržišta;
- negovati poslovnu etiku, bonton i komuniciranje, koji postaju sve važniji faktori nastupa na tržištima;
- redizajniranje ambalaže, pakovanja, kvalitet, asortiman, sertifikat sa naznačenim geografskim poreklom (prepoznatljiva robna marka i brend). Zurovec i sar. (2015), ističu da proizvođači ne koriste priliku da razviju svoj regionalni identitet kroz proizvodnju proizvoda sa geografskim poreklom, originalnosti i tradicionalnih proizvoda.

5.2. Ruralni razvoj, održiva i multifunkcionalna poljoprivreda

Podrška razvoju ruralnih područja uz vođenje brige o očuvanju prirodnih i tradicionalnih vrednosti, radi unapređenja uslova života i rada u ruralnim područjima (izgradnja infrastrukture, diverzifikacija izvora prihoda za ruralno stanovništvo, nepoljoprivredne delatnosti, agroturizam i druge vrste turizma, marketing i promocija autohtonih proizvoda.); Kao primer proizvodnje autohtonih proizvoda može poslužiti gračanička firma „ERBI“ koja proizvodi tradicionalna bosanska slatka jela, na bazi

organske proizvodnje. Diverzifikacija ruralnih aktivnosti u cilju poboljšanja kvaliteta života u ruralnim područjima, čini se da može doprineti stabilnosti dohotka poljoprivrednika.

Mogućnosti razvoja agrosektora i jačanje njegove pozicije, leže u multifunkcionalnom razvoju, koji uključuje, pored intenziviranja primarne poljoprivredne proizvodnje i nepoljoprivredne proizvode i usluge (agroekoturizam, proizvodnja energije iz obnovljivih izvora, organska poljoprivreda) i dr. (Novković, 2003). Jedan od načina razvoja agrosektora je kroz apsorpciju regionalnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda od strane sektora turizma. Agroturizam sam po sebi je aktivnost u povoju (Caribbean Agriculture is our Business, 2012). Postoji više načina na koji poljoprivreda i turizam mogu uzajamno prosperirati i oni uključuju farm ture, hotele i lože, koji se nalaze u ruralnim oblastima u blizini farmi, dok ekoturizam zavisi od lokalno proizvedene hrane, zdravstveni i wellness turizam naglašavaju prednosti sveže organske ili hrane bez pesticida, kulinarski festivali i dr.

Agroturizam ima potencijal da poboljša poslovanje poljoprivrednih gazdinstava. Agroturizam ima potencijal da poboljša ekonomiju poljoprivrednog gazdinstva. Agroturizam omogućava upoznavanje kulturnih obrazaca, tradicije i običaja, što se pozitivno reflektuje na socijalne odnose, stabilnost i vitalnost ruralnih područja i predstavlja faktor razvoja lokalnih zajednica. Za razvoj agroturizma neophodno je razraditi adekvatnu strategiju, ulagati u infrastrukturu, obučiti poljoprivrednike i potencijalne turiste, vršiti promociju, finansijski podsticati projekte iz agroturizma, uspostaviti zakonodavni okvir i primeniti standarde (Kuzman i Prodanović, 2017a).

Težište treba da je na malim i srednjim preduzećima iz svih privrednih delatnosti u ruralnim područjima: zanatstvu, malim hotelima i restoranima, trgovini, radnjama za servisiranje i popravku poljoprivredne mehanizacije, u domaćoj radinosti, seoskom i lovnom turizmu, proizvodnji organske hrane. Potencirati treba razvoj kapaciteta malog biznisa i preduzetništva, radi povećanja zaposlenosti i povećanja nacionalnog dohotka (Milanović i Subić, 2005).

I klasični turizam bi mogao biti snažan podsticaj razvoju poljoprivreda u FBiH. Postoje uslovi i potencijali za rekreaciju i razvoj turističkih atrakcija, uključujući sportove vezane za vodu, lov i ribolov, zimske sportove i dr. (Tanović i sar., 2015).

Održivost prirodnih resursa za poljoprivredu kroz ispunjavanje ekoloških zahteva - očuvanje ekosistema (revitalizacija degradiranih resursa, institucije, služba za podršku poljoprivredi, akreditacija savremenih laboratorija za kontrolu kvaliteta proizvoda i resursa. Primena tzv. dobre poljoprivredne prakse pozitivno bi uticala na stanje svih prirodnih resursa, posebno voda i zemljišta i na liniji je ZAP EU.

Održivi razvoj poljoprivrede, kao jedan od ciljeva Razvojne strategije agrobiznisa Bosne i Hercegovine, podrazumeva očuvanje okoliša, razvoj infrastrukture i telekomunikacija, obnovljivih izvora energije, te razvoj poljoprivrede i ruralnih područja sa ciljem diverzifikacije ekonomskih aktivnosti, a posebno povećanja samosnabdevanja BiH kvalitetnom zdravstveno bezbednom hranom (Bosna i Hercegovina u procesu RIO+20, 2012).

Glavno sredstvo za ruralni razvoj u budućnosti će biti integracija u sistem EU, ali nije eksplicitno dizajniran sam model (Christoplos, 2007).

5.3. Usklađivanje zakonodavstva sa EU zakonodavstvom

Radi dinamiziranja sektora poljoprivrede, neophodna je izgradnja i jačanje institucija za vođenje adekvatne agrarne politike. Postoji opšti nedostatak institucionalnog kapaciteta za razvoj, koordinaciju i monitoring poljoprivredne politike i zakonodavstva. Odsustvo takvih kapaciteta na državnom nivou je posebno problematično u vezi sa integracijom u EU i međunarodne trgovinske asocijacije. Koordinacija na državnom nivou gotovo da ne postoji (Breternitz i sar., 2004).

Bosna i Hercegovina nema konzistentnu agrarnu politiku, niti se agrobiznis sektoru pristupa kao strateški bitnoj društveno-ekonomskoj delatnosti. Agrarna i ruralna politika se vode na entitetskim nivoima, a dometi i učinci tih politika su ograničeni. Općenito, agrosektor u BiH karakterišu slabe institucije, preklapanje nadležnosti, slaba kontrola u skoro svim oblastima poljoprivrede, slaba komunikacija i saradnja između različitih nivoa vlasti, neujednačeni sistemi podsticaja na različitim administrativnim nivoima, koji nisu ni dovoljni niti transparentni. Većina zakona, procedura i standarda nije usklađena sa agrarnom politikom Evropske unije (Savjet za zelenu gradnju, 2014). Sve to nepovoljno utiče na nove investicije, na rast produktivnosti i konkurentnosti poljoprivrednih subjekata.

Nedostatak usklađenosti sa zahtevima EU u oblasti poljoprivrede nastavlja da sprečava izvoz robe životinjskog porekla u EU, što znači propuštanje ostvarivanja prihoda po osnovu izvoza mleka i mlečnih i drugih proizvoda životinjskog porekla (Izveštaj EK za BiH, 2016).

Zakon o poljoprivredi, prehrani i ruralnom razvoju BiH je prvi konkretan korak u usklađivanju agrarne i ruralne politike sa Zajedničkom agrarnom politikom EU, a ima za cilj da strukturno uredi sektorske politike. Zakon definiše okvirne mere za agrarni i ruralni razvoj usmerene na podršku poljoprivrednim tržištima (poboljšanje kvaliteta, direktna podrška poljoprivrednicima, podrška izvozu) i podrška konceptu ruralnog razvoja (rast investicija, edukacije, podrška mladima, razvoj infrastrukture, rano penzionisanje, konkurentnost, zaštita okruženja i održiva poljoprivreda, dopunske delatnosti) Veća koordinacija između države i entiteta BiH u približavanju Acquis-u u oblastima poljoprivrede i ruralnog razvoja i dalje je od ključne važnosti, jer sam proces usklađivanja teče jako sporo (Vanjskopolitička inicijativa BH, 2011; ACED 2012).

Postoji i opravdana bojazan da će se evropske integracije negativno odraziti na sektor poljoprivrede. Ovo iz razloga jer je poljoprivreda jedno od najobimnijih poglavlja o kojima se pregovora, a zemlje kandidati nisu dovoljno konkurentni, da bi se mogli ravnopravno nositi sa konkurencijom na evropskom tržištu (ACED, 2012).

Agrarna politika FBiH i BiH treba da se zasniva na postepenom uvođenju ZAP EU mera i neuvođenju novih mera koje nisu na liniji ZAP. Svakako, važan korak je izrada i implementacija Strategije ruralnog razvoja BiH, kao uslovnog dokumenta u procesu približavanja EU (Bajramović i sar., 2015). Unapređenje znanja iz poljoprivredne proizvodnje, kao i veća podrška (finansijska, tehnička), treba da bude preokupacija agrarne politike u kontekstu približavanja EU.

Najveća razlika između agrarne politike BiH i Zajedničke agrarne politike EU je da se ZAP udaljila od subvencija vezanih za proizvodnju ka plaćanjima po jedinici površine / grlu / prihodu / dohotku i postepeno se kreće ka investicionim grantovima (Stub II) (Zurovec i sar., 2015). Podsticaje za poljoprivrednike treba usmeriti na registrovana poljoprivredna gazdinstva, ali i ceo sistem podrške poljoprivredi treba uskladiti sa onim u okviru Zajedničke agrarne politike EU (Budimir i sar., 2013).

Postepeno usklađivanje politika i mehanizama poljoprivredne politike u Bosni i Hercegovini sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom Evropske unije sprovodiće se

kroz uspostavljanje mehanizma koordinacije i relevantnih institucionalnih struktura, kapaciteta, procedura u cilju upravljanja pretpripravnim pripremama, usklađivanje i postepeno preuzimanje, odnosno usvajanje *acquis communautaire* u poljoprivredi (MVTEO BiH, 2016).

Približavanje i harmonizacija agrarne politike sa ZAP EU nužno je u procesu EU integracije, a radi se o donošenju novih, nedostajućih zakona koji će uvažavati na ZAP-u utemeljene uredbe (regulative), odnosno biti na liniji EU zakonodavstva i *Acquis communautaire*. Izmena Zakona o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Zakona o podsticajima, kao i sveobuhvatna reforma agrosektora biće nužna u procesu usklađivanja agrarne politike sa ZAP EU.

Usklađivanje zakonodavstva i donošenje podzakonskih akata, jačanje i izgradnja nedostajućih institucija u skladu sa pravnom stečevinom Evropske unije, te jačanje institucija kapaciteta za poljoprivredu i ruralni razvoj suštinski je važna aktivnost koja može podstaći razvoj agrobiznisa (Zekić i sar., 2016).

Pre svega, potrebno je postojeće poljoprivredne politike na nivou entiteta i Brčko Distrikta uskladiti i potom postepeno prilagoditi Zajedničkoj agrarnoj politici EU, što neće ići sasvim lako (Gavrić, 2012).

Tabela 14. Stanje sektora poljoprivrede i ruralnog razvoja u EU i BiH

EU	BiH
Zajednička poljoprivredna politika	podjela, neujednačenost
Standardi, garancije, sigurnost tržišta	Neujednačenost, nesigurnost, preklapanja i rasulo
Budžet za ruralni razvoj 35- 40%	Budžet za RR 0% za poljoprivredu 2-3%
IPARD fondovi– transparentnost u dodjeli sredstava	IPARD / 325 mil EUR odbijeno za 2007-2013 Kreditna zaduženja – izostanak transparentnosti u dodjeli sredstava
Pravna stečevina EU za oblast ruralnog razvoja predstavlja 50% ukupne pravne stečevine EU	Pravno rasulo, preklapanja i nesigurnost
Jedinstvene mreže organizacija civilnog društva za ruralni razvoj	Rascjepkanost mreža za ruralni razvoj
Organiziranost	Neorganiziranost

Izvor: Savjet za zelenu gradnju, 2015.

U okviru procesa pristupanja Republike BiH, oblast poljoprivrede će prolaziti kroz podešavanja na niz propisa i standarda koji važe u EU, što može izazvati značajne promene u ovoj oblasti. Skup pravnih akata, pravila i procedura koji treba da budu usvojeni u poljoprivrednom području uključuju pravno obavezujuće standarde, Zajedničku poljoprivrednu politiku i strukturne fondove.

Potrebni su znatni i kontinuirani naponi, kako bi BiH usaglasile zakone i propise sa pravnim tekovinama EU u srednjoročnom periodu. Ključni zakoni koji se odnose na poljoprivredu i ruralni razvoj su još uvek u početnoj fazi usaglašavanja. Institucionalni i administrativni kapaciteti potrebni za implementaciju pravnih tekovina EU u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja su za sada slabi, posebno u BiH. Agrarna politika u zemljama Zapadnog Balkana zahteva prilagođavanje i kretanje ka modelima podrške u EU (Penev, 2013).

Značajan izazov u predstojećem procesu pregovora sa Evropskom unijom predstavlja Poglavlje 11 (Poljoprivreda i ruralni razvoj), Poglavlje 12 (Ribarstvo) i Poglavlje 13 (Bezbednost hrane). Ova poglavlja su kompleksna zbog niske konkurentnosti našeg poljoprivrednog sektora, neracionalnog korišćenja poljoprivrednih potencijala i izražene depopulacije ruralnih područja. Problemi i teškoće vezane za sektor poljoprivrede, zahtevaju nove ideje i koncepte, kako bi se prevazišli rastući problemi u poljoprivredi i ruralnim područjima (Volk i sar., 2015). Upravo od evropskih integracija očekuje se rešavanje pomenutih problema, pa je stoga bitno da se što pre izvrše reformski zahvati i da se BiH integriše u Evropsku uniju.

Na nivou BiH, zbog složenih odnosa u koncepcijama i odlukama, sektor agrara je u nekim proizvodnjama doveden čak i na rub opstanka, te mu preči činjenica da ostane nepripremljen za konkurentno integrisanje u EU, što može imati samo negativne posledice (Tanović i sar., 2015). Ovo su razlozi za hitno reagovanje i delovanje u pravcu razvoja poljoprivrede s pratećim delatnostima.

Provođenje reformi na putu evropskih integracija u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja se odvija prilično sporo, što opet otežava ekonomsku situaciju velikog dela stanovništva koje živi od poljoprivrede, kao i ostalih građana. Istraživanje iz 2013. godine je pokazalo da rešenje problema u provedbi agrarne politike u Bosni i Hercegovini treba tražiti u jačanju institucionalnoga ustroja i nadležnosti državnog nivoa (Savjet za zelenu gradnju, 2014). Sektor za poljoprivredu, prehranu, šumarstvo i ruralni razvoj u okviru

Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa nema kapacitet da odgovori zahtevnim uslovima u procesu EU integracije, niti može da reši probleme koordinacije između entitetskih tela.

Uspostavom novom Ministarstva na državnom nivou, koje bi se bavilo pomenutim problemima, ne negira se postojanje entitetskih, kantonalnih i opštinskih struktura, koje se bave poljoprivredom.

Zbog neuspostavljanja IPARD strukture (IPARD platne agencije i Upravljačkog tela), koju treba da akredituje EU i nedonošenja državne Strategije za ruralni razvoj, BiH nije bila u mogućnosti da koristi IPARD 2007-2013 nepovratna sredstva za poljoprivredu i ruralni razvoj. A za uspostavljanje ove strukture na državnom nivou neophodno je da postoji zahtevano Ministarstvo za poljoprivredu i ruralni razvoj. Ukoliko ne dođe do dogovora, postoji opasnost da sredstva IPARD programa u narednom periodu (2014 - 2020) ostanu neiskorišćena. Procena je da se na godišnjem nivou gubi oko 30 000 000 KM, samo po osnovu nemogućnosti korišćenja IPARD fonda, što je za oko tri puta više od troškova, koje bi novo ministarstvo generisalo godišnje. Zbog nepostojanja standarda¹¹ u izvozu hrane ostvaruju se veliku gubici. Nakon ulaska Hrvatske u EU, to veoma značajno tržište za proizvode animalnog porekla, je praktično izgubljeno, za šta opet krivnja je na samoj BiH i nepostojanju odgovarajućih struktura na državnom nivou. Gubitak u prvoj godini nakon ulaska Hrvatske u EU je skoro 40 000 000 KM, što za slabiju BiH privredu predstavlja ozbiljan udarac (Savjet za zelenu gradnju, 2014).

IPARD ima za cilj (Mreža za ruralni razvoj Srbije, 2010):

- Unapređenje efikasnosti tržišta i primena standarda EU: investiranje u poljoprivredna gazdinstva; podrška osnivanju farmerskih udruženja; investiranje u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda.
- Pripremne aktivnosti za implementaciju agroekoloških mera i strategija ruralnog razvoja na lokalnom nivou: aktivnosti za očuvanje životne sredine.
- Razvoj ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima i investicije u infrastrukturne projekte.

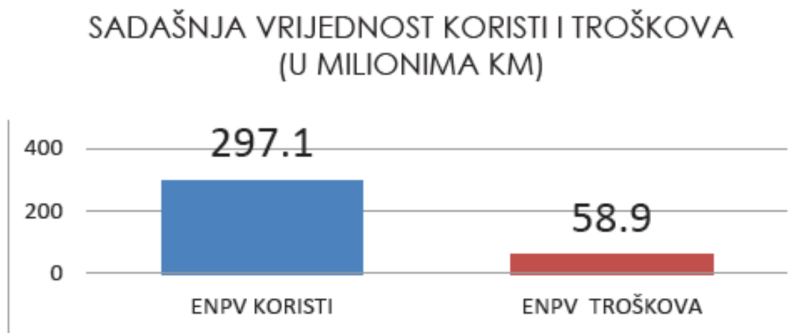
---

¹¹ Delegacija EU u BiH zahteva uspostavljanje jasnog lanca komandovanja u sistemu kontrole hrane i stočne hrane po principu "od njive do stola", te definiranja jasne nadležnosti institucija, kao jednog od preduvjeta za izvoz proizvoda životinjskog porekla, ali ovo pitanje još uvijek nije rešeno i ne zna se kada će biti (Savjet za zelenu gradnju, 2013).

Nedostatak političke volje da se izvrše neophodne reforme u agrarnoj politici, imalo je za posledicu nepripremljenost BiH ekonomije za ulazak Hrvatske u EU, kao njenog najvažnijeg trgovinskog partnera, zatim suspenziju IPA pomoći, kao i usporavanje dogovora oko formiranja i izgradnje operativne strukture i mehanizama upravljanja neophodnih za odobravanje i implementaciju IPARD programa (Volk i sar., 2015).

Grafikon 9. Odnos koristi i troškova uspostave Ministarstva poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja BiH (u milionima KM)

Izvor: Savjet za zelenu gradnju, 2014.

Projekat uspostave Ministarstva poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja na nivou BiH je ekonomski isplativ.

Izveštaj Evropske komisije o napretku Bosne i Hercegovine za 2015. i 2016. godinu navodi da "pripreme u oblasti poljoprivrede su u ranoj fazi. Bilo je određenog napretka u oblasti sigurnosti hrane, veterinarske i fitosanitarne politike. BiH treba da dodatno uskladi svoje sisteme službenih veterinarskih i fitosanitarnih kontrola sa evropskim standardima, te dodatno nadogradi svoje administrativne kapacitete, naročito inspekcijske službe i laboratorije. Postignut je određeni napredak u provedbi akcionog plana BiH za proizvodnju i preradu mleka i mlečnih proizvoda za izvoz u EU.

Nemogućnost postizanja konzenzusa u BiH oko ključnih reformi u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja, koči napredak ka EU. Na drugoj strani, značajna kočnica ka EU integraciji jesu sami poljoprivrednici, koji se plaše da se sa njihovim malim i slabo opremljenim posedima neće moći bezbolno uključiti u proizvodno tržišne strukture. Bez obzira što su oni već izloženi konkurenciji, bez adekvatne podrške od strane države, ali ipak bojazan postoji (Budimir i sar., 2013).

Agrarnu politiku treba definisati kroz finansijski i implementacioni okvir za duži niz godina, a veoma važno je obezbediti stabilan agrarni budžet iz kog će se finansirati održiva poljoprivredna proizvodnja i programi ruralnog razvoja.

5.4. Unapređenje institucionalnog okvira

Reforma agrarnog sektora podrazumeva jačanje institucionalnog okvira, odnosno prilagođavanje agrarne politike novim potrebama i mogućnostima agrosektora. Mehanizmi podrške i same mere moraće se prilagoditi zahtevima međunarodnih institucija, pre svega Evropske unije (EU) i Svetske trgovinske organizacija (STO), kao i relevantnim bilateralnim i multilateralnim trgovinskim sporazumima. Akcenat bi trebalo u tom svetlu staviti na podršku programima ruralnog razvoja, dok bi se tržišno cenovna politika morala smanjivati (Novković i Mutavdžić, 2010).

Uspostava institucionalnog i pravnog okvira za podršku razvoju poljoprivrede (adekvatna agrarna politika usaglašena sa ZAP EU, udruživanje poljoprivrednika, usvajanje pravilnika, koordinacija politike podrške na nivou entiteta, kantona i općine) bitan je element daljeg razvoja sektora agrobiznisa.

Potrebno je unapređenje efikasnosti javne administracije u sektoru poljoprivrede, organizaciono jačanje Ministarstva, kao i jačanje koordinacije i saradnje svih nivoa vlasti. Samo ojačana administracija biće u stanju da poljoprivredni sektor pripremi za kompleksne politike poljoprivrednog i ruralnog razvoja EU i da apsorbira pretpristupne fondove EU za poljoprivredu i ruralni razvoj (Breternitz i sar., 2004).

Efikasno zakonodavstvo, poboljšanje sistema kreditiranja i poštovanje ugovornih obaveza su bitni za razvoj poljoprivredno-prehrambenog sektora i ruralnih područja, a mogu da ubrzaju strukturne promene i realizaciju planiranih ciljeva (Volk i sar., 2015).

Institucionalni izazov je uspostavljanje odgovarajućeg pravnog okvira za privatno vlasništvo nad zemljištem. Ovo uključuje uspostavljanje definisanih imovinskih prava nad zemljištem, kroz stvaranje katastarsa i razvoj i funkcionisanje tržišta zemljišta (mogućnost korišćenja zemljišta kao kolaterala) (EBRD, 2010). Institucije za zemljište koje dobro funkcionišu, omogućiće da tržište zemljišta efikasnije funkcioniše u cilju unapređenja poslovanja u agrobiznisu. Da bi se omogućilo povećanje zemljišnih kompleksa poljoprivrednih gazdinstava, dobrovoljni, tržišno zasnovani programi preparcelisanja,

mogli bi se sprovesti na temelju iskustava drugih zemalja u regionu. Najvažnije bi bilo u vezi s zemljištem (Sutton i sar., 2010):

- završavanje digitalizacije postojećih mapa i zemljišnih knjiga;
- registracija zemljišta u elektronskim bazama podataka;
- harmonizacija katastarskih i zemljišno-knjižnih informacija i
- proširivanje rada sa katastarskim agencijama.

Institucionalna ograničenja sprečavaju poljoprivredno-prehrambeni sektor u BiH da dostigne svoj puni potencijal. Bez obzira na otvorenost tržišta EU, kroz preferencijalne trgovinske aranžmane, BiH ne može to da koristi zbog nedostatka institucija, koje treba da se bave sigurnosti hrane i regulatornim okvirom, a šta je uslov za izvoz na EU tržište (Sutton i sar., 2010). U oblasti bezbednosti hrane izrađen je Akcioni plan kontrole proizvodnje i prerade mlečnih proizvoda namenjenih za izvoz u EU. Evropska komisija je potvrdila da je sistem bezbednosti hrane u BiH uspostavljen sukladno EU zahtevima, operativan i efikasan. Ovim su stečeni uslovi za konačnu dozvolu izvoza mleka i mlečnih prerađevina u EU (Godišnji izvještaj iz oblasti poljoprivrede, ishrane i ruralnog razvoja za BiH za 2015. godinu). Veliki broj institucija je uspostavljen, ali njihove nadležnosti nisu jasno definisane, a nisu predviđena ni adekvatna sredstva za njihovo održivo funkcionisanje.

U cilju uspostavljanja poljoprivrednog katastra, koji inače postoji u mnogim zemljama, naročito zemljama članicama EU, Vlada treba da donese Zakon o poljoprivrednom katastru. Svaka čestica zemljišta treba da ima osnovne podatke u ovoj evidenciji, što omogućuje racionalno upravljanje i planiranje, dodelu subvencija i podsticaja, vrednovanje zemljišta kao hipoteke, što će podstaći sistem finansiranja. Spori, komplikovani i skupi procesi registracije zemljišta demotivisujući su faktor za farmere da zvanično registruju svoja gazdinstva (Sutton i sar., 2010).

Zakon o zemljištu bi trebao obavezati vlasnike poljoprivrednog zemljišta da ga racionalno koriste, kao i da povećavaju zemljišni posed, jer je to osnova uspešnosti poljoprivrede. Zakoni o oporezivanju neobrađenog poljoprivrednog zemljišta, u nekim zemljama egzistiraju i imaju dugu tradiciju, te snažno podstiču obrađivanje i okrupnjavanje poljoprivrednog poseda. U nekim zemljama (Slovenija, Austrija, Njemačka,

Francuska i sl.) Zakonom o nasleđivanju¹² se podstiče okrupnjivanje i racionalna upotreba poljoprivrednog zemljišta. Uspostavljanje savremenih oblika vlasništva i upravljanja zemljištem, po ugledu na razvijene zemlje, najbolji je način našeg uspešnog uključivanja u otvoreno evropsko tržište (Skupština BD BiH, 2009). Ne postoji opravdan razlog da i Zakon kod nas ne reguliše nasleđivanje zemljišta na opisani način.

5.5. Uspostavljanje informacionog sistema

Poljoprivredni informacioni sistem (Agriculture Information System) ima za zadatak da prikuplja, obrađuje i dostavlja sve potrebe informacije vezane za sektor poljoprivrede (cene proizvoda i inputa, proizvodnja, kvantitativni pokazatelji, ponuda, tražnja, uvoz – izvoz, razne evidencije i registri itd.). Ovaj sistem je zadužen i za vođenje evidencije o registru poljoprivrednih gazdinstava, registru domaćih životinja, unapređuje poljoprivredno računovodstveni sistem, razvija poljoprivredno tržišni informacioni sistem, uspostavlja identifikacione podsisteme za poljoprivredne parcele itd. (Vlada RS, 2015).

Informacioni sistem i informacione tehnologije pružaju u podršku prilikom kreiranja baza podataka, utvrđivanja stanja agrosektora, kao i obuhvat ostalih relevantnih podataka nosioca poljoprivredne proizvodnje.

Naši poljoprivrednici su praktično isključeni iz modernog elektronskog protoka informacija, odnosno mnogo važnih informacija ne stigne do njih. Poljoprivrednici treba da ovladaju informacionim tehnologijama, kako bi dolazili do korisnih informacija¹³, vršili kupoprodaju, razmenjivali iskustva i uspostavljali saradnju kroz specijalizovane web sajtove i društvene mreže. Internet i društvene mreže imaju važnu ulogu u obrazovanju poljoprivrednika o agrobiznisu i marketingu. Shodno tome, treba organizovati besplatne obuke poznavanja rada na računaru i korišćenja interneta posebno za starije poljoprivrednike, koji po pravilu teže uče. Kroz webinare, poljoprivrednici će se okupiti i biti u stanju da komuniciraju sa nekim od predstavnika državnih organa i poljoprivrednih stručnjaka, te na taj način će dobiti informacije iz prve ruke. Pametni telefoni omogućavaju

---

¹² Primera radi, u Sloveniji Zakon o nasleđivanju ne dozvoljava dalje cepanje poljoprivrednog poseda, a sam modalitet može da se razrađuje – isplatom ostalim naslednicima, koji se ne žele baviti poljoprivrednom proizvodnjom.

¹³ Većina informacija o subvencionisanim kreditima i drugim podsticajima poljoprivrednicima su često postavljene na sajtovima ministarstava i ne dopiru do poljoprivrednika.

poljoprivrdnicima komunikaciju, pristup Internetu i praćenje informacija u vezi s poljoprivredom (Crnkovic, 2012).

Naime, u BiH još uvek nije usvojena informaciona strategija za poljoprivredu. Ovakvo stanje odbija strane investitore, obzirom da nemaju potrebne informacije i sigurnost u slučaju investiranja u agrobiznis sektor, otežava pregovore o članstvu sa Svetskom trgovinskom organizacijom i EU (Savjet za zelenu gradnju, 2014).

Poljoprivredni informacioni sistem upravlja informacijama, koje se odnose na poljoprivredu. Glavne podkomponente Poljoprivrednog informacionog sistema su (Godišnji izvještaj iz oblasti poljoprivrede, ishrane i ruralnog razvoja za BiH za 2015. godinu):

- Popis poljoprivrede,
- Mreža računovodstvenih podataka na farmi (FADN),
- GIS okvir za područje istraživanja na bazi uzorka,
- Sistem identifikacije zemljišnih parcela (LPIS),
- Registar gazdinstava i klijenata,
- Sistem identifikacije i registracije životinja,
- Informacioni sistem o poljoprivrednim tržišnim cenama (PTIS),
- Integrisan sistem administrativne kontrole (IACS).

Primer iz Irske govori o značaju povezivanja poljoprivrednika putem Interneta. Inovativni mladi u Irskim kompanijama videli su priliku da povežu Irska mala ruralna preduzeća putem Interneta, omogućavajući im da postanu konkurentni, pospešujući svoj biznis za dobrobit ruralne zajednice. Kredit EIB od 12 mil EUR je opravdao zamišljenu ideju razvoja Enet, te se realizovala njihova poslovna ideja (European Investment Bank, 2016).

5.6. Osnivanje "Ministarstva za poljoprivredu i ruralni razvoj" na nivou BiH

Bosna i Hercegovina nema ministarstvo poljoprivrede¹⁴. Jedan od strateških ciljeva FBiH jesu aktivnosti na uspostavi Ministarstva za poljoprivredu i ruralni razvoj na državnom nivou. Dva entiteta, Federacija BiH i Republika Srpska (RS), kao i posebna administrativna jedinica Brčko, imaju svoje posebne kvazi-ministarske strukture. Ovakav sistem nije pogodan za proces strukturnih promena, kao što se zahteva u procesu približavanja EU. Ne postoji konsenzus o tome kako otpočeti ogromne poslove oko povećanja konkurentnosti i poboljšanja potrebnih institucija, da bi se dobio status kandidata za EU (Christoplos, 2007).

Hitno uspostavljanje Ministarstva za poljoprivredu, prehranu i ruralni razvoj BiH, traži Evropski parlament u Rezoluciji o napretku Bosne i Hercegovine u procesu evropskih integracija od 6. februara 2014. godine. Prepoznato je niz benefita sa aspekta ekonomske, ali i ukupne društvene koristi, koji bi usledili formiranjem pomenutog ministarstva. Odugovlačenje zahtevu EU da se formira Ministarstvo poljoprivrede na državnom nivou dolazi i od političkih struktura u Republici Srpskoj, koje se protive uspostavljanju ikakvih dodatnih tela na nivou BiH (Savjet za zelenu gradnju, 2014).

Većina zadataka, koji se odnose na poljoprivredni sektor na nacionalnom nivou su odgovornost Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine. Ono je odgovorno za obavljanje poslova i zadataka koji se odnose na definisanje politika, osnovne principe, koordinaciju aktivnosti i objedinjene planove entitetskih organa i institucija na međunarodnom nivou u oblasti poljoprivrede. Organizaciona jedinica unutar Ministarstva koja sprovodi aktivnosti u oblasti poljoprivrede je Sektor za poljoprivredu, prehranu, šumarstvo i ruralni razvoj, koji je zadužen za uspostavljanje okvira za razvoj

---

¹⁴ Čak i u federalno organizovanim zemljama kao što su Austrija ili Nemačka ključne koordinacijske funkcije, kao i zakonodavna ovlašćenja za sprovođenje propisa EU i druge norme su isključivo rezervisane za državni nivo. Pretvaranje entitetskih ministarstava poljoprivrede u državno ministarstvo, ne znači da entitetska ministarstva zadužena za poljoprivredni sektor nisu više potrebna. Naprotiv, administracija na državnom nivou u potpunosti se može oslanjati na Administrativne i pomoćne funkcije koje se obavljaju u entitetima. U FBiH je neophodno da buduće državno Ministarstvo poljoprivrede razvija efikasne i transparentne mehanizme saradnje sa kantonima i opštinama (Breternitz i sar., 2004).

sektorskih strategija, politika, programa i mera, kao i njihovu koordinaciju sa ciljem usklađivanja pristupa razvoju poljoprivrede u celoj zemlji. Sektor je zadužen i za međunarodnu pomoć na planu poljoprivrede i ruralnog razvoja. Na nivou Bosne i Hercegovine postoje i druge agencije, zavodi i direkcije čija je delatnost direktno ili indirektno u vezi sa oblasti poljoprivrede (MVTEO BiH, 2016).

Specijalizovano Ministarstvo za poljoprivredni sektor u BiH je ključni uslov za bilo koji dalji značajan napredak ka integraciji u EU i razvoj poljoprivrednog sektora u BiH. Ono će morati da nadgleda i vodi sve državne izvršne agencije, koje se odnose na poljoprivredu, tj. Ured za veterinarstvo¹⁵, Ured za zdravlje bilja i Agencija za sigurnost hrane, kao i državnu Agencija za plaćanje, koja će biti neophodna da se upravlja fondovima EU. Iskustva bivših zemalja kandidata za EU jasno pokazuju da samo jedna Agencija za plaćanje može postojati u zemlji i da ona treba da se nalazi na državnom nivou (Breternitz i sar., 2004). Agencija za sigurnost hrane je obavezna pružati naučne savete, te naučnu i tehničku podršku zakonodavstvu i politici BiH u svim područjima koja imaju direktan ili indirektno uticaj na sigurnost hrane i hrane za životinje.

Entitetske agrarne politike treba delom inkorporirati u državnu agrarnu politiku čiji kreator i realizator će biti novoformirano Ministarstvo poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja. Dakle, stagnacija sektora poljoprivrede može se zaustaviti jačanjem institucija na državnom nivou. Tako će se moći uspostaviti zahtevana IPARD struktura, rešiti problem izvoza animalnih proizvoda u EU, a i druga važna pitanja od značaja za razvoj agrobiznisa u BiH moći da se rešavaju.

5.7. Unapređenje poljoprivrednog obrazovanja

Na institucionalnom nivou, sistem poljoprivrednog obrazovanja mora da nastavi prilagođavanje promenama u okruženju i potrebama sektora, stavljajući akcenat na obuku za poboljšanje produktivnosti. Osnovno obrazovanje mora da sadrži elemente novih tehnologija kao što su biotehnologije, e-tehnologije i druge, koje pokrivaju menadžerska

---

¹⁵ Ured za veterinarstvo zadužen je za veterinarsku kontrolu, reprodukciju stoke (veštačko osemenjivanje), pasminsku rejonizaciju, zdravstvenu zaštitu i lečenje životinja, suzbijanje bolesti, briga za zdravstvenu ispravnost proizvoda i veterinarsko obrazovanje. Npr. pasminsku rejonizaciju u stočarstvu sprovoditi tako što Simentalsku rasu favorizovati na nižim nadmorskim visinama, a otpornije rase mogu se gajiti i na višim nadmorskim visinama kao što je Montafoncaj Gatačko goveče (Tanović i sar., 2015).

pitanja, upravljanje rizikom i zahteve tržišta. Povećanje produktivnosti u potpunosti zasnovano na smanjenju troškova radne snage, što je često bio slučaj u zemljama u tranziciji, nije održivo na duži rok. Iz tog razloga mi se zalažemo za povećanje nivoa ljudskog kapitala, kao sredstvo za povećanje produktivnosti. Mas-mediji / sistem učenja na daljinu pružaju i kontinuirano snabdevanje informacijama (Zubović i sar., 2009).

Poljoprivredne škole imaju svoje programe, univerziteti imaju svoje nastavne planove i programe, ali to nije dovoljno. Naime, potrebna je kontinuirana edukacija poljoprivrednika i posle formalnog obrazovanja (obuke, kursevi, radionice i sl.) u oblastima kao što su: poljoprivreda, menadžment farme, preduzetništvo, marketing, organizacione sposobnosti i upravljanje i razvoj programa (Zubović i sar., 2009).

Tabela 15. Izvori znanja za radnike u poljoprivredi

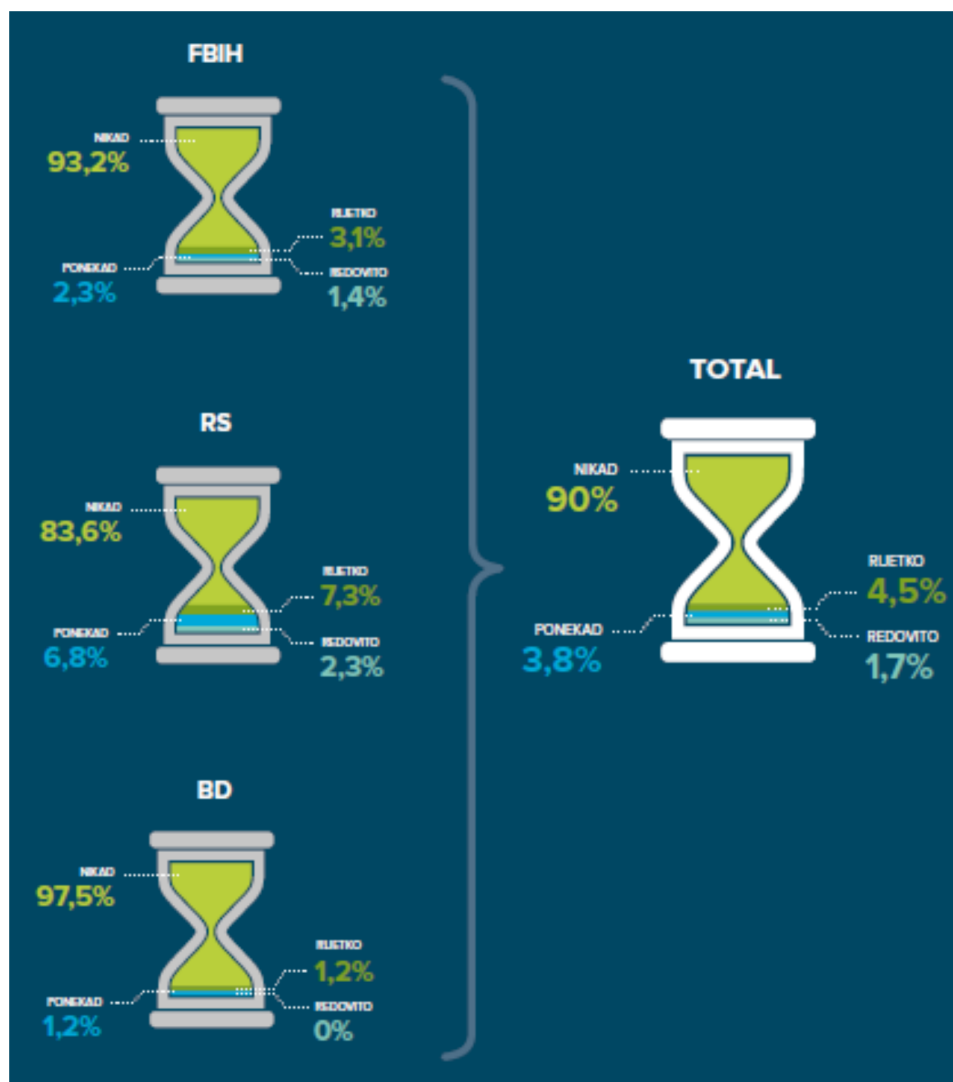
		Izvori znanja			
		Škole	Savetodavna služba	Usavršavanje	Mas mediji i učenje na daljinu
Kategorije poljoprivrednika	Nezaposleni	Nastavni planovi i programi	Specijalni programi za mlade		
	Farmeri		Savetodavni i programi obuke	Tržište	Ruralni časopisi Tele centri
	Institucionalna podrška osoblju		Obuke za privatno osoblje	Poljoprivreda u službi obuka i studijskih tura	Učenje na daljinu i sertifikovani programi
	Ljudi u tranziciji	Obrazovanje odraslih Stručne veštine Razvoj			Učenje na daljinu i sertifikovani programi

Izvor: Rivera i Alex, 2008; Zubović i sar., 2009.

Obrazovanje za poljoprivredu u FBiH organizovano je kroz srednje stručne i visoke škole i fakultete, ali ne postoji jasna strategija za obrazovanje poljoprivrednih stručnjaka i menadžera, koja odgovara potrebama prakse. Tako da je neophodno reformisati sistem formalnog obrazovanja i konstantno ga usavršavati i prilagođavati potrebama tržišta. Više pažnje mora da se stavi na upravljanje i praktične veštine, što se naziva i model dualnog obrazovanja (teorija + praksa). Obrazovne institucije ne mogu obezbediti dovoljno obučenu radnu snagu, niti su kompanije spremne zaposliti mlade ljude bez praktičnih znanja, te je neophodan sistem permanentne edukacije.

Shema 3. Obuhvaćenost edukacijom u poljoprivredi BiH

Izvor: UNDP, 2013

Više od polovine ruralnog stanovništva se ne bavi ozbiljno poljoprivredom, a samo njih 6 % predstavljaju ozbiljne poljoprivredne subjekte. Velika većina ruralnih domaćinstava nije uključena u poljoprivredne edukacije ili savetodavne usluge. To je svakako i jedan od razloga zbog čega nema pokretanja preduzetničkog biznisa, u poljoprivredi ili izvan nje (UNDP, 2013).

5.8. Ostali strateški ciljevi u razvoju agrobiznisa FBiH

Okvirna agrarna politika je poboljšana usvajanjem Srednjoročne strategije razvoja poljoprivrednog sektora u Federaciji BiH za period 2015 – 2019. Hitno je potrebno na nivou BiH (MVTEO BiH, 2016):

1. Uskladiti sistem zvanične veterinarske i fitosanitarne kontrole sa evropskim standardima. Potrebno je uskladiti zakone i usvojiti podzakonske akte, posebno u oblasti veterinarske i fitosanitarne kontrole, te jačati institucije odgovorne za poljoprivredu, prehranu i ruralni razvoj (Budimir i sar., 2013). Ovo je neophodan uslov za omogućavanje i dinamiziranje izvoza na tržište EU.
2. Orijentacija na preradu primarnih sirovina u set visokofinalizovanih proizvoda sa dodatnom vrednošću (podrška malim i srednjim preduzećima u sektoru prerade, kao i revitalizacija velikih prehrambenih kompleksa). Saradnju sa poljoprivrednicima treba ugovorno definisati u smislu preuzimanja svih ugovorenih proizvedenih količina.
3. Jačanje institucionalnih i administrativnih kapaciteta, posebno u pogledu inspeksijskih službi i laboratorija. Veliki broj različitih inspeksijskih organa na državnom, entitetskom, kantonalnom i opštinskom nivou čini gotovo nemogućim organizovati efikasnu inspeksijsku strukturu sa jasnim linijama komandovanja (Breternitz i sar., 2004).
4. Izrada strateškog plana ruralnog razvoja na nacionalnom nivou i uspostavljanje nacionalne strukture za pretpristupnu pomoć poljoprivrednom sektoru kroz Instrument za pretpristupnu pomoć za ruralni razvoj (IPARD)¹⁶. Strategija za celu zemlju u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja, na koju se čeka godinama, otvorila bi vrata za finansijsku pomoć kroz podršku IPA II programa, te dodatnu

---

¹⁶ IPARD - Instrument za pretpristupnu pomoć u poljoprivredi i ruralnom razvoju kao komponenta 5 IPA programa ("Instrument za predpristupnu pomoć"), koji je namenjen zemljama kandidatima za EU integraciju, da poboljšaju sektore poljoprivrede i ruralnog razvoja. Za programski period 2014-2020, status zemlje kandidata više neće biti preduslov za pristup IPARD. Međutim, neka uslovljavanja moraće biti ispunjena, u vezi sa strateškim pripremama, institucionalnim aranžmanima i koordinacijom i administrativnim kapacitetima, koji treba da pripreme i efikasno apsorbuju IPARD fond (UNDP, 2013).

pomoć u procesu reformi. Budimir i sar. (2013), ističu da bi ispunjavanjem uslova za priliv EU sredstava, BiH dobila priliku da ista alocira odnosno planski uloži, oslanjajući se na strategije, pa bi to dovelo do pozitivnih promena u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja. U delu priprema za korištenje IPARD, nije postignut dogovor o institucionalnim strukturama za decentralizovano upravljanje sredstvima, što je bio i razlog za otkazivanje tehničke pomoći Evropske komisije namenjene poljoprivredi i ruralnom razvoju (Strateški okvir BiH, 2015).

5. Uraditi detaljan Popis poljoprivrede BiH, jer samo na osnovu tačnih podataka o stanju agrosektora mogu se vršiti projekcije razvoja, planirati i voditi agrarna politika. Jedan od prioriteta zakonodavnih organa mora biti i usaglašavanje zakonskog okvira, koji će omogućiti provođenje poljoprivrednog popisa.
6. Registracija poljoprivrednih gazdinstava, izrada katastra poljoprivrednog zemljišta i poboljšanje upravljanja njime. Što se tiče Registra poljoprivrednih gazdinstava Federacije BiH, isti funkcioniра uspešno već šest godina. U Registru poljoprivrednih gazdinstava (RPG) FBiH do 31.12.2016. godine ukupno je registrovano 68.261 poljoprivrednih gazdinstava. Od toga 65.368 su porodična poljoprivredna gazdinstva, a 2.875 pravni subjekti i obrti. Registracija poljoprivrednih gazdinstava se sprovodi u 79 općina u Federaciji BiH.
7. Promena zakona u oblasti veterinarske kontrole, bezbednosti hrane, poljoprivrede i ruralnog razvoja. Cilj je podići kvalitet i bezbednost domaćih proizvoda uz stvaranje konkurentske prednosti u proizvodnji, preradi i trgovini. Uspostavljanjem i funkcioniranjem laboratorija za kontrolu kvaliteta u skladu sa zakonskim propisima, omogućilo bi se dinamiziranje trgovine poljoprivredno prehrambenim proizvodima i posebno rast izvoza. Potrebna je svestrana podrška primarnoj proizvodnji, kroz mere direktne podrške poljoprivrednim gazdinstvima sa ciljem njihovog postepenog ujednačavanja između entiteta.
8. Dalje usaglašavanje propisa o genetski modifikovanim organizmima (GMO). BiH je izdala 16 rešenja kojima se odobrava stavljanje genetski modificirane hrane na tržište BiH. Vijeće za genetski modificirane organizme u BiH i dalje djeluje kao savjetodavno i tijelo za praćenje i označavanje. Registar genetski modifikovane hrane i hrane za životinje je u potpunosti funkcionalan.

9. Uspostavljanje funkcionalne statističke podrške, koja će omogućiti donošenje pravovremenih i efikasnih odluka. Ovo podrazumeva poljoprivredni tržišni informacijski servis BiH, koji će biti zadužen za prikupljanje statističkih podataka (Budimir i sar., 2013).
10. Donošenje i sprovođenje adekvatnih mera u cilju podrške izvozu poljoprivredno prehrambenih proizvoda na zahtevno tržište EU. Mere bi imale za cilj:
  - Regulisanje uvoza u BiH u cilju njegovog postupnog smanjenja,
  - Razvijanje mera za stimulisanje domaće proizvodnje,
  - Definisavanje agrarne i ruralne politike, kao strateško opredeljenje,
  - Ujednačavanje sistema poticaja i usklađivanje sa sistemom u EU,
  - Uticaj na jačanje nacionalne prehrambene sigurnosti jačanjem sektora poljoprivrede.

6. MERE I AKTIVNOSTI ZA RAZVOJ AGROBIZNIS SEKTORA U FBiH

S obzirom da postoje prirodni, ljudski i ostali resursi za razvoj poljoprivrednog sektora, kroz ovaj Okvir predstaviće se važnije mere i aktivnosti, koje je neophodno realizovati u cilju razvoja agrobiznis sektora i unapređenja ekonomskog položaja poljoprivrednih subjekata u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH).

Ono što je u startu neophodno, to je percipiranje poljoprivrednog sektora, kao značajne privredne grane i opredeljenje većih finansijskih sredstava za pokretanje projekta, koji će značiti rast i razvoj sektora, njegovu pripremu za uključivanje u EU integracije i ostvarivanje značajnijih ekonomskih efekata za nosioce proizvodnje, podmirivanje sopstvenih potreba za poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, a u perspektivi orijentacija na izvoz i ublažavanje negativnog spoljnotrgovinskog bilansa kod stavke poljoprivredno prehrambeni proizvodi.

Neophodna je saradnja, koordinacija i razmena znanja i informacija u okviru sektora, te značajno povećanje poljoprivrednog budžeta, kako bi se podstakao razvoj poljoprivrede, a proizvodi postali konkurentni na širem tržištu. Agrarna politika mora da se prilagođava novim okolnostima i da služi kao podrška poljoprivrednicima da unaprede svoje proizvodnje kvalitetnih proizvoda, omogućavajući im solidan životni standard (Kuzman i sar., 2017).

Zakono o poljoprivredi, prehrani i ruralnom razvoju u Bosni i Hercegovini (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, 50/08) je polazni okvir koji reguliše ciljeve, principe i mehanizme za razvoj politika i strategija, struktura i nadležnosti na svim nivoima vlasti, njihove uloge i veze, mehanizme za monitoring i evaluaciju, upravnu inspekciju i nadzor (MVTEO BiH, 2016).

Prema članu 4. pomenutog Zakona, okvirni ciljevi u sektoru poljoprivrede u BiH jesu:

- Aktiviranje neiskorišćenih prirodnih i ljudskih resursa za razvoj održivog, konkurentnog i dinamičnog sektora poljoprivrede;
- Zamena uvezene hrane sa domaćom, kako bi se deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda postupno smanjivao;

- Osigurati harmonizaciju i integraciju poljoprivrdnog sektora u EU i globalno tržište;
- Podsticanje diverzifikacije ekonomskih aktivnosti, poboljšanje zapošljavanja i prihoda, kao i poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima;
- Osigurati dovoljne količine zdravstveno bezbedne hrane visokog kvaliteta;
- Osigurati racionalno korišćenje i zaštitu prirodnih resursa i biodiverziteta;
- Omogućiti odgovarajući životni standard i doprinos stabilnosti poljoprivrednog dohotka.

Osnovni principi u kreiranju Strategije razvoja agrobiznisa u Federaciji BiH su:

- ✓ oslanjanje na prirodne resurse,
- ✓ intenzifikacija, modernizacija i specijalizacija proizvodnje,
- ✓ davanje veće vrednosti poljoprivrednim proizvodima ili orijentacija na postžetvene postupke (skladištenje, prerada, dorada),
- ✓ uvođenje standarda kvaliteta,
- ✓ poslovno povezivanje subjekata u agrobiznisu,
- ✓ reforma agrarne politike u skladu s novim okolnostima i izazovima,
- ✓ razvoj tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, sa zaštitom domaće proizvodnje,
- ✓ približavanje Evropskoj uniji i Svetskoj trgovinskoj organizaciji,
- ✓ poboljšanje životnog standarda nosilaca poljoprivredne proizvodnje,
- ✓ transparentan sistem finansiranja,
- ✓ prilagođavanje uticajima klimatskih promena i predupređenje elementarnih nepogoda,
- ✓ zaustavljanje migracija selo-grad kroz jačanje ruralne infrastrukture,
- ✓ uvođenje menadžmenta i marketinga u proizvodnju.

Svi pokazatelji ukazuju na to da u FBiH postoje realni agroekološki uslovi, prirodni i humani resursi, kao i druge mogućnosti za revitalizaciju sektora agrara, a u bliskoj budućnosti i njegov prosperitetan razvoj.

Mnogi strateški dokumenti vezani za sektor agrara često su predlagali mere za postizanje određenih često ambicioznih ciljeva, ponekada i nereálnih. Tako je veliki broj strateških dokumenata kreiran kao spisak pustih želja, a ne kao platforma za razvoj agrara (Tanović i sar., 2015). Osnovni princip u planiranju je realnost, odnosno postavljanje ciljeva koji se u datim uslovima mogu ostvariti.

U koncipiranju inovirane Strategije razvoja agrobiznisa pošlo se od stajališta da velike promene nisu moguće u kratkim vremenskim periodima, te se predlažu mere koje bi realno mogle da se sprovedu i daju zapažene efekte. Svakako, treba napomenuti da Predlog inovirane Strategije razvoja agrobiznisa uvažava trenutni ekonomski ambijent, tržišnu privredu, potrebu dinamičnijeg ruralnog razvoja i zahteve za očuvanjem okoliša.

U Strategiji razvoja agrobiznisa navedeni su brojni ciljevi, programi i projekti, koji bi trebali da se ostvare. Rezime istraživanja zapravo je okvir za osnovno usmerenje, a ostavljen je i prostor za promene, koje će svakako morati da se inkorporiraju u Predlog Strategije, s obzirom da okolnosti deluju u tom pravcu.

Za razvoj poljoprivrede neophodno je (Šoljić i sar., 2007):

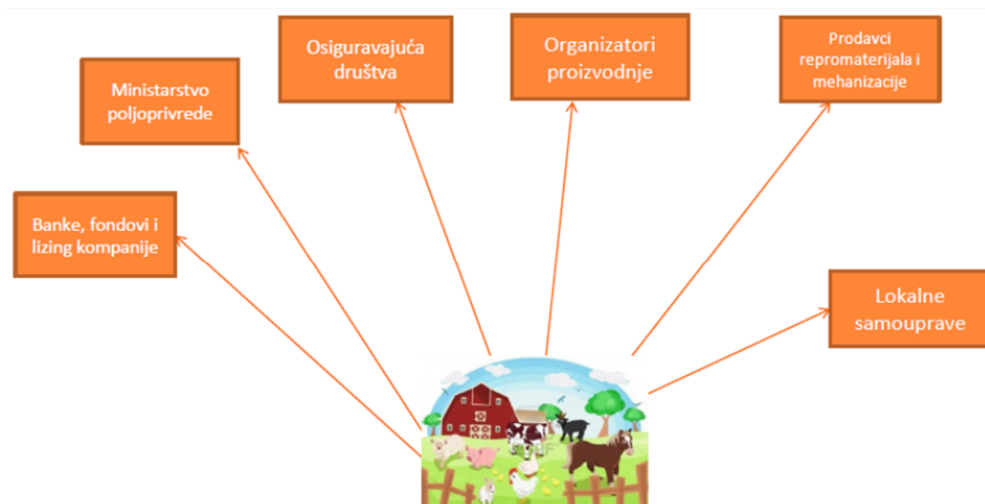
- ✓ izraditi prostorne planove i planove zaštite poljoprivrednog zemljišta od njegove prenamene u građevinsko;
- ✓ podsticati zakupljivanje (povoljni krediti) i ukрупnjavanje poseda, što podstiče ekonomiju obima;
- ✓ osigurati više sredstava u budžetima za poljoprivredu,
- ✓ osigurati povoljnije kreditiranje poljoprivrednika, što podrazumeva regresiranje kamata¹⁷, duži grace period, dugoročni krediti, koji bi se realizirali preko razvojne banke. Zbog specifičnosti poljoprivredne delatnosti (dužina proizvodnog ciklusa, spor obrt kapitala, niska profitabilnosti, visoki rizici i neizvesnost) neophodna joj stalna finansijska i kreditna podrška i to pod povoljnijim uslovima nego što su oni na tržištu. Uloga države se svodi na obezbeđenje finansiranja koje će poljoprivredna gazdinstva staviti u nešto povoljniji ekonomski položaj (Đurić i sar., 2016). Mikrofinansijske strukture obično nisu prilagođene zahtevima poljoprivrednog sektora, a i drugi oblici kredita imaju tendenciju da imaju kamatne stope neprihvatljive za veliki broj farmera. Primer mikrofinansiranja iz Bugarske: uzgajivač povrća Anton ima za cilj da proširi svoj plastenik i proizvodi veće količine povrća. Međutim, s obzirom na nedostatak njegove kreditne istorije, on se suočio sa teškoćama u dobijanju kredita od domaćih banaka. Na kraju on se okrenuo ka Bulgarian microfinance provider Mikrofond – finansijskom posredniku European Progress Microfinance Facility (EPMF). On je dobio 1 150 EUR da kupi seme, đubrivo i pesticide i ostalo mu je dovoljno novca da finansira

---

¹⁷ Zbog visokih kamatnih stopa, mnogi poljoprivrednici ne pitaju za kredit čak i ako im je očajnički potreban novac da razvijaju ili održavaju svoje poslovanje.

njegovu ekstenziju staklene bašte. Takođe, angažovao je sezonske radnike iz lokalne romske populacije, stvarajući tako nove mogućnosti za zapošljavanje u svojoj zajednici (European Investment Bank, 2016). Pristup povoljnim kreditima je ograničen zbog neravnomerne pokrivenosti finansijskih institucija, koje su uglavnom koncentrisane u urbanim sredinama i boljim opštinama, ali je takođe obrazac izbegavanja rizika kod komercijalnih banaka značajan razlog nepovoljnosti kreditiranja (Herlant i Mc Grenra, 2013). U saradnji sa Razvojn timer bankom FBiH, Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva uspostavilo je 2010. godine kreditnu liniju za finansiranje poljoprivrednih investicionih projekata, u cilju podrške proizvodnji ratarskih i povrtarskih kultura, razvoja stočarstva, podizanja staklenika i ostalih proizvodnih kapaciteta (pakovanje, sortiranje, dorada i prerada voća, povrća, mleka i ribe, skladišta za voće i povrće). Shema finansiranja investicija je sledeća: 25 % sredstava za investicije je osigurano od Federalnog ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva; 25 % sredstava za investicije je obezbeđeno od strane investitora i 50 % se obezbeđuje putem kredita Razvojne Banke FBiH. Period otplate kredita je prilagođen vrsti investicije između 13 meseci i 10 godina sa grace periodom do 36 meseci, a godišnja kamatna stopa za ovu vrstu kredita je 4 % (Tanić, 2013). Finansijska podrška poljoprivrednim proizvođačima ima za cilj razvoj poljoprivrede ili nekih njenih segmenata u regionu ili na široj teritoriji.

Slika 4. Izvori finansiranja poljoprivrednih gazdinstava

Izvor: Radulović, 2013.

I drugi modalitet finansiranja kao što je finansijski lizing, osiguravajuća društva i namenski fondovi mogu biti od značaja za razvoj sektora agrobiznisa.

- ✓ jačanje stručnih službi i njihova bolja opremljenost,
- ✓ podsticanje kupovine domaćih proizvoda ("kupujmo domaće"), u cilju smanjenja trgovinskog deficita,
- ✓ ubrzati privatizaciju ostalih poljoprivrednih preduzeća, koja će podstaći efikasnost tržišne ekonomije. Poljoprivredno zemljište još nije u potpunosti privatizovano, dok je privatizacija poljoprivrednih preduzeća formalna, ali ne uvek uspešno završena (Marković, 2007). Nezavršen proces privatizacije sprečava eksploataciju značajnog neiskorišćenog proizvodnog potencijala. Proces privatizacije u Bosni i Hercegovini se ubrzava za preduzeća od strateškog značaja u cilju povećanja ekonomskog rasta i povećanja stranih investicija (Tanić, 2013).

Strategija razvoja agrobiznisa treba da uzme u obzir stanje domaćih privrednih subjekata, a posebno resursne mogućnosti. Strategija razvoja agrobiznisa odnosi se i na preduzimanje određenih mera u ruralnim sredinama, kao što su (Kulenović i Ivanković, 2016):

- zaustavljanje negativnih demografskih trendova (porezi i radno zakonodavstvo, politika zapošljavanja, stambena politika, podrška majkama i ženama);
- celoživotno obrazovanje poljoprivrednika i ruralnog stanovništva,
- uvođenje inovacija,
- zemljišne mere (povećanje poseda, Zakon o nasleđivanju zemljišta koji bi morao sprečiti rasepkavanje poseda i podsticati ukрупnjavanje),
- instaliranje sistema za navodnjavanje i odvodnjavanje,
- tržišne mere (geografsko poreklo i brendiranje), radi povećanja konkurentnosti. Proizvode bi trebalo zaštititi oznakom geografskog porekla, što predstavlja osnovu za stvaranje prepoznatljivog brenda. Brendiranjem bi se otvorila mogućnost za ostvarivanje dodatne vrednosti proizvoda. Prepoznatljivi brendovi su Livanjski sir, Travnički sir, Visočka pečenica, Kupreška pura, Hercegovački pršut, Bosanski sudžuk, Sarajevski ćevap (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).
- održivi sistemi poljoprivrede (dobra poljoprivredna praksa, integralna poljoprivreda, organska ili ekološka) znače tehnički izvediv, okolišno prihvatljiv, društveno odgovoran i ekonomski učinkovit razvoj, koji zadovoljava potrebe za

hranom i vlaknima, a u isto vreme čuva prirodne resurse i ne narušava biološku raznolikost (BiH u procesu RIO+20, 2012).

- Proizvodnja i upotreba obnovljivih energenata koji su prihvatljiviji sa ekološkog aspekta jer manje zagađuju okolinu.

Uslovi poslovanja često zahtevaju brzu adaptaciju i korekciju usvojene strategije, zbog čestih promena koje imaju uticaj na poslovanje, kao i tehnoloških promena, posebno u oblasti informacionih tehnologija. Neophodne su kompleksne promene u tehnologiji i strukturi proizvodnje, pre svega kompjuterizacija, menadžerski tip upravljanja, agresivniji marketinški pristup, kao i primena savremenih alata upravljanja i planiranja (Kuzman i sar., 2010).

U današnjem vremenu kada su ekonomski tokovi veoma nepredvidivi moraju se praviti strategije sa dovoljno fleksibilnosti. Isto tako, u agrobiznisu usvojenu strategiju razvoja nije lako menjati, jer na primer ukoliko smo njome predvideli da stočarstvo i prerada mleka i mesa dobije na značaju, nije moguće u kratkom roku, promeniti ključnu delatnost i favorizovati voćarstvo, ponajpre zbog investicija, a i zbog vremenskog perioda koji u voćarstvu iznosi i desetak godina (Plojović i Bušatlić, 2011).

U ovom poglavlju dajemo studiozan osvrt na mere i aktivnosti za rešavanje pobrojanih problema, odnosno unapređenje stanja u sektoru agrobiznisa FBiH, pri čemu se dobrim delom naslanjamo na aktuelnu Strategiju razvoja poljoprivrednog sektora FBiH, čiji su ciljevi (Bajramović i sar., 2015):

- 🚩 Povećanje obima i produktivnosti poljoprivredne proizvodnje do nivoa samodovoljnosti s ciljem da se potrošačima osigura stabilna ponuda poljoprivrednih proizvoda, a u skladu s njihovim zahtevima, posebno u pogledu cene i kvaliteta, te zdravstvene bezbednosti hrane. Ovaj cilj je moguće ostvariti putem direktnih plaćanja poljoprivrednicima, po jedinici površine i po uslovnom grlu ili plaćanje po proizvodu, ako su u pitanju strateški proizvodi. Transfer znanja i tehnologija, uvođenje novih sorti i rasa, pravovremena primena agrotehničkih mera, kao i novi tehnološki postupci u skladištenju i preradi primarnih proizvoda omogućiće povećanje produktivnosti.
- 🚩 Rast izvoza do nivoa uvoza, odnosno postizanje balansa između uvoza i izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Značajnu ulogu u povećanju izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda imaju izvozni marketing, odnosno

direktna ili indirektna internacionalizacija poslovanja kompanija, koje se bave proizvodnjom i prometom hrane (Kuzman i sar., 2010).

- Održavanje postojeće stope zaposlenosti, pa čak i povećanje ako to povećanje podrazumeva nove investicije. Dosadašnji obim investicija je bio nedovoljan, te nije mogao da bude motor agrarnog razvoja. Investicije omogućavaju realizaciju ciljeva i prioriteta agrarnog sektora i služe kao pokretački instrument kvantitativnog rasta, ali i stvaraju uslove za bolji život u ruralnim područjima (Tanović i sar., 2015). Složena ekonomska i politička situacija u BiH, prepreka je za strane direktne investicije, bez kojih nema značajnijeg pokretanja proizvodnje i otvaranja novih radnih mesta. Smanjenje stranih direktnih investicija (njihovo kretanje u 2012. godini je manje za 41,6 % u odnosu na 2008. godinu) rezultovalo je povećanju nezaposlenosti (u 2012. godini stopa nezaposlenosti u BiH iznosila je 28 %) (Bajramović i sar., 2015a). Strane direktne investicije u sektor agrobiznisa mogu podstaći izvoz (Vlada RS, 2015), jer će strani investitori po pravilu lakše pronaći prodajne kanale za prodaju domaćih proizvoda na inostranom tržištu. Održivi razvoj agrarnog sektora, u nedostatku domaće štednje i kapitala, mogu podstaći strane direktne investicije i podugovarački lanci, koji se stvaraju nakon njihovog dolaska, što je potvrdila praksa u Češkoj, Slovačkoj, Poljskoj i drugim tranzicionim zemljama. Zbog sveopšte globalne krize, nije došlo do željenog priliva kapitala i investicija u Bosnu i Hercegovinu. Komplikovana ekonomska i politička situacija u BiH, značajna je prepreka prilivu stranog kapitala. Postoje različite strategije za privlačenje direktnih stranih investicija, a važna je menadžment struktura koja će postaviti jasne ciljeve, definisati institucionalnu osnovu i neophodnu infrastrukturu, marketinški delovati (agencije za promociju investicija), lobirati, sufinasirati i sl.
- Održavanje ili povećanje obradivih površina (sprečavanje dalje prenamene poljoprivrednog zemljišta u građevinsko i za ostale namene) i povećanje oraničnih površina u ukupnoj strukturi (koristi se samo oko 50% oraničnih površina), donošenje odgovarajuće legislative o poljoprivrednom zemljištu koja će zaštititi ovaj najvažniji prirodni resurs i poboljšati njegove prirodne karakteristike, staviti u funkciju neobradive površine, sređivanje katastra i zemljišnih knjiga, regulisanje prometa zemljišta. Čejvanović i Cvijanović (2011), ističu da je neophodna podrška boljem iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta

kroz poticanje na njegovu kupovinu, stimuliranje najma i unapređenje njegovog kvaliteta kroz sprovođenje melioracija, odvodnjavanja i poboljšanja plodnosti (Sutton i sar., 2010).

- ✚ Očuvati i poboljšati kvalitet i dostupnost vode sa aspekta poljoprivredne proizvodnje, pri čemu je važno voditi računa da postojeća izvorišta dobiju svoju namenu kroz navodnjavanje, bez čega nema kvalitetnih i stabilnih prinosa u biljnoj proizvodnji (Maksimović i sar., 2010).
- ✚ Agroekološke mere i očuvanje prirodnih resursa. Poljoprivreda igra važnu ulogu u očuvanju pejzaža, prirode, životne sredine i očuvanju materijalnog i kulturnog nasleđa ruralnog društva. Budućnost i održivi razvoj FBiH u okviru Bosne i Hercegovine snažno zavisi od toga kako se nacionalni resursi koriste. Poljoprivredne površine su resurs od najvećeg značaja, te zato treba racionalno ih koristiti, ne ugrožavajući ih štetnim postupcima i inputima (Katona, 2007). Tanović i sar. (2015), ističu da održivi razvoj podrazumeva upravljanje prirodnim resursima na način koji osigurava njihove reproduktivne sposobnosti.
- ✚ Održivi razvoj poljoprivrede. Klimatske promene, narušavanje biodiverziteta, zakišeljavanje mora i okeana, zagađenje hemikalijama, ozonske rupe, prenamena zemljišta, nedostatak i neefikasno korišćenje vode za piće i katastrofalne situacije jasno pokazuju da se čovečanstvo kreće u krivom smeru. Trenutno se skoro dve trećine svetskih ekosistema degradira ili neodrživo koristi (zagađivanje vode, neodrživo ribarstvo, narušavanje kvaliteta vazduha, prekomerna upotreba pesticida) (BiH u procesu RIO+20, 2012). Efikasne odgovore za dugoročno rešavanje postojećih problema u agrosektoru ne daju ni neoliberalni, niti protekcionistički koncept agrarne politike. Stoga Strategija razvoja agrobiznisa treba da inkorporira koncept održivog razvoja poljoprivrede (Tanović i sar., 2015). Održivi razvoj¹⁸ je trajno usklađeni mogući ekonomski, ekološki, socijalni i kulturni razvoj, koji zadovoljava potrebe sadašnjih, ne ugrožavajući mogućnost budućim generacijama da na ne manje kvalitetan način zadovolje svoje potrebe.

---

¹⁸ Koncept održivog razvoja je prihvaćen na Zemaljskom samitu o Zemlji u Rio de Žaneiru 1992. godine, odnosno UN konferenciji o okolišu i razvoju (UN Conference on Environment and Development - UNCED). Rio deklaracija o zaštiti okoliša i razvoju (Princip 1. Deklaracije) i njen Akcioni plan – Agenda 21 reafirmiraju pravo ljudskih bića na zdrav i produktivan život u harmoniji sa prirodom. Na ovom Samitu pozvane su sve države da kreiraju i implementiraju strategije održivog razvoja.

Zagovornici održivog razvoja ističu da se iskorenjivanje siromaštva, te osiguranje kvalitetnijih uslova za život u zdravoj okolini, može ostvariti implementacijom ovog koncepta. Raspoloživi podaci ukazuju da poljoprivreda FBiH nije imala veliki negativan uticaj na životnu sredinu, kao posledica intenzivne proizvodnje, ali to se može brzo promeniti sa razvojem sektora poljoprivrede u narednom vremenu. Zato je potrebno voditi računa o upotrebi hemijskih inputa (mineralnih đubriva¹⁹ i pesticida), koji imaju štetne posledice po kvalitet hrane i resurse na kojima se zasniva proizvodnja. Potrebno je obezbediti usvajanje standarda za kontrolu konvencionalne poljoprivredne proizvodnje uz ograničeno korištenje pesticida, te odabir onih koji najmanje štete okolišu i zdravlju čoveka. Uvođenje monitoringa nad životnom sredinom, koji se tiče i poljoprivrednih resursa čini se da je neophodno.

- Podsticanje održivih praksi u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji radi osiguranja kvaliteta i zdravstvene bezbednosti proizvoda i očuvanja resursa za proizvodnju (organska proizvodnja²⁰). Perspektiva razvoja organske poljoprivrede je izuzetna, jer postoje pogodni prirodni uslovi i resursi i nekontaminirano okruženje, kao i mogućnost angažovanja armije nezaposlenih (Popović, 2009). Čisti vodni resursi i nezagađen vazduh, zemljište koje je najvećim delom nekontaminirano, predstavlja veliku pogodnost za razvoj održivih sistema organske poljoprivredne proizvodnje. Za FBiH je povoljna okolnost da u ranijem periodu, izuzev nekih područja, nije korišteno mineralno đubrivo u većem obimu, a bila je minimalna i potrošnja pesticida. Otuda nije veći problem preći na organsku poljoprivrednu proizvodnju (Jusufranić i Ljutić, 2011). Organska proizvodnja u FBiH je u početnim fazama razvoja, a tržište organskih proizvoda je i dalje nerazvijeno (Marković, 2007). Značajan podstrek razvoju organske poljoprivrede dale su nevladine organizacije i udruženja poljoprivrednika iz FBiH i RS koje su u 2003. godini osnovale „OK“ Udruženje za podršku i razvoj organske proizvodnje u BiH“ s ciljem da stimulišu, razvijaju i promovišu ovu

---

¹⁹ Nitrati iz đubriva su rastvorljivi i mogu lako da dospiju u zemljište i vodene tokove, te da oštete živi svet u tim medijumima. Isto tako, pesticidi mogu da sadrže toksične supstance, koje mogu imati negativan uticaj na agroekosistem.

²⁰ Prema opšte prihvaćenoj definiciji organska poljoprivreda predstavlja sistem upravljanja koji promoviše ozdravljenje ekosistema, uključujući biodiverzitet, biološke cikluse naglašavajući korišćenje metoda koje u najvećoj meri isključuju upotrebu inputa van farme (Veljović, 2015).

proizvodnju kroz razvoj certifikacijskog sistema (Jusufranić i Ljutić, 2011). Rastuća tražnja za organskim prehrambenim proizvodima na međunarodnom tržištu jasan je znak da orijentacija poljoprivrednika da uvedu održive prakse može biti rentabilna, pospešiti izvoz i podići konkurentnost na jedan viši nivo, zahvaljujući, pre svega, kvalitetu koji se sve više traži (Bajramović i sar., 2006). Organska proizvodnja ima potencijal da značajnije doprinese razvoju ruralnih područja i agrara uopšte. Zbog prednosti koje donosi, organsku proizvodnju treba postaviti kao prioritetnu u strategiji razvoja agrobiznisa (Popović, 2016). U FBiH značaj organske proizvodnje nije još uvek prepoznat, a o tome govori i činjenica da statistički zavodi ne prate ovaj vid proizvodnje, niti postoji registar organskih proizvođača. Uticajem međunarodno finansiranih projekata, od 2001. godine počinje se odvijati organska poljoprivredna proizvodnja u BiH, pa se sa 48 ha u pomenutoj godini broj hektara poljoprivrednih površina pod organskim biljnim proizvodima u 2011. godini penje na nekih 680 ha. (Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u FBiH za period 2015-2019). Pozitivan pomak jeste usvajanje Zakona o poljoprivrednoj organskoj proizvodnji 2016. godine, a koji je stupio na snagu 2017. godine (Službene novine FBiH br. 72/16). Nužno je podići nivo svesti i znanja poljoprivrednika o značaju ovog vida proizvodnje, te kroz sistem edukacija osposobiti potencijalne proizvođače. Naročito značajnu ulogu u procesu usklađivanja propisa sa zakonodavstvom EU imalo je donošenje Zakona o organskoj poljoprivrednoj proizvodnji u FBiH, kojim se propisuju ciljevi i načela organske proizvodnje, proizvodna pravila, te druga pitanja od značaja za organsku proizvodnju. Organskoj poljoprivredi u FBiH u narednom periodu treba posvetiti punu pažnju, jer promovise zdravlje kako čoveka, tako i agroekosistema u kome se proizvodnja odvija. Neophodno je i na nivou BiH izraditi moderan Zakon o organskoj poljoprivredi i usvojiti Pravilnik o uvjetima za izdavanje certifikata za organske proizvode, zvanični registar, usvojiti standarde, te obezbediti adekvatnu podršku organskim proizvođačima (Savjet za zelenu gradnju, 2015). Ono što ograničava organsku proizvodnju je to što je gotovo nemoguće pronaći moderne i specijalizovane inpute, prikladne sorte i rase, koje će ispuniti i ekonomske zahteve, pored ekoloških. Visoke cene su rezultat visokih troškova transporta i marži koje zaračunavaju trgovci (Sutton i sar., 2010). Donošenjem modernog zakona o integralnoj i organskoj proizvodnji,

omogućio bi se razvoj sistema proizvodnje koji proizvode kvalitet, štite resurse i obezbeđuju srećniji život farmerskih gazdinstava.

- ✚ Jaka vera ipak postoji u ulogu poljoprivrede u smanjenju nezaposlenosti i sa tim siromaštva. Lokalne vlasti počinju da sufinansiraju poljoprivredne aktivnosti nevladinih organizacija. Tako npr. općina Tuzla je postavila cilj da 10 % nezaposlenih postanu farmeri kroz davanje subvencija i uz podršku nevladinih organizacija (Christoplos, 2007).
- ✚ Obezbediti efikasan institucionalno-pravni okvir i prateće strategije za potpunu zabranu korištenja GMO tehnologije²¹, na teritoriji cele BiH (Savjet za zelenu gradnju, 2015). Biotehnologija nudi pogodne uslove za razvoj i upotrebu ekološki prihvatljivih proizvoda i procesa, a što je u funkciji smanjenja postojećeg zagađenja. Ona može imati i negativne posledice po životnu sredinu i zdravlje čoveka, o čemu se vode rasprave u naučnom svetu. U Bosni i Hercegovini, ne postoji strategija, kontrola, kao ni efikasan monitoring genetički modifikovanih organizama (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).
- ✚ Podstaci procese integracija (STO ,EU, CEFTA) radi olakšavanja pristupa novim tržištima (Rusija, Turska, Arapske zemlje i sl.).
- ✚ Unapređenje zakonodavnog okvira u sektoru agrobiznisa odnosi se na usvajanje nedostajućih i usklađivanje postojećih zakonskih propisa sa onim u EU na nivou Federacije BiH i na nivou BiH.
- ✚ Podsticaji za proizvođače da se usresrede na proizvodnju za tržište, da povećaju svoj posed (koji je prosečne veličine oko 2 ha), da se specijalizuju kako bi bili ravnopravni, odnosno konkurentni na domaćem i stranim tržištima. Sitan posed kakav je u FBiH sa nekoliko razbacanih parcela rezultat je nacionalizacije i agrarne reforme kao i nasleđenog zakonodavstva (Marković, 2007). Sitan posed ne može biti dobar osnov za konkurentnu poljoprivrednu proizvodnju.
- ✚ Intenziviranje proizvodnji radi stvaranja dodane vrednosti, odnosno povećavanje učešća povrća, voća, grožđa u strukturi biljne proizvodnje, a na uštrb ekstenzivnih proizvodnji kao što su strna žita i dr., a u stočarstvu orijentacija na govedarsku proizvodnju (meso, mleko), ovčarstvo, kozarstvo, ribarstvo, pčelarstvo itd., s obzirom na izvrsne prirodne pašnjake, uzgoj lekovitog bilja. Poboljšanje genetske

---

²¹ Genetski modifikovani organizmi.

osnove kod domaćih životinja i nabavka rasnih grla, značajno bi unapredilo stočarsku proizvodnju u FBiH. Razrađenom strategijom genetskog poboljšanja vrsta, odnosno primenom savremenih dostignuća selekcije i oplemenjavanja, može se postići zadovoljavajući kvalitet grla u stočarskoj proizvodnji, povećati njena efikasnost, te obezbediti kontinuitet u snabdevanju prerađivačke industrije i tržišta. BiH, kao ni entiteti još uvek nemaju efikasne institucije za trajno čuvanje genetičkih resursa, što je svaka ozbiljna država odavno ustrojila (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

- ✚ Podizanje novih prerađivačkih kapaciteta i bolje korišćenje postojećih, uz razvoj asortimana prerađenih proizvoda, a prema zahtevima tržišta. Treba oblikovati širi set različitih prerađevina i marketinški nastupiti, kako na starim tako i na novim tržištima.
- ✚ Rejonizacija (zoniranje) i podsticaji prema rejonskom razmeštaju proizvodnji. Regionalna podela Bosne i Hercegovine nikada nije bila zvanično usvojena, niti je bila dobro zamišljena politika ravnomernog regionalnog razvoja. Babović i sar. (2011), ističu da se treba usresrediti na izbor užeg broja proizvodnji, koje najbolje odgovaraju prirodnim uslovima i resursima određenog područja, da su profitabilne i imaju obezbeđeno tržište. Potrebno je uraditi rejonizaciju proizvodnji u skladu sa strukturom zemljišnih površina, načinom korištenja zemljišta i potrebama stoke za hranom, a u skladu sa principima podela u okviru Evropske unije na ravničarske, brežuljkaste, brdske i planinske rejone, kako bi se iskoristila komparativna prednost u proizvodnji (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008). Poseban je značaj rejonizacije voćarstva u FBiH, s obzirom na potencijal razvoja ove grane i uslove i resurse, ali bez obzira na nedostatak rejonskog razmeštaja izdělili su se pojedini regioni prema tipu uzgajane voćke i po tome postali prepoznatljivi. Posebno treba istaći proizvodnju maline, obzirom da nezvanični podaci govore da je u ovom trenutku BiH deseti proizvođač u svetu ovog voća.
- ✚ Uvođenje standarda kvaliteta u proizvodnji i preradi hrane, kao i standarda zaštite životne sredine (HACCP²², GLOBAL GAP, total quality management – TQM, ISO 9000, ISO 14000, ISO 22000, HALAL), a radi boljeg utražavanja i efikasne

---

²² Hazard Analysis and Critical Control Points - Analiza opasnosti i kritične kontrolne tačke.

zaštite potrošača od različitih rizika. Implementacija standarda kvaliteta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda podstaci će realizaciju, kako na domaćem, tako i na inostranom tržištu (pitanja bezbednosti hrane postaju primarna, a propisi koji to regulišu sve su zahtevniji). Neophodno je obezbediti finansije i stručnu pomoć uvođenju standarda i zaštiti geografskog porekla nekih proizvoda, i na osnovu toga kreirati brend. Strateški menadžment razvoja i primene standarda kvaliteta u agrobiznisu je osnov za uspešno poslovanje u budućnosti. Nije dovoljno da se potencira implementacija i razvoj samo pojedinačnih standarda, već je zahtev za razvojem integrisanih standarda kao što je HACCP standard. Da bi potrošači imali zdravstveno bezbednu hranu imperativ je primena HACCP standarda u proizvodnji hrane. Uvođenje ovog standarda doprinosi prerađivačkoj i drugim proizvodnim industrijama u agrobiznisu da unaprede kvalitet sistema poslovanja i same proizvodnje. Naučno zasnovan preventivni sistem kontrole procesa proizvodnje i distribucije prehrambenih proizvoda (HACCP) omogućava identifikaciju i procenu svih opasnosti i rizika (Živanović i sar., 2011 b). HACCP predstavlja preventivnu meru za koju se pokazalo da je efikasnija od tradicionalnog metoda uzimanja uzoraka i provere na licu mesta. Pristup je usmeren na proizvodni sektor, čime se odgovornost za implementaciju mera za sigurnost hrane skida sa vladinih regulatora. Uloga vlade je uspostavljanje kriterijuma, koji su utemeljeni na naučnom znanju i praćenje i evidentiranje subjekata da li i u kojoj meri poštuju regulatorni okvir (Sutton i sar., 2010). Jedan od osnovnih (dobrovoljnih) standarda u vezi s hranom je GLOBALGAP²³ standard. Ovaj standard počinje sa obukom savetodavaca, upoznavanjem poljoprivrednika kako da dostignu ovaj standard, uspostava sertifikacionog tela za kontrolu i potvrdu standarda. Od interesa bi bilo sufinansirati uvođenje GLOBAL GAP i ostalih standarda, u cilju povećanja bezbednosti hrane (Vlada RS, 2015). GLOBAL GAP certifikat je potvrda dobre poljoprivredne prakse na gazdinstvima (proizvodnja bez pesticida, zabrana upotrebe GMO, adekvatna higijena) (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008) i sve se više traži kod izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda na tržište Evropske unije. U poljoprivrednoj praksi ovaj standard nije zakonski obavezan, ali ipak predstavlja najbitniji uslov za ulazak na tržište Evropske unije i obavezan je za

---

²³ GLOBAL GAP = EUREPGAP (European Retail Product and Good Agricultural Practice).

proizvođače, koji svoje proizvode prodaju velikim trgovačkim lancima. GLOBAL GAP propisuje uslove proizvodnje, mehanizme inspekcije i sertifikaciju proizvoda sa ciljem da se podigne kvalitet proizvoda, zaštiti životna sredina, racionalno koriste resursi, da bi se ostvario povoljan ekonomski efekat (Zulić, 2011). Bez implementiranja standarda kvaliteta ne treba očekivati uspeh u poslovanju agrobiznis sektora kod nas. Obično se traži implementacija sistema kvaliteta ISO 9000, ISO 14000, ISO 22 000 da bi se uopšte mogli upustiti u razgovor s ozbiljnim poslovnim partnerima. Standard HACCP je uslov, odnosno ulaznica za izvoz na tržišta zapadnih zemalja. Uvođenje HACCP standarda neophodno je firmama jer se pomoću njega mogu ustanoviti kritične tačke u procesu proizvodnje, te na taj način minimizirati biološki, hemijski ili rizik fizičke kontaminacije proizvoda (Vlada tuzlanskog kantona, 2008). Standardi ISO 22000 predstavljaju okvir za upravljanje aspektima bezbednosti, kojim se identifikuju potencijalni hazard rizici, preventivno delovanje merama kontrole i praćenje ostvarenih efekata te kontrole (Živanović i sar., 2011 b). Bezbednost hrane postaje sve važnija i na domaćem tržištu. Dovođenje agrobiznis sektora na nivo koji zahtevaju standardi EU predstavlja značajan izazov za privatni sektor i zahtevaće značajno investiranje, radi ispunjavanja potrebnih zahteva. Nemogućnost primene dobrih higijenskih i proizvodnih praksi i standarda kvaliteta, nedostajućih informacija sa tržišta, te neadekvatno pakovanje i označavanje, imaju negativan efekt na sposobnost agrobiznis sektora u FBiH u konkurentskoj utakmici sa inostranim snabdevačima (Sutton i sar., 2010). Očekuje se i potpuno i ujednačeno provođenje higijenskog paketa u celoj zemlji, kao i preuzimanje EU regulative i uspostavljanje struktura, kojima će se obezbediti dostizanje potrebnog nivoa standarda kvaliteta i bezbednosti hrane za nesmetanu trgovinu poljoprivrednim robama i izvoz svih roba animalnog porekla na tržište EU (BiH izvještaj o razvoju, 2015). U FBiH nedostaje institucionalnih i ljudskih kapaciteta, koji bi farmere i ostale poljoprivredne subjekte pripremali na uvođenje pomenutih standarda. Rešenje bi bilo orijentacija na uvoz stručnjaka, edukacija domaćih i sistem podsticaja za standardizaciju proizvodnje. Očekuje se da bi uvođenje standarda povećalo količine proizvoda, podiglo njihov kvalitet na viši nivo, a što je važno omogućilo lakši nastup na inotrižjima (Zulić, 2011).

- ✚ Povećanje stepena tržišnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, uz istovremenu zaštitu domaće proizvodnje. Problem poljoprivrednika je otežana prodaja proizvoda zbog nerazvijenosti mreže otkupa i prerade, slabo funkcionišućeg zadrugarstva i nepostojanja udruženja, koja bi bila servis poljoprivrednicima. Još uvek je najviše zastupljena direktna prodaja poljoprivrednih proizvoda, a ne kao organizovan način već kao nužnost, budući da se nisu razvili drugi modaliteti. Ugovorene proizvodnje je sasvim malo, a izgubljeno je poverenje u zadruge i druge oblike povezivanja, koji bi mogli unaprediti plasman.

- ✚ Razvoj finansijskih tržišta će omogućiti pristup finansijskim resursima i inputima za poljoprivredne proizvođače (povoljniji krediti poslovnih banaka odgovarajuće ročnosti, grace perioda i kolaterala, poljoprivredna razvojna banka, lizing kompanije, namenski fondovi i dr.) Leasing nudi mogućnost da se prevaziđu neki od tradicionalnih izazova u poljoprivrednom finansiranju, obezbeđuje alternativno rešenje za poljoprivrednike, mala i srednja preduzeća sa ograničenim kolateralom i kreditnom istorijom. Veoma je važno usvojiti Zakon koji će omogućiti finansiranje poljoprivrednika preko budućih useva, korišćenje skladišnice kao kolaterala. Kada je u pitanju finansiranje sektora u FBiH, sredstva se izdvajaju na tri nivoa: na federalnom, kantonalnom i općinskom nivou. Posmatrajući ukupni iznos novčanih sredstava koji se izdvaja za sektor poljoprivrede, on je iz godine u godinu u porastu, ali je budžetska podrška poljoprivrednom sektoru po stanovniku u FBiH manja u odnosu na većinu zemalja iz okruženja (Srbija, Makedonija, Hrvatska), a isti odnos je i u slučaju budžetske podrške po hektaru poljoprivrednog zemljišta. Finansijska podrška od strane države za poljoprivredu i ruralni razvoj, trebala bi biti u funkciji neutralisanja efekata liberalizacije poljoprivrednim proizvodima i jačanja konkurentnosti poljoprivrednih gazdinstava. Sve dok BiH ne bude imala jasnu viziju i usklađenu agrarnu politiku sa Zajedničkom agrarnom politikom EU, politika podsticaja neće značajnije podstaći rast. Usklađivanje podsticajne politike se odnosi na zamenu sistema proizvodnih subvencija sa davanjima po grlu i hektaru (Budimir i sar., 2013). Iako su prednosti lizinga evidentne za mala i srednja preduzeća, koja se bore sa nedostatkom sredstava obezbeđenja, one su još izraženije za poljoprivrednike. Oni nemaju kolateral, jer se uglavnom nalaze u ruralnim područjima, gde nije

visoka vrednost nekretnina. U mnogim slučajevima zgrade su neregistrovane, a zemljišne knjige nepotpune. Poljoprivrednici obično nemaju kreditnu istoriju kod banke, te u slučaju neregistrovanih farmi, nisu priznati kao potencijalni klijenti banaka. Takođe, poboljšavanje regulative lizinga i njeno prilagođavanje sektoru agrobiznisa može imati veliki značaj za poljoprivrednike. Finansiranje sektora agrobiznisa nije adekvatno, pre svega u pitanju su skromna sredstva koja se uglavnom ne usmeravaju na oblasti koje generišu najviši stepen rasta. U proseku, u razvijenim zemljama za agrosektor se izdvaja oko 6-8 % ukupne javne potrošnje, a u zemljama u razvoju oko 3-5 %, dok je u BiH poljoprivredna potrošnja često ispod zakonom definisanog obima. Primera radi za 2004. godinu izdvojeno je na ime poljoprivrede 99,6 miliona KM, odnosno oko 1,35 % ukupne javne potrošnje. Do 2007. godine taj iznos je porastao na 208,3 miliona KM, odnosno oko 2,13 % ukupne javne potrošnje, što je i dalje nedovoljno za ozbiljniji rast sektora (Sutton i sar., 2010). Deluje, a zapravo jeste činjenica da sistem subvencionisanja ima više socijalni, nego ekonomski karakter, što mora da se menja, a i zahtev EU u procesu približavanja i korišćenja predpristupnih fondova ide u tom pravcu. Nedostatak adekvatnog sistema poljoprivrednog finansiranja je jedna od glavnih prepreka za rast i razvoj sektora. Agrobiznis se suočava sa značajnim ograničenjima u pogledu pristupa finansijama, zbog visoke averzije prema riziku i nedostatka razumevanja od strane banaka, kada je bonitet zajmoprimca u pitanju. Neophodno je unapređenje pravnog okvira za kreditiranje poljoprivredne proizvodnje. Portal agrobiznis finansiranja mogao bi biti koristan mehanizam i za zajmodavce i zajmoprimce. On treba da sadrži podatke o agrobiznisu, kao što su kultura proizvodnje, trgovina, cene useva, finansijskim ponudama, donatorima i vladinim izvorima. To će omogućiti bolju procenu i kvantifikaciju poljoprivrednih i finansijskih rizika i dugoročno planiranje za oba sektora - agrobiznis i finansijski sektor.

- ✚ Investicije u nove tehnologije, mehanizaciju, mašine i opremu, sisteme za navodnjavanje i odvodnjavanje.
- ✚ Primena savremenih menadžerskih i marketinških znanja, edukacije proizvođača, razvoj naučno istraživačkih institucija, radi prenosa znanja, novi pristup obrazovanju, koji će biti usmeren na razvoj i kreativno razmišljanje pojedinca i koji će promovisati ulogu inovatora. Veća komercijalizacija poljoprivrednih

sistema i povećana liberalizacija trgovine diktiraju potrebu za većim kapacitetom na delu poljoprivredne radne snage i naglog porasta produktivnosti. Produktivnost je sinonim za konkurentnost i u poljoprivredi se može povećati uvođenjem novih znanja, investicija i veće efikasnosti proizvodnje. Napori da se poveća produktivnost uključuje inovacije na više nivoa: političkom, institucionalnom i na nivou domaćinstva. Obrazovni sistemi treba da su otvoreni, fleksibilni i sposobni da se takmiče u trenutnoj globalnoj ekonomiji (Zubović i sar., 2009). Obrazovni sistem nije dovoljno prilagođen potrebama tržišta (BiH u procesu RIO+20, 2012). Sistemi poljoprivredne edukacije nisu u stanju da ispune rastuću potražnju za veštinama, pošto se konstantno uvode modernije tehnologije, a tržišta postaju sve izbirljivija. Mnoge poljoprivredne škole i fakulteti i dalje imaju nastavne planove koji ne podržavaju realne potrebe agrobiznis sektora i standarde kvalifikacije, gde mali i osrednji farmeri preuzimaju primat u proizvodnji i preradi hrane i drugih poljoprivrednih proizvoda (Sutton i sar., 2010). Potrebno je da se nastavni planovi i programi modernizuju u skladu sa potrebama realnog sektora i pružanjem najsavremenijih praktičnih znanja. U FBiH, institucije od kojih treba očekivati da u potpunosti preuzmu ulogu transfera znanja jesu FMPVŠ sa svojim posebnim odsekom, tj. službom, te svakako institucije formalnog obrazovanja (univerziteti).

- Izgradnja modernih kapaciteta za skladištenje i doradu voća i povrća (ULO²⁴ hladnjače). To će poboljšati dostupnost prehrambenih proizvoda i povećati bezbednost hrane, razviti tržišta posebno u ruralnim oblastima.
- Unapređenje pasminskog sastava u stočarskoj proizvodnji, upravljanje proizvodnjom kvalitetne stočne hrane.
- Uvođenje savremenih sorti i hibrida u proizvodnju za poljoprivredne biljne vrste, uz održavanje sistema za testiranje opštih sorti biljaka i pružanje informacija i preporuka za farmere.
- Poljoprivredno savetodavna služba da se organizuje po ugledu na razvijene zemlje EU, koja bi u potpunosti služila svojoj svrsi i čiji zaposleni bi svoje usluge pretežno distribuirali na terenu. Savetodavni poslovi se obavljaju radi „pospešivanja opšteg nivoa znanja poljoprivrednih proizvođača, koje će biti u

---

²⁴ Ultra low oxygen - ultra niska koncentracija kiseonika u hladnjačam omogućava čuvanje nekih vrsta voća nekoliko meseci (jabuka).

funkciji poboljšanja proizvodno ekonomskih pokazatelja. Savetodavne usluge se pružaju besplatno, ali ne postoji transparentan sistem njihovog finansiranja, kao ni institucionalni okvir. Danas usluge ove službe nisu dostupne ogromnoj većini poljoprivrednika u FBiH, jer ista nije organizovana (Marković, 2007). Kantonalne Vlade i resorna kantonalna ministarstva su preuzeli finansiranje ovih službi, pa su tom analogijom kreirale njihove poslove i zadatke. Prisutne su i političke opstrukcije uspostavljanja efikasne javne savetodavne službe u poljoprivredi FBiH. Da bi se prevazišlo ovakvo stanje 2013. godine je donesen Zakon o poljoprivrednim savetodavnim službama FBiH. Prema Zakonu, pružanje savetodavnih usluga na teritoriji FBiH vrše ministarstvo poljoprivrede, kantonalna ministarstva, agencije i zavodi, gradske i općinske službe nadležne za poljoprivredu. Nisu doneseni svi potrebni propisi, kako bi zakon postao operativan. Potrebno je doneti novi Zakon o savetodavnim službama FBiH, koji će uspostaviti organizacionu shemu u funkciji razvoja agrobiznisa, obezbediti nedostajuća finansijska sredstva, kao i sistem koordinacije između službi (Kikić i sar., 2015). Neosporna je uloga savetodavne službe u modernom agrobiznisu, te shodno tome važna mera u okviru Strategije razvoja agrobiznisa treba da bude savetodavstvo. Savetodavna delatnost se, u FBiH obavlja delovanjem javne i privatne savetodavne službe. U okviru FMPVŠ funkcioniše odsek – poljoprivredna stručna služba, koja vrši poslove centralne savetodavne službe, a njene obaveze i aktivnosti su (Zakon o poljoprivrednim savjetodavnim službama - Službene novine FBiH br 66/13):

- predlaganje i provođenje politike u oblasti poljoprivrednih savetodavnih službi,
- predlaganje Vladi FBiH strategije o funkcionisanju savetodavnih službi,
- koordiniranje i praćenje rada kantonalnih, gradskih i općinskih savetodavnih službi,
- koordiniranje i praćenje rada privatnih savetodavnih službi u FBiH, njihovo certificiranje i kontrola,
- koordiniranje i praćenje rada međunarodnih i domaćih organizacija, koje provode projekte iz oblasti savetodavnih službi,
- izrada programa obuke, te uslova i načina polaganja stručnog ispita za savetodavce, njihovo certificiranje i praćenje njihovog rada,
- uspostavljanje i vođenje registra i evidencija iz poljoprivredne savetodavne delatnosti,

- praćenje stanja u ovoj oblasti, predlaganje mera i ostalo.

Grafikon 10. Poljoprivredni subjekti BiH prema korišćenju saveta stručne službe

Izvor: UNDP, 2013.

Udeo gazdinstava koja učestvuju u obuci, odnosno traže stručne savete kontinuirano raste s povećanjem poljoprivredne aktivnosti, pa je od opšteg interesa razvoj poljoprivrednih gazdinstava (ukrupnjavanje poseda, promena strukture, intenziviranje i specijalizacija proizvodnje). U istraživačkom projektu (UNDP, 2013) skoro 30 % velikih farmi se redovno konsultuje sa stručnom službom i traže razne edukacije. Postojeće savetodavne službe u FBiH još uvek nisu u poziciji da pružaju potrebne usluge da bi se farmerima pomoglo da povećaju stepen konkurentnosti i produktivnosti, da efikasnije upravljaju svojim poslovanjem ili da bolje reaguju na nove okolnosti, kao što su zahtevi i preferencije potrošača, pitanja sigurnosti hrane i klimatske promene. Trebalo bi u savetodavstvo uključiti javni sektor, nevladine organizacije, organizacije ruralnih proizvođača i pružaoce usluga iz privatnog sektora (Sutton i sar., 2010). Predstavnici nevladinog sektora u razvijenim zemljama ključni su partneri vladi, čije se mišljenje uvažava, čija se podrška, znanje i veštine koriste od strane resornih institucija i koji učestvuju u procesima izrade, adaptacije i implementacije razvojnih strategija i programa (Budimir i sar., 2013). U FBiH,

kantoni će morati da razviju trenutno rudimentarne kantonalne savetodavne usluge visokog prioriteta. Za ovo, kantoni će morati angažovati dodatno osoblje. Još slabe administrativne funkcije u nekim kantonima potrebno je ojačati, takođe (Breternitz i sar., 2004).

- ✚ Podizanje imidža poljoprivrede kao delatnosti, odbacivanjem epiteta 'zaostalo' kako bi mladi prihvatili da se njome bave i stiču dohodak.
- ✚ Sufinansiranje zdravstvenog osiguranja i regulisanje radno pravnog statusa uposlenih na poljoprivrednim gazdinstvima, prevremeno penzinsiranje.
- ✚ Država treba da obezbedi stabilnost političkog, pravnog i monetarnog sistema, u cilju privlačenja stranih investitora koji imaju potrebna sredstva, tehnologiju, znanje, tržište i finansije.
- ✚ Ulaganje u ljudske resurse, zaustavljanje negativnih trendova depopulacije ruralnih područja i unapređenje dobne i obrazovne strukture.
- ✚ Povećanje budžetske podrške. Budžetska podrška za poljoprivredu u FBiH je nedovoljna i nije ni u kontekstu aktuelne Strategije razvoja poljoprivrede FBiH, gde je predviđeno izdvajanje za poljoprivredu u iznosu od 6% od ukupnog budžeta. Struktura agrobudžeta u FBiH varira iz godine u godinu, sa trendom smanjenja u poslednjih nekoliko godina (Tanović i sar., 2015). Najefektnije je sredstva usmeriti na investicije, infrastrukturne projekte, podsticati intenzivne i izvozno orijentisane proizvodnje, finalizaciju u raznovrstan asortiman, kao i sisteme održive poljoprivrede (Kuzman i sar., 2017).
- ✚ Podizanje energetske efikasnosti objekata, proizvodnih ciklusa i korišćenje obnovljivih izvora energije (biomasa, energija vetra, energija sunca, hidroenergija malih vodotoka), solarne energije za individualne sisteme navodnjavanja.
- ✚ Što pre osposobiti institucije za korišćenje predpristupnih sredstava EU - program IPARD (akreditovana agencija za plaćanja, odnosno nadgledanje sprovođenja finansijskih mera). Korišćenje IPARD sredstava je značajno, jer se realizuju nove investicije, što može doprineti jačanju konkurentnosti i pripremi za jedinstveno tržište EU (Jahić i sar., 2017). U Bosni i Hercegovini još uvek nije uspostavljena IPARD platna agencija zbog nepostojanja političkog dogovora između ključnih aktera. BiH svakako nije „propala“ država, ali zbog zaostavštine rata, još uvek nema institucija koje su neophodne. Kako Bosna i Hercegovina bude napredovala na

putu evropskih integracija, počće da prima pomoć u okviru programa ruralnog razvoja EU za potencijalne države članice - IPARD. IPARD mere za poboljšanje poljoprivredne konkurentnosti će biti dostupne samo za više uspješne poljoprivrednike, odnosno "velike farme", koji predstavljaju manje od 1% seoskog stanovništva (UNDP, 2013). Republika Srpska je još 2010. godine u sklopu Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede formirala Agenciju za plaćanja, preko koje se realizuju sva novčana sredstva za podršku poljoprivredi i ruralnom razvoju iz budžeta. U FBiH i Brčko Distriktu se čeka da se ovo telo formira na državnom nivou (Budimir i sar., 2013). U BiH situacija je kompleksna po pitanju pripreme za povlačenje sredstava IPARD fonda, te zahteva sinhronizovano delovanje svih struktura vlasti, od lokala, preko opština, kantona i entiteta do državnog nivoa (Jahić i sar., 2017).

- ✚ Ulaganje u infrastrukturu ruralnih područja (socijalno rekreativni sadržaji, saobraćajnice, škole, domovi zdravlja, komunikacione tehnologije itd.), kako bi se obezbedili solidni uslovi za ostanak i bavljenje poljoprivrednom mladih ljudi.
- ✚ Horizontalno i vertikalno povezivanje poljoprivrednika (zadruga). Organizacije poljoprivrednika treba da ojačaju i neprekidno nadograđuju njihove veštine, kapacitete i sposobnosti, od udruženja proizvođača ka poslovno orijentisanim zadrugama uz zahtev postizanja konkretnih organizacionih sposobnosti i veština upravljanja (Herlant i Mc Grenra, 2013). Neophodan je efikasan Zakon o zadrugama i drugim organizacijama koji će omogućiti poljoprivrednicima da se fokusiraju na komercijalne aktivnosti i da učestvuju u vrednostim lancima. Isti treba da osigura mehanizam da se uspostavi fer vlasništvo nad prethodnim zadružnom zemljištem i poveća pregovaračku i tržišnu moć zadrugara. Vertikalna integracija sa prehrambenom industrijom i tržišnim akterima ima za cilj podizanje konkurentne sposobnosti. Kako bi se osiguralo stanovništvo dovoljnim količinama kvalitetne hrane pravac razvoja agro-industrijskog kompleksa je vertikalna integracija, definisana institucionalnim mehanizmima, koji mogu podstaknuti učešće malih farmi na tržištu. Prednosti vertikalne integracije mogu biti unapređenje razmene informacija, sticanje kontrole nad kritičnim resursima, povećanje kvaliteta proizvoda, razvoj socijalno-ekonomske infrastrukture i dr.

(Zakharova i sar., 2015). Primer vertikalne integracije²⁵ je povezivanje poljoprivrednika sa kupcima, gde u uslovima direktne prodaje ostvaruju se obostrane koristi. Potrošač dobija proizvod po značajno nižoj ceni, dok poljoprivrednik snižava troškove poslovanja i marketinga po osnovu dobijanja informacija o preferencijama potrošača direktno na gazdinstvu. Vertikalna integracija je i poslovna saradnja poljoprivrednika sa prerađivačima i trgovcima, gde se može obezbediti povećanje obima i poboljšanje konkurentnosti.

- ✚ Klasteri i poslovni inkubatori kao novi modeli razvoja malih i srednjih preduzeća. U ekonomskom smislu klasteri se mogu definisati kao savremeni modeli umrežavanja preduzeća formiranjem lanaca saradnje na osnovu proizvodne kooperacije, prometa (roba i tehnologije) kao i pružanja usluga, u kojima se na fleksibilan način pokreće razvoj malih i srednjih preduzeća. Klasteri malih proizvođača mogu da podstaknu tehnološke inovacije, razvoj poslovanja i finansijske usluge u cilju da se postigne dugoročna konkurentnost poljoprivrednih subjekata (Herlant i Mc Grenra, 2013). Geografska koncentracija i regionalna specijalizacija malih i srednjih preduzeća u razvijenim zemljama značajno su doprineli povećanju njihove konkurentnosti. Klasteri su posebno važni za mala i srednja preduzeća, koja teže da učestvuju na visoko konkurentnom međunarodnom tržištu. Oni imaju značajan uticaj na porast i dinamiku izvoza zemlje. Stoga, razvoj agrobiznisa treba da se zasniva na međusobno povezanim izvozno orijentisanim malim i srednjim preduzećima (Aničić i sar., 2016). Stručnjaci stalno prate, razvijaju i primenjuju tehnološke inovacije, izbacujući tako na tržište stalno nove i inovirane proizvode (Živanović i sar., 2011). Poslovna udruženja i klasteri mogu da igraju vitalnu ulogu u razvoju finansiranja agrobiznisa, omogućavajući poljoprivrednicima da kolektivno učestvuju u dobijanju informacija, kreditnih aranžmana u cilju postizanja ekonomije obima i jačanja pregovaračke moći.

---

²⁵ Švajcarska korporacija "Nestle" koristi regionalni model interakcije sa lokalnim poljoprivrednicima u zemljama plasmana. Ovaj model uključuje: kreiranje centara za prikupljanje mleka, kontrolu kvaliteta i bezbednosti mleka, hlađenje i merenje; uplata za mleko; besplatna tehnička i veterinarska pomoć; obezbeđivanje transporta i mreže infrastrukture; mikrokredita za poljoprivrednike (25 miliona dolara godišnje).

Poslovni inkubatori²⁶ su instrument strategije ekonomskog oporavka regiona koji su se suočili sa strukturnim problemima, a imaju zadatak da pružaju podršku i pomoć novoformiranim preduzećima u cilju unapređenja njihovog poslovanja, savetodavne i konsalting usluge, za lakši pristup izvorima finansiranja i organizacijama, koje mogu obezbediti dodatni kapital neophodan za dalji rast i razvoj novih preduzeća. U BiH je prisutan mali broj ovakvih organizacija. U ciju podsticaja malog biznisa i poljoprivredne proizvodnje i prerade poljoprivrednih proizvoda, maja 2004. EU podržala je formiranje na području Nove Topole, kod Banja Luke, prvog poslovnog inkubatora na Balkanu iz oblasti poljoprivrede i prehrambene industrije. Poslovni subjekti u agrobiznisu, povezivanjem sa inkubatorom, ostvaruju niz prednosti kao što su stalna informaciona podrška, poslovanje putem elektronske berze poljoprivrednih proizvoda, pristup evropskim fondovima, olakšan nastup na tržištu i dr. (Ilić, 2006). Mlađi poljoprivrednici vide šansu za razvoj zahvaljujući EU fondovima za podršku poljoprivredi i ruralnom razvoju, jer su po pravilu bolje informisani i preduzimljiviji. Korišćenje iskustava zemalja iz regiona koje su postale članice EU, a koja su više pozitivna nego negativna, mogu biti od koristi za pozicioniranje prema EU i njenim fondovima za ruralni razvoj (Budimir i sar., 2013). Veliki broj propalih fabrika, skladišta, bivših poljoprivrednih zadruga i drugi prostori, koji se ne koriste, uz manja finansijska ulaganja u renoviranje, mogu se pretvotiti u poslovne inkubatore, što bi doprinelo prevazilaženju početnih teškoća u poslovanju novoformiranih preduzeća.

- ✚ Jačanje pozicije malih i srednjih preduzeća (MSP) iz oblasti agrobiznisa, jer su ona pokretači ruralnog razvoja, značajni u izvozu, a fleksibilna u odnosu na proizvodne programe i uslove poslovanja, koji se konstantno menjaju. Poljoprivredna proizvodnja je veoma svestrana i daje velike mogućnosti za različite aktivnosti koje bi mogle biti osnova za mala i srednja preduzeća (Popović, 2009). Razvoj MSP iz agrobiznisa treba da se zasniva na komparativnim prednostima, identifikovanim tržišnim šansama i utvrđenim mogućnostima prehrambene industrije, supstituciji uvoza i povećanju izvoza visokofinalizovanih kvalitetnih prehrambenih proizvoda. Otvara se mogućnost zemljama u razvoju, da povećaju proizvodnju organske

---

²⁶ Nazivaju se još i centri malog biznisa, a predstavljaju organizovan način formiranja malih privrednih subjekata i imaju zadatak da ih osposobe za samostalno funkcionisanje. Na taj način dolazi do povećanja zaposlenosti, produktivnosti i konkurentnosti, odnosno ekonomskog razvoja određenog područja.

hrane, a zatim je usmere na međunarodno tržište, gde se može ostvariti veći profit u odnosu na izvoz konvencionalno proizvedene hrane (Popović, 2016). Agrobiznis je posebno interesantan za mala i srednja preduzeća, jer ovo je vrlo široko polje koje obuhvata proizvodnju i preradu poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, kao i brojnih inputa za poljoprivrednu proizvodnju. U razvoju malih i srednjih preduzeća u oblasti agrobiznisa, polazna tačka je pretpostavka da će ona sa svojim posebnim proizvodnim programima imati sigurno tržište, ekonomski efikasnu i efektivnu proizvodnju, te će na taj način podstaći povećanu upotrebu i tehnološko unapređenje postojeće prehrambene industrije, kroz programe saradnje, ali i kroz njihovo uspostavljanje (Maletić i Ceranić, 2010). Razvojem malih i srednjih preduzeća u poljoprivredi je moguće ostvariti strateške ciljeve razvoja agrobiznis sektora. Za realizaciju tih ciljeva neophodno je obezbediti stabilan privredni ambijent, odgovarajuće preduslove kao meru podrške koja će biti stimulaturna za razvoj agrobiznisa. Prednost porodičnih i malih preduzeća je što koriste postojeće prirodne i ljudske resurse. Mala preduzeća u ruralnim područjima koriste jeftinije resurse, zapošljavaju mlade ljude, što doprinosi poboljšanju kvaliteta života i razvoju ruralnih područja (Popović, 2009). Dakle, Strategija razvoja agrobiznisa ne treba da se bazira samo na velikim gigantima, odnosno agroindustrijskim kompleksima svojstvenim za naša područja u prethodnom sistemu, već na razvoju malih i srednjih preduzeća, jer iskustva najrazvijenijih svetskih ekonomija poput SAD i Evropske unije o tome najbolje svedoče.

- ✚ Uvođenje FADN²⁷ sistema za poljoprivredna gazdinstva nameće se kao uslov za integraciju u Zajedničku agrarnu politiku Evropske unije. Naime, radi se o vođenju računovodstva na poljoprivrednim gazdinstvima, utvrđivanju prihoda i rashoda i izračunu profitabilnosti, čime se omogućava tržišno poslovanje i optimalna proizvodnja. To je svojevrsna priprema za poljoprivrednike da se što bezbolnije uključe u uslove poslovanja na Zajedničkom tržištu EU. Podaci iz FADN sistema mogu korisno poslužiti pri kreiranju mera agrarne politike u funkciji pospešivanja konkurentnosti i ekonomije proizvodnje. Podaci i indikatori o poslovanju mogu poslužiti interno za poboljšanje produktivnosti i konkurentnosti i profita, a može se

---

²⁷ Farm Accountancy Data Network - Mreža računovodstvenih podataka poljoprivrednih gazdinstava u državama članicama EU postoji od 1965. godine, a koristi se za utvrđivanje finansijskog položaja poljoprivrednih gazdinstava na makroekonomskom nivou (MPŠV RS, 2012).

pratiti poslovanje tokom dužeg perioda vremena. U Bosni i Hercegovini FADN sistem još nije uspostavljen u potpunosti, te shodno tome zadatak nadležnih struktura je da se isti uvede. Iako je EU putem IPA odobrila sredstva 2010. godine za uvođenje FADN, sa time se nije nastavilo nakon 2011. godine. Preduslov uključivanja u FADN je registracija poljoprivrednog gazdinstva (MPŠV RS, 2012).

- ✚ **Reforma agrarne politike.** Neophodna je jača podrška stabilnosti dohotka poljoprivrednih gazdinstava kroz povećanje budžeta i promenu njegove strukture (direktna plaćanja i tržišne intervencije), tržišno-cenovna politika, ruralni razvoj, konzistentnost mera podrške za duži rok - višegodišnje budžetsko planiranje, praćenje implementacije mera. Volk i sar. (2015), ističu da će biti veoma komplikovano realizovati tržišne intervencije, koji imaju za cilj zaštitu od preteranih poremećaja na tržištu, s obzirom na izdašna budžetska sredstva, poštujući pritom principe ZAP i međunarodne trgovinske ugovore. Podrška poljoprivrednicima za stabilizaciju dohotka, koji je ugrožen od elementarnih nepogoda, bolesti i drugih šteta, šeme osiguranja, protivgradna zaštita u voćarskoj proizvodnji, odgođena prodaja poljoprivrednih proizvoda radi minimiziranja tržišnog rizika, intervencije putem robnih rezervi dodatne su mere kojima se jača položaj poljoprivrednih gazdinstava i uopšte sektora agrobiznisa (Vlada RS, 2015).
- ✚ **Upravljanje rizicima, osiguranje bezbednosti hrane, redovne i kvalitetne sanitarne i fitosanitarne usluge, mere za upravljanje rizikom.** Upravljanje rizicima u poljoprivredi bavi se smanjenjem mogućnosti nepovoljnih ishoda ili ublažavanjem njihovih negativnih efekata. Odlučujući u uslovima neizvesnosti i rizika, odluka se može poboljšati identifikovanjem mogućih događaja, procenom vrednosti njihovih ishoda i varijabilnosti (Kuzman i sar., 2017a). U okviru ZAP se predviđa izgradnja seta raznovrsnih mera (mere interventnog otkupa, subvencioniranog skladištenja, stvaranje fondova uzajamne pomoći i mehanizama osiguranja, ugovaranje proizvodnje za poznatog kupca, koje omogućuje proširenje pristupa tržištu za male farme, olakšan dolazak do kredita i tehnologija. Poljoprivrednici i prerađivači hrane suočavaju sa velikim brojem specifičnih rizika, koji smanjuju njihovu kreditnu sposobnost, što često dovodi i do kreditnog odbijanja. U FBiH postoje osiguravajuća društva koja nude osiguranje poljoprivrednih rizika, ali je to nepotpuno. Neophodno je utvrditi koja osiguranja postoje, inicirati uvođenje

osiguranja za sve značajnije rizike i stalno podsticati poljoprivrednike da se osiguravaju.

6.1. Stubovi agrarne politike i razvoj poljoprivrede FBiH

I stup: Predložene mere iz poljoprivredne politike su podeljene u dve grupe:

- I grupa mera tržišne podrške proizvođačima, koja uključuje meru podrške proizvođačima kroz tržišne intervencije,
- II druga grupa mera - direktna plaćanja za pojedine proizvodnje od interesa za razvoj.

II stup: Mere ruralnog razvoja su detaljno razrađene u okviru Programa ruralnog razvoja FBiH za period 2015 – 2020, koji je modeliran na principima koji su u podudarni sa IPARD, te koristi format usvojen za IPARD 2. Programom je predviđeno 17 podmera u okviru 6 mera:

- konkurentnost poljoprivrednih proizvoda,
- mjere za agro-okoliš, ublažavanje klimatskih promena i organsku proizvodnju,
- diverzifikacija aktivnosti na poljoprivrednim gazdinstvima i razvoj preduzetništva,
- LEADER implementacija lokalnih razvojnih strategija,
- tehnička pomoć i
- mere iz oblasti šumarstva.

III stup: Opće usluge u poljoprivredi se odnose na:

- podršku promotivnim i informativnim aktivnostima,
- osiguranju primarne poljoprivredne proizvodnje i upravljanju rizikom,
- uzgojno-selekcijском radu u stočarstvu,
- stručnim poslovima u biljnoj proizvodnji,
- fitosanitarnim aktivnostima,
- sistemu kontrole kvaliteta i zdravstvene bezbednosti proizvoda,
- savetodavnim uslugama,
- obrazovanju, istraživanju, razvoju i analizi,
- tehničkoj i administrativnoj podršci.

6.2. Sredstva za sprovođenje Strategije razvoja agrobiznisa FBiH

Predviđena budžetska podrška poljoprivrednom sektoru FBiH u periodu implementacije Strategije je znatno veća u odnosu na dosadašnju i 2019. godine bi trebala dostići nivo od 350 miliona KM. Planira se da se ukupni budžetski transferi u sektor poljoprivrede sa nivoa Ministarstva godišnje povećavaju za 50 miliona KM, tako da sa 150 miliona KM, koliko je planirano podržati sektor u 2015. godini, četiri godine kasnije podrška dosegne nivo od 350 miliona KM. Predloženi budžet je odraz želje Ministarstva da se Strategijom omogući razvojna komponenta celokupnog sektora i da se visinom ukupnih budžetskih transfera na kraju implementacije Strategije postignu što bolje pregovaračke pozicije BiH i FBiH sa EU, a u kontekstu preuzimanja pravila ZAP (Bajramović i sar., 2015a).

Strategijom se predviđa (Bajramović i sar., 2015a) da se u prve dve godine (2015. i 2016. godina) zadrži relativno značajno veće učešće direktnih plaćanja u ukupnom budžetu, a da od 2017. godine do kraja implementacije Strategije relativno učešće II stupa agrarne politike bude nešto malo veće u odnosu na I stup. Učešće mera tržišno-cenovne politike i direktnih plaćanja sa početnih 64,5 % (2015) postepeno će se smanjivati na nivo ispod 50 % (44,50%, 2017 - 2019), kao posledica jačanja II stupa agrarne politike. Sredstva namenjena za prestrukturiranje sektora i ruralni razvoj će biti značajno povećana i u apsolutnim i relativnim iznosima. Sa 45 miliona KM i učešćem od 30 % u 2015. godini projektovano je da se u ovaj stup agrarne politike u periodu 2017 – 2019. godina izdvaja polovina ukupnog budžeta, tako da u 2019. godini ukupna izdvajanja za ovaj stup iznose 175 miliona KM. Opće usluge u poljoprivredi svih godina implementacije Strategije trebale bi imati jednake važnosti i projektovano je da izdvajanja za III stup budu na nivou od 5,5 % ukupnih budžetskih izdvajanja, što u apsolutnim iznosima znači povećanje sa planiranih 8,25 miliona KM (2015) na 19,25 miliona KM (2019).

6.3. Merenje efekata Razvojne strategije agrobiznisa

U cilju razvoja agrobiznis sektora neophodno je kontinuirano praćenje, merenje i ocenjivanje realizacije postavljenih ciljeva, posebno prioriternih područja.

Važno je utvrditi šta je urađeno u odnosu na ono šta je planirano. Drugim rečima, koji su rezultati i efekti postignuti, u odnosu na korištene resurse, naročito finansijske. Indikatori za praćenje efekata usvojene i implementirane strategije mogu se klasifikovati kao (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008):

- ✓ Indikatori napretka kojima se prati finansijska implementacija i utrošena sredstva,
- ✓ Indikatori rezultata, odnosno efekata, kvaliteta i performansi mogu biti fizički finansijski.

Tokom sprovođenja svakog plana postoje faktori, koji utiču na ishod planiranih ciljeva i aktivnosti. Svrha merenja efekata strategije je da se, ukoliko postoje odstupanja, reaguje pravovremeno i izvrše neophodne korekcije, da bi se planirani ciljevi ostvarili ili da bi ostvareni rezultati bili što bliži planiranim. Komisije za praćenje i ocenu implementacije Strategije preispituje predložene ciljeve i prioritete, za šta su neophodne ažurne informacije.

Shema 4. Monitoring i evaluacija

Izvor: Vlada RS, 2015.

Monitoring i ocena implementacije Strategije obezbeđuje kontinuiranu povratnu informaciju o implementaciji Strategije, odnosno rezultatima, te omogućava da se identifikuju stvarni ili potencijalni efekti, odnosno problemi i to dovoljno rano, kako bi se omogućile, odnosno olakšale izmene u pogledu samih programa i projekata i njihove realizacije (Vlada Tuzlanskog kantona, 2008).

7. ZAKLJUČAK

Poljoprivredno-prehrambeni sektor u FBiH poseduje značajan razvojni potencijal, koji za sada nije realizovan. Postoje pogodni prirodni resursi, ljudski resursi, ali čini se da nema sluha od strane kreatora agrarne politike da se sektoru pruži značajnija podrška, za dobrobit svih. Razlozi zaostajanja sektora su mnogobrojni, a ističemo posebno neadekvatnu agrarnu politiku, koja nije u funkciji rešavanja gorućih problema sela i poljoprivrede.

Rezultati istraživanja pokazuju da je moguće ostvariti razvoj agrobiznis sektora implementacijom predloženih mera i aktivnosti, što je i potvrda polaznih hipoteza.

- ✓ H 1: Neophodno je inovirati Strategiju razvoja agrobiznisa FBiH i uskladiti je u potpunosti sa izmenjenim okolnostima i zahtevima EU Acquis-a – POTVRDA.
- ✓ H 2: Istorijski kontekst imao je značajan uticaj na sadašnje stanje sektora agrobiznisa i obrise agrarne politike u FBiH – POTVRDA.
- ✓ H 3: Aktuelno stanje sektora agrobiznisa u FBiH nije zadovoljavajuće, jer pored postojanja prirodnih i humanih resursa ne beleže se značajniji pomaci i rezultati – POTVRDA.
- ✓ H 4: Agrarna i ruralna politika predstavljaju kočnicu za dalji rast i razvoj sektora agrobiznisa, te je neophodna njena reforma – POTVRDA.
- ✓ H 5: Implementacija i realizacija mera inovirane strategije razvoja agrobiznisa rezultovaće razvojem ovog sektora – POTVRDA.

Usmerenje treba biti ka restrukturiranju poljoprivrednih gazdinstava, povećanju zemljišnog poseda i korišćenju ekonomije obima, racionalno korišćenje prirodnih resursa (zemljište i voda), investicije u nove tehnologije, adaptacije na klimatske promene, minimiziranje ostalih rizika, proizvodnju kvalitetnih proizvoda s intencijom ka zadovoljavanju sopstvenih potreba, a u bliskoj budućnosti i izvoz. Udruživanje malih poljoprivrednika, kao i prerada primarnih sirovina je uslov postizanja konkurentnosti i opstanka na sve izbirljivijem tržištu. Smislen program približavanja evropskim integracijama može doprineti razvoju agrosektora, na čemu hitno treba raditi. U tom kontekstu neophodne su reforme agrarne politike, odnosno uvažavanje činjenice da postoje realni problemi i da se isti moraju efikasno rešavati. Neophodno je pripremiti odgovarajuća

strateška dokumenta koja će trasirati put ka EU integraciji i čijom implementacijom će doći do snažnijeg razvoj agrobiznis sektora.

Inovirana Strategija razvoja agrobiznisa nudi rešenja za unapređenje sektora primarne poljoprivrede, prehrambene industrije, kao i ostalih delatnosti koje se naslanjaju na poljoprivredu. Strategija se više odnosi na makro aspekt, ali poljoprivrednici će biti usmereni na to šta proizvesti i kako se poslovno ophoditi u izmenjenim okolnostima, koje sektor agrara postupno vode ka evropskom agrosektoru.

Agrarna politika u entitetu FBiH je neusklađena i neefikasna, stoga je neophodno doneti planove i strategije, koji zagovaraju suštinske promene. Intencija treba da bude na uvođenju seta mera i aktivnosti, koje će podstaći dalji rast i razvoj ovog sektora, radi ostvarivanja većih benefita.

Poljoprivreda je poslednjih godina na nivoima kantona samo deklarativno podsticana, te nije zabeležen rast. Finansijska podrška sektoru agrobiznisa nije bila predvidiva, niti je bila u funkciji njegovog razvoja. Neophodno je opredeliti veća finansijska sredstva, a najmanje u iznosu 6 % koliko je predviđeno i aktuelnom strategijom.

Postoje značajni poljoprivredni potencijali, ali i prepreke za bržu revitalizaciju sektora agrara. Identifikovane su prepreke u razvoju agrobiznisa FBiH, ali je zaista veoma teško koncipirati optimalnu strategiju i smernice za konstantan održiv razvoj agrobiznisa na našim prostorima.

Ovo istraživanje je pokazalo da poljoprivredni razvoj je *sine kua non* za ekonomski rast, u početnim stadijumima razvoja svake zemlje, a za zemlje u razvoju i danas je od primarnog značaja. Zato se ne sme dozvoliti zanemarivanje agrobiznis sektora već mu treba pružiti podršku, jer će efekti svakako biti od koristi za celokupno društvo.

Poljoprivredna razvojna strategija, osmišljena da shvati vezu između povećanja poljoprivredne proizvodnje i rasta ekonomije, je neophodna. Takva strategija ima za cilj da se prevaziđu najozbiljnije prepreke za povećanje poljoprivredne produktivnosti i da se fokus stavi na zahteve proizvođača i tržišne mogućnosti, a promoviše uključivanje malih farmera u nova tržišta hrane. Poljoprivreda FBiH može poslati dinamičnom motor rasta, koji će doprineti prehrambenoj sigurnosti, smanjenju siromaštva, a u perspektivi i ostvarivanju značajnih prihoda za poljoprivrednike i državu.

Neophodna je podrška agro-industriji da poboljša svoju produktivnost i efikasnost i poveća korišćenje kapaciteta, kako bi se integrisala u globalne lance hrane. To podrazumeva unapređenje veština upravljanja, metoda rada, procesa optimizacije, širenje odgovarajućih poljoprivredno-inženjerskih sistema, inovacije proizvoda i diverzifikacije, usklađenosti sa kvalitetom i ekološkim standardima, kao i prodoran marketing, posebno kad su u pitanju organski proizvodi zbog malog tržišnog učešća, kao što nalaze Babović i sar., 2012.

Preduslov za uspešnu implementaciju ove strategije je investiranje u materijalne i ljudske resurse, kao i da se obezbedi odgovarajuće zakonodavstvo i institucionalna podrška. Pored toga, potrebna je puna podrška Vlade i drugih nivoa vlasti u procesu implementacije strategije razvoja agrosektora u FBiH.

Za održavanje konkurentnosti poljoprivrede, razvoja tržišta i unapređenja lanca poljoprivrednih proizvoda, potrebno je orijentisati se na osnovne elemente strategije razvoja agrobiznisa, pre svega, na realizaciju koncepta održivog razvoja i sistema poljoprivrede, čije osnove leže u podržavanju i podsticanju upotrebe i upravljanja znanjem i inovacijama.

Uz adekvatnu agrarnu politiku i ruralnu politiku, poljoprivreda u FBiH može postati konkurentna i značajnije doprineti razvoju privrede. Iako je bilo napretka u razvoju agrobiznisa, u narednom periodu država bi trebala da igra ključnu ulogu za stimulisanje poslovnog ambijenta i stvaranje povoljne makroekonomske klime i uslova, kao jedinih osnova za podsticaj poljoprivrede, usmerene na restrukturiranje agro sektora, razvoj tržišta i povećanja investicija. Neophodno je povećati podršku novim kapitalnim investicijama, novim tehnologijama, znanju, standardima, udruživanju poljoprivrednih proizvođača, finansijska podrška.

Postojeći sistem podrške sektoru agrobiznisa u FBiH nije dovoljno okrenut razvojnim ciljevima poljoprivrede i neophodnim strukturnim promenama u ruralnoj ekonomiji. Promene u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja FBiH predstavljene putem mera i aktivnosti u ovoj strategiji razvoja imaju za krajnji cilj ukupan balansiran društveno ekonomski razvoj FBiH.

Predlog inovirane Strategije za razvoj agrobiznisa je napravljen sa ciljem da kreatori agrarne politike uvažavaju neke predloge za poboljšanje stanja sektora, a isto tako ovaj predlog treba da signalizira da postoje rešivi problemi i da je neophodno odmah delovati.

Ukoliko nema podrške od strane različitih stejholdera, kao što su nevladine organizacije, udruženja poljoprivrednika, prerađivača i ostalih, ne može se očekivati razvoj sektora agrobiznisa, čak i ako bi predlog Strategije bio usvojen od strane nadležnih organa. Dakle, kao što nalaze Budimir i sar. (2013), u procese kreiranja javnih politika u oblasti poljoprivrede neophodno je uključiti stručnjake i predstavnike udruženja poljoprivrednika u BiH.

Donošenjem i implementacijom zakonske regulative, uspostavljanjem kvalitetnih institucija službi (registri, inspeksijske službe i stručne poljoprivredne službe, institucije za sertifikaciju poljoprivredne proizvodnje, formiranje centralne laboratorije za kontrolu poljoprivrednih inputa i outputa), razvojem tržišta, definiranjem stimulativnih mera podrške domaćoj poljoprivredi, uz jasne mere carinske zaštite od prekomernog i nekontroliranog uvoza, poljoprivreda bi postepeno trebala da dobije na značaju i da predstavlja razvojni oslonac ukupne privrede FBiH.

LITERATURA

- Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj – ACED (2012). *IPARD u Bosni i Hercegovini – kroz Hrvatska iskustva*, Projekat: Usaglašenost sa EU politikama iz oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja – IPARD u BiH kroz Hrvatska iskustva.
- Agencija za statistiku BiH (2007-2015). *Bruto domaći proizvod*, Sarajevo, BiH.
- Aničić, J., Zakić, N., Vukotić, S., Subić, J. (2016). Clustering as an opportunity for internationalization of the SME sector in Serbia. *J Balkan Near East Stud* 1 (1); 1–19.
- Babović, J., Carić, M., Prodanović, R. (2012). Marketing organskih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. *Ekonomija: teorija i praksa*, 5 (3); 1-9.
- Babović, J., Prodanović, R., Mutibarić, J. (2011). *Zoning and Sustainable Development of Organic Agriculture*, International Scientific Conference "Serbia Facing the Challenges of Globalization and Sustainable Development" Proceedings, Belgrade, November 25th, 2011, page 277-287.
- Babović, J., Raičević, V., Carić, M. (2012a). Benčmarking u funkciji konkurentnosti i efikasnosti u poslovanju. *Ekonomika poljoprivrede*, 59 (1); 115-127.
- Bajramović, S., Davidova, S., Gorton, M., Ognjenovic, D., Pettersson, M., Rabinowicz, E. (2006). *Competitiveness in the Agricultural Sector of Bosnia and Herzegovina*. Livsmedelsekonomiska institutet, Lund.
- Bajramović, S., Nikolić, A., Butković J. (2015a). *Poljoprivredna politika u Bosni i Hercegovini*, poglavlje u monografiji: Volk, T., Erjavec, E., Mortensen, K. (2015). *Poljoprivredna politika i evropske integracije u Jugoistočnoj Evropi*. Food and Agriculture Organization of the United Nations by the Regional Rural Development Standing Working Group, Budimpešta.
- Bajramović, S., Nikolić, A., Ognjenović, D., Janjić, P. i dr. (2015). *Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2015-2019. godine*, Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Sarajevo.

- Bogdanović, J. (1998). *Društveni i ekonomski razvoj agrara*, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
- Bosna i Hercegovina - Vijeće ministara (2015). *Strateški okvir za BiH*, Direkcija za ekonomsko planiranje, Sarajevo.
- Bosna i Hercegovina u procesu RIO+20 (2012). *Izveštaj Bosne i Hercegovine za UN Konferenciju o održivom razvoju (UNCSD)*, United Nations Environment Programme (UNEP) - Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, Sarajevo.
- Breternitz, H., Goeman, D., Schlosstein, E. et al. (2004). *Functional Review of the Agricultural Sector in BIH*. Sarajevo. Preuzeto sa (25.05.2017): http://www.esiweb.org/enlargement/wp-content/uploads/2010/03/agriculture-functional-review_bih_2004.pdf
- Budimir, D., Čolaković, E., Klarić, S., Milanović, A. (2013). *Poljoprivreda i ruralni razvoj u BiH Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*. Inicijativa "Građani za Europu - Faza 3", Udruženja VESTA.
- Caribbean Agriculture is our Business (2012). *CARICOM Agribusiness Development Strategy*. As presented to the 40th Special Meeting of the Council for Trade & Economic Development (COTED) Dominica, October 19, 2012.
- Christoplos, I. (2007). *Between the CAPs: Agricultural policies, programming and the market in Bosnia and Herzegovina*. Humanitarian Policy Group, Overseas Development Institute, London, Background Paper.
- Cicea, C., Cvijanović, D., Subić, J. (2007). Strategija i prioriteti poljoprivrede i ruralnog razvoja Rumunije. *Ekonomika poljoprivrede*, 54 (4); 441-459.
- Crnkovic, V. (2012). *Agricultural Rural Libraries in Serbia in the Era of Information Technology*. World Library and Information Congress: 78th IFLA General Conference and Assembly, Helsinki.
- Ćejvanović, F., Cvijanović, D. (2011). *Politika održivog ruralnog razvoja Bosne i Hercegovine u procesu integracija*, 2. Međunarodna konferencija, Tuzla.
- Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine (2015). *BiH izvještaj o razvoju*, Sarajevo, BiH.

- Drobac, M. (2008). *Menadžment u agrobiznisu - teorija i stvarnost*. Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
- Đekić, S., Jovanović, S. (2009). Rural Development Strategy in the Light of Serbia Joining European Union. *Facta Universitatis*, Vol. 6, No 2, pp. 147 – 152.
- Đurić, K., Vukoje, V., Tomaš – Simin, M. (2016). Agrarni budžet kao oblik finansiranja poljoprivrede u Republici Srbiji i Hrvatskoj. *Agroekonomika*, 45 (71); 13-21.
- European Commission (2015). *Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA II) 2014-2020 - Strengthening SMEs Competitiveness*. Special Measure for flood recovery and flood risk management.
- European Investment Bank (2016). Agriculture and Food, Unlocking production potential in a sustainable and resource-efficient manner. Preuzeto sa (11.06.2017): <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/cb1e12eb-7ada-4e4f-9906-01b8e97e4c68>
- Federalni zavod za programiranje razvoja (2014). *Izveštaj o razvoju Federacije Bosne i Hercegovine za 2013. god.*, Sarajevo.
- Federalni zavod za statistiku (2015). *Struktura u odnosu na ukupan BDP, deset najznačajnijih sektora privrede*.
- Federalni zavod za statistiku (2016). *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine za 2016.godinu*, Sarajevo.
- Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva (2017). *Zeleni izvještaj - Godišnji izvještaj o stanju poljoprivrede u FBiH za 2016. godinu*, Sarajevo, BiH.
- Gavrić, R. (2012). *Izveštaj iz oblasti poljoprivrede za Bosnu i Hercegovinu za 2011. godinu*. Godišnji izvještaj o stanju u sektoru poljoprivrede, ishrane i ruralnog razvoja. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH (MVTEO).
- Gulan, B. (2010). *Povećanje konkurentnosti u agrobiznis sektoru Srbije – činilac poboljšanja spoljnotrgovinske razmene*. Teorijske razlike agrarnog i ruralnog razvoja. Rad objavljen 2005. g. u tematskom broju časopisa Ekonomski anali, Beograd, str. 331-335. Preuzeto sa (17.08.2017):

http://portal.zzbaco.com/mojo_baco/data/Sites/1/docs/mono/TOMIC/I%20poglavlje%20PDF/01_11%20Povecanje%20konkurentnosti.pdf

- Herlant, P., Mc Grenra, D. (2013). *Bosnia and Herzegovina - Country strategic opportunities programme*. IFAD, Enabling poor rural people to overcome poverty, 110th Session Rome, 10-12 December 2013.
- Hron, J. Štůsek, J., Arnošt, M., Huml, J. (2008). Diversification strategy in small and medium size agribusinesses in the Czech Republic – impulses for searching business opportunities. *Agric. Econ.*, 54 (11); 505–509.
- Ilić, M. (2006). Poslovni inkubatori i klasteri kao model razvoja malih i srednjih preduzeća u industriji. *Industrija*, br. 4, str. 63-98.
- Jahić, M., Avdić, P., Prodanović, R. (2017). *IPARD program u funkciji razvoja agrobiznisa u BiH i Srbiji*. Third International Scientific Conference, Conference Proceedings - Knowledge Based Sustainable Economic Development ERAZ 2017, Association of Economists and Managers of the Balkans, Belgrade, Serbia – June 8, 2017, Vol. 3, str. 114-121.
- Jedinica za siromaštvo i ekonomsko upravljanje (2010). *Studija o politici poljoprivrednog sektora u Bosni i Hercegovini*, Ured Svjetske banke u BiH, Sarajevo.
- Jeleč, S., Klarić, S., Milanović, A., Čolaković, E. (2011). *Poljoprivreda i ruralni razvoj - Preporuke civilnog društva za brži put prema EU*. Inicijativa Građani za Europu 2011.
- Jusufranić, I., Ljutić, J. (2011). *Marketing organskih poljoprivrednih proizvoda*. AGROBIZ 2011., Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem, Internacionalni Univerzitet Novi Pazar.
- Katona, J. K. (2007). *Agri-environmental management and rural development: Hungary after EU accession*. PHD SUMMARIES, Applied Studies in Agribusiness and Commerce, Agroinform Publishing House, Budapest.
- Kikić, S., Čustović, H., Ljuša, M. (2015). *Savjetodavne službe u Bosni i Hercegovini: korak naprijed ili dva nazad?* Federalni zavod za poljoprivredu Sarajevo - Poljoprivredno-prehrambeni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Kulenović, Ž., Ivanković, D. (2016). *Strategije revitalizacije ruralnog prostora - primjer Republike Hrvatske i Republike Srbije*. International scientific conference - ERAZ 2016: Knowledge based sustainable economic development.
- Kuzman, B., Đurić, K., Mitrović, Lj. Prodanović, R. (2017a). Agricultural Budget and Agriculture Development in Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 64 (2); 515-531.
- Kuzman, B., Prodanović, R. (2017). *Land Management in Modern Farm Production*, Thematic Proceedings, Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region – development and application of clean technologies in agriculture, p. 292-308, editors: Subić, J., Kuzman, B., Jean Vasile, A. Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia.
- Kuzman, B., Prodanović, R. (2017a). *The Main Determinants of Agritourism Development in the Republic of Serbia*, in: Thematic Proceedings II "Tourism in Function of Development of the Republic of Serbia. Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, Vol. 2, p. 500-517.
- Kuzman, B., Prodanović, R., Subić, J. (2017a). *Risk and uncertainty management in agricultural holding*, in monograph: Risk in the food economy – theory and practice, The Polish and the EU Agricultures 2020+ Challenges, Chances, Threats, Proposals, pp. 133-147, Eds. dr Justyna Góral, dr Marek Wigier, Institute of Agricultural and Food Economics National Research Institute, Warsaw.
- Kuzman, B., Puškarić, A., Potrebić, V. (2010). Strategic Decisions in Agribusiness, Petroleum-Gas University of Ploiesti *BULLETIN*, Vol. LXII, No. 4, p. 35 – 42.
- Maksimović, L., Babović, J., Carić, M., Milić, S. (2010). Ekonomski efekti navodnjavanja i đubrenja u proizvodnji šećerne repe. *Ekonomika poljoprivrede*, 57 (4); 611-623.
- Maletić, R., Ceranić, S. (2010). *Small and Medium Enterprises as Development Factor of Agribusiness in Republic of Serbia*. Applied Studies in Agribusiness and Commerce, 45-49.
- Markovic, D. (2007). *Country study Bosnia and Herzegovina*. In: El Mou jabber M. (ed.), El Bitar L. (ed.), Raeli M. (ed.). Study of the organic and safety agriculture in

- the Adriatic cross-border region and of training needs. Bari: CIHEAM, p. 39-57 (Options Méditerranéennes: Série B. Etudes et Recherches; n. 60).
- Milanović, M, Mihailović, B, Paraušić, V. (2009). Elementi konkurencije i strukturne tipologije agrarnog tržišta u Srbiji. *Ekonomika poljoprivrede*, 56 (4); 519-534.
- Milanović, R. Ž., Subić, J. (2005). Mali biznis i preduzetništvo Rumunije s posebnim osvrtom na poljoprivredu. *Ekonomika poljoprivrede*, 52 (3); 321-334.
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske (MPŠV RS) (2012). *Mreža računovodstvenih podataka poljoprivrednih gazdinstava – FADN*. Priručnik za poljoprivredne proizvođače.
- Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine (2016). *Godišnji izvještaj iz oblasti poljoprivrede, ishrane i ruralnog razvoja za Bosnu i Hercegovinu za 2015. godinu*, Sarajevo.
- Mirković, M. (2010). Integralni ruralni razvoj kao faktor smanjenja siromaštva. *Ekonomski pogledi*, 1; 45-54.
- Moore, J. (1992). *Writers on Strategy and Strategic Management*, Penguin Books.
- Mreža za ruralni razvoj Srbije (2010). *Akcionni plan 2011-2015*. Preuzeto sa (11.05. 2017): <http://www.fondzabalj.org.rs/newsdocuments/109doc1.pdf>
- Novković, N. (2003). Pravci razvoja malog biznisa u agroprivredi Vojvodine, *Ekonomika preduzeća*, 3-4, str. 128-132.
- Novković, N., Mutavdžić, B. (2010). *Uloga državnog menadžmenta u povećanju konkurentnosti agroprivrede Srbije*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
- Odluka o usvajanju programa utroška sredstava sa kriterijima raspodjele sredstava "subvencija privatnim poduzećima i poduzetnicima - poticaj za poljoprivredu" utvrđenih proračunom Federacije Bosne i Hercegovine za 2016. godinu, Federalno Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Službene novine Federacije BiH, broj 23/16.
- Pejanović, R. (2009). Razvojni problemi poljoprivrede Republike Srbije, *Agroekonomika*, br. 41-42, 5-23.
- Penev, S. (2013). *Economic and European Perspectives of Western Balkan Countries*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.

- Plojović, Š., Bušatlić, S. (2011). *Značaj strategijskog planiranja u agrobiznisu*. AGROBIZ 2011., Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem, Internacionalni Univerzitet Novi Pazar.
- Popović, B. (2009). Contribution of Small and Medium Sized Enterprises in Development of Agribusiness of Serbian Republic. *Journal of Agricultural Sciences*, Vol. 54. No 1, p. 62-79.
- Popović, B. (2016). Organska proizvodnja – šansa za razvoj MSP u agrobiznisu, *Megatrend revija*, Vol. 13, No 1, 223-240.
- Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press, New York.
- Radovanović, V. (2010). Integral rural development: Toward a more harmonious regional development, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 132, str. 41-51.
- Radulović, Đ. (2013). *Poljoprivredno gazdinstvo u procesu obezbeđivanja izvora finansiranja*, III Poljoprivredni forum – Hrana za evropu, Investirajmo u agroprivredu Srbije. Subotica, 17-19. oktobar 2013.
- Savjet za zelenu gradnju (2013). *Uspostava Ministarstva poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja BiH i drugih struktura kao put ka ekonomskom napretku BiH u procesu evropskih integracija*, Sarajevo.
- Savjet za zelenu gradnju (2014). *Cost – benefit analiza uspostave Ministarstva poljoprivrede, prehrane i ruralnog razvoja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Savjet za zelenu gradnju (2015). *Poljoprivreda i ruralni razvoj u službi održivog razvoja - Strateški plan zagovaranja i akcioni planovi 2015-2018*, Sarajevo.
- Skupština Brčko distrikta BiH (2009). *Strategija razvoja Brčko Distrikta BiH za period 2008.-2017. godina*. Preuzeto sa (20.06.2017):
http://www.mojemjesto.ba/files/documents/strategija_razvoja_brcko_distrikta_2008-2017-ba.pdf
- Subić, J., Popović, V. Ž., Vuković, P. (2005). Održivo korišćenje zemljišta u poljoprivredi. *Ekonomika*, 51, (5-6); 26-35.
- Sutton, W., Asa, M. G., Giertz, H., Van der Celen, P., Nikolić, A. (2010). *Studija o politici poljoprivrednog sektora u Bosni i Hercegovini - Studija o politikama*

- trgovine i integracije*, Izvještaj br. 57919-BA, Ured Svjetske banke u Bosni i Hercegovini.
- Šoljić, K., Pavličević, J. Milas, Z. (2007). Mogućnosti razvoja poljoprivrede u južnoj Hercegovini, *Agronomski glasnik*, 1, str. 77-90.
- Tanić, S. (2013). *Eastern Europe and Central Asia Agroindustry Development Country Brief - Bosnia and Herzegovina*. Regional Office for Europe and Central Asia, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Tanović, N., Džubur, A., Kurtović, O., Bukalo, E., Salčinović, A. (2015). *Strategija razvoja poljoprivrede općine Kakanj za period 2016-2020*. Federalni zavod za poljoprivredu Sarajevo; Federalni zavod za agropedologiju Sarajevo; Agromediteranski fakultet Mostar.
- The European Bank for Reconstruction and Development – EBRD (2010). *Agribusiness Sector Strategy*, As approved by the Board of Directors at its meeting on 6 July 2010.
- Timothy, O. W. and Smith, R. (2008). *Rethinking Agricultural Development: The Caribbean Challenge*. 40th Annual Monetary Studies Conference, 11-14 November 2008, Basseterre, St Kitts.
- Todorović, J. (2000). *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd.
- Tomić, R., Tomić, D. (2011). Proizvodni potencijali agroprivredne Srbije – faktor unapređenja konkurentnosti. *Škola biznisa*, br. 3, str. 1-10.
- Tršić-Bošković, V. (2014). *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine*, "Sl. glasnik RS", br. 85/
- United Nations Development Programme – UNDP (2013). *Rural development in Bosnia and Herzegovina: Myth and reality*. 8th National Human Development Report 2013, Sarajevo.
- Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine (2016). *Analiza vanjskotrgovinske razmjene za sektor voća i povrća (2012-2016)*, Sarajevo.

- Vaško, Ž., Mirjanić, S. (2013). Osnovni indikatori razvoja poljoprivrede u Bosni i Hercegovini - retrospektiva (1950. do 2010. godine, *Agroznanje*, vol. 14, br.4. 575-589.
- Veljović, N. (2015). Agrobiznis i organska poljoprivredna proizvodnja. *FBIM Transactions*, 3 (2); 125-131. Preuzeto sa (12.04.2017):
http://fbim.meste.org/FBIM_2_2015/6_15.pdf
- Vlada Republike Srpske (RS) (2015). *Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske 2016–2020*, Banja Luka.
- Vlada Tuzlanskog kantona (2008). *Strategija razvoja poljoprivrede u tuzlanskom kantonu za period 2009.-2013. godine*, Tuzla.
- Vladislavljević, R., Soleša, D., Carić, M. (2016). The impact of projects as an integrator in improving the performance of enterprises. *Interdisciplinary Management Research*, vol. 12, p. 427-436.
- Volk, T., Erjavec, E., Mortensen, K. (2015). *Poljoprivredna politika i evropske integracije u Jugoistočnoj Evropi*. Food and Agriculture Organization of the United Nations by the Regional Rural Development Standing Working Group, Budimpešta.
- Worlds economic forum (2016). *Global Competitiveness report 2016.-2017.*, Columbia University.
- World bank Group (2017). *Doing Business*, Washington.
- Zakharova, E. N., Kerashev, A. A., Mokrushin, A. A. (2015). Features of Vertically Integrated Agribusiness Corporations in Western Europe Countries. *Modern Applied Science*, Vol. 9, No. 8; p. 417-428.
- Zakon o novčanim podrškama u poljoprivredi i ruralnom razvoju, „Službene novine FBiH“, broj: 42/10.
- Zakon o poljoprivrednim savjetodavnim službama, Službene novine FBiH br. 66/13.
- Zakon o poljoprivrednoj organskoj proizvodnji, Službene novine FBiH br. 72/16.
- Zakon o poljoprivrednom zemljištu, Službene novine FBiH br. 52/09.
- Zekić, S., Matkovski, B., Kleut, Ž. (2016). IPARD fondovi u funkciji razvoja ruralnih područja Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 18 (2); 169 – 180.

- Zubović, J., Domazet, I., Stošić, I. (2009). *Development of Human Capital as a Tool for Improving Productivity of Agricultural Sector – Case of Serbia*. 113th EAAE Seminar “The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture And Territorial Rural Development”, Belgrade, Republic of Serbia.
- Zulić, A. (2011). *Projekat: Razvoj poljoprivrednih zadruga*. Centar za razvoj i podršku, Bosna i Hercegovina.
- Zurovec, O., Vedeld, P.O., Sitaula, B. K. (2015). Agricultural Sector of Bosnia and Herzegovina and Climate Change-Challenges and Opportunities. *Agriculture*, 5, 245-266.
- Živanović, N., Milićević, M., Živanović, V. (2011). *Razvojna strategija agrobiznisa*. AGROBIZ 2011., Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem, Internacionalni Univerzitet Novi Pazar.
- Živanović, N., Milićević, M., Živanović, V. (2011b). *Standardi kvaliteta u agrobiznisu*. AGROBIZ 2011., Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem, Internacionalni Univerzitet Novi Pazar.

BIOGRAFIJA

Mast. Pašaga Avdić

Pašaga Avdić je rođen 17.12.1960. godine u Tarevu, opština Kladanj, Bosna i Hercegovina. Posle završene gimnazije školovanje nastavio na Ekonomskom fakultetu u Brčkom, gde je diplomirao 1984. godine. Zvanje master menadžmenta stekao 2013. godine na Visokoj školi modernog biznisa u Beogradu. Potom je upisao doktorske studije na Fakultetu za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu.

Nakon završenog ekonomskog fakulteta prvo zaposlenje ostvario u srednjoškolskom centru kao profesor, predavač ekonomske grupe predmeta u ekonomskoj i trgovačkoj školi.

Poslovno opredeljenje ga je ipak usmerilo na privredu zaposlenjem u SOUR „UMEL“, RO „MONTAŽA“ Tuzla, gdje je odradio pripravnički staž i stekao solidno znanje o privredi, koje se potvrdilo kao dobra osnova za dalje napredovanje, prvo kroz uloge rukovodioca ekonomsko-finansijskih poslova, rukovodioca investicija i direktorskih funkcija. Direktorsku funkciju obavljao u gradskoj „Higijeni“, u „Gradskom saobraćajnom preduzeću“ u „Pekare Tuzla-Ljubače“. Trenutno je direktor Dioničkog društva za međunarodnu i unutrašnju špediciju „Interšped Tuzla“. U okviru poslovnih aktivnosti eksterno obavljao poslove kroz članstvo u Nadzornim odborima i Odborima za reviziju.

Stekao solidno znanje ruskog jezika, a služi se i engleskim jezikom.